

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

A MAGYARORSZÁGI
CIGÁNYSÁG TÖRTÉNETE
A FEUDALIZMUS KORÁBAN

Tóth Péter

BÖLCSÉSZ KONZORCIUM

2006

Kiadta a Bölcsész Konzorcium

A Konzorcium tagjai:

- Eötvös Loránd Tudományegyetem
- Pécsi Tudományegyetem
- Szegedi Tudományegyetem
- Debreceni Egyetem
- Pázmány Péter Katolikus Egyetem
- Berzsényi Dániel Főiskola
- Eszterházy Károly Főiskola
- Károly Gáspár Református Egyetem
- Miskolci Egyetem
- Nyíregyházi Főiskola
- Veszprémi Egyetem
- Kodolányi János Főiskola
- Szent István Egyetem

Szakmai lektor: Forray R. Katalin

A kötet megjelenése az Európai Unió támogatásával,
a Nemzeti Fejlesztési Terv keretében valósult meg:
A felsőoktatás szerkezeti és tartalmi fejlesztése HEFOP-3.3.1-P-2004-09-0134/1.0

ISBN 963 9704 12 1

© Bölcsész Konzorcium. Minden jog fenntartva!

Bölcsész Konzorcium HEFOP Iroda

H-1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A.
tel.: (+36 1) 485-5200/5772 – dekanbtk@ludens.elte.hu

BEVEZETÉS

Historiográfiai áttekintés

A magyarországi cigányoknak látszólag két története létezik. Az egyik egyfajta *külső* történet: ezt nem cigány történészek rekonstruálják azok alapján a források alapján, amelyeket a környezet, a mindenkori befogadó állam hozott létre. A másik egyfajta *belső* történelem, amelyet cigány, pontosabban roma „történészek” írnak olyan források alapján, mint a – saját meghatározásuk szerinti – hagyomány, az analógia, stb. Itt írott források nincsenek, mivel a cigányság nem rendelkezvén írásbeliséggel, ilyeneket nem is hagyhatt hátra.

Ezt a szembeállítást nem mi találtuk ki: az utóbbi időkben megjelent egyik történeti munka cigány szerzője mondja, hogy *a kívülről az érdeklődésért és bizonyos tények megállapításáért köszönet illeti – nem kis számú tévedéseik ellenére is.*¹ Ennél egyértelműbben nehezen lehetne megfogalmazni ennek a történetírásnak, sőt egyáltalán a történetírásnak is a lényegét: hiszen a szerző tulajdonképpen azt jelenti ki, hogy a történelem egy adott csoport (nemzet, nemzetiség, etnikum) magánügye. Az idézetnél szebb illusztrációt keresve sem találhatnánk Huizingának ama nevezetes meghatározásához, amely szerint *a történelem az a szellemi forma, amelyben egy kultúra számot ad magának múltjáról.*²

A cigányok „belső” története, ha Huizinga eme történelem-meghatározása felől közelítjük meg, sok szempontból elvileg is problematikus. Ha ugyanis egy kultúra – értsd: közös kultúrával rendelkező közösség – ad számot magának a múltjáról, akkor legelsősorban az adott kultúrát kellene meghatározni; márpedig a cigány kultúra meglehetősen különös jelenség és mint ilyen, régóta tudományos vizsgálatok és éles viták tárgya, természetesen megint csak a „külső” tudomány számára. Ezt a kultúrát ugyanúgy meg kell teremteni, mint a rajta és belőle felépülő történelmet, hiszen első pillantásra is nyilvánvaló: a mai roma kultúra nem egységes. Ennek a kultúra-teremtésnek az eszköze pedig részint az archaikus nyomok feltárása, részint

¹ Rostás-Farkas György – Karsai Ervin, 1992. 6. p.

² Huizinga, Johan, 1997. 15. p.

pedig a nyelvi eszközök segítségével bizonyított indiai származás alapján az ősi indiai kultúrákkal való rokonítás. A módszert és az alkalmazása révén elért eredményeket pedig hadd illusztrálja az alábbi idézet: „*Nem helytálló az a megállapítás, hogy a cigány primitív, gyűjtögető életmódot folytató kaszf. Ennek első-sorban az mond ellent, hogy abonnan a cigányok eljöttek, már több ezer éves kultúráról beszélhetünk. Ez a kultúra természetesen különbözik az európaiától. A cigányok Indiában fejlett kultúrával rendelkeztek...*”³

Könnyű lenne ezt a fajta történetírást a kritika éles késével ízekre szedni és eltemetni, de miután már mások megtették,⁴ csupán a célját szeretnénk teljesen világosan kihangsúlyozni. A szemünk előtt formálódik egy közösség, amely megpróbálja magát etnikumként vagy nemzetiségként definiálni, és ebben a folyamatban élen jár az értelmisége, amely egyre inkább törekszik a cigány kultúra szintetizálására. Márpedig minden nemzetté vagy nemzetiséggé szerveződött etnikum történetében első helyen szerepel a közös történeti múlt – sokszor nem érzelemmentes és nem szükségképpen tárgy-szerű – megírásának igénye.⁵

Míndez annyit jelent, hogy ezt a fajta történetírást tulajdonképpen nem lehet, nem szabad a historiográfia módszereivel és eszközeivel kezelni, hiszen végső soron nem a történelem tudományos igényű, a tudomány szabályainak alkalmazásával való rekonstruálásáról van szó, hanem mítoszteremtésről. Ugyanakkor az értéke is ebben áll a tudománytörténet számára. A jelenség ugyanis nem új, más kulturális közösségek, tulajdonképpen nemzetek is átestek már rajta. Olyan régen azonban, hogy az ma már maga is történelem, vagyis közvetlen tapasztalataink nem lehetnek róla. Az úgynevezett „roma történelem” esetében azonban in statu nascendi figyelhető meg a jelenség, hogy egy, a tudomány módszereitől távol álló történetírás hogyan töltheti be a neki szánt szerepet, amely nem a történeti valóság rekonstruálása, hanem egy formálódó nemzeti közösség azonosságtudatának az elősegítése. Ebben az esetben azonban számunkra többet játszik el a művelői által neki szánt szerepnél. Gyakran vetik ugyanis a történelem szemére, hogy annyiban sem tudomány, amennyiben a történeti események nem megismételhetők. Ez így igaz: ámde a „roma történelem” éppen azt mutatja, hogy

³ Rostás-Farkas György – Karsai Ervin, 1992. 7. p.

⁴ Kovalcsik Katalin – Réger Zita, 1995. 31–34. p.

⁵ Csongor Anna – Szuhay Péter, 1992. 243–244. p.

csak a konkrét események nem ismétlődnek, az általánosak viszont igen, s ilyen módon szinte laboratóriumi körülmények között tanulmányozhatóak.

Tekintsük most át nagy vonalakban a magyarországi cigányok úgynevezett külső történetét. Első pillantásra a szemünkbe tűnik, hogy míg a társ tudományok: a nyelvészet, az etnográfia, a szociográfia európai mértékkel mérve is jelentős eredményeket ért el a cigányság kutatásában, addig a történettudomány produkciója finoman fogalmazva is könnyen felejthető. Ennek oka, hogy a hagyományos történetírás nemigen tud mit kezdeni a cigányokkal – de mit is tudna, amikor a tanulásban-tanításban még mindig érvényesül az a hegelianus történelemfelfogás, amely szerint *csak azok a népek érdemesek feljegyzésre, amelyek államot alkottak.*⁶ Márpedig a cigányok sohasem alkottak államot – túl azon, hogy népnek sem igen nevezhetőek, amint azt a korábbiakban láttuk.

A XIX. század első feléig cigány történet címén nem is igen tettek más a szerzők, mint egymást ismételve terjesztették azt a közhelyet, amely szerint a cigányok Egyiptomból származnak, megtévezve az onnét való elköltözésüket indokoló mesékkal – bár már voltak, akik kétségbe vonták mind- ezt.

Amikor az 1753-ban Hollandiában tanult Vályi István megfigyelése a cigány nyelvnek az indiai nyelvekkel való kapcsolatáról lehetővé tette volna a cigány eredetkutatás helyes irányba terelését, akkor a megalapozott kutató- sok elé éppen a korszaknak a történelemről vallott felfogása gördített elvi akadályokat. Ugyanis „...*A felvilágosodás által feltételezett... történelem valójában egyetlen civilizáció sajátos útja. Az emberiség egy korlátozott részének egyedi történelme ez... csak az a meg gondolt (és ésszerű) történelem, amely egy szép napon minden vad- emberből becsületes alattvalót fabrikálna... A primitív társadalmak számára felkínált egyetlen lehetséges fejlődési mód a felvilágosodás Európájának útja volt...*”⁷ A politika és nyomában a tudomány Magyarország, vagy inkább a Habsburg birodalom „vadembereinek” nyilván a cigányokat tekintette, s miután történelmük szemmel láthatólag eltért a civilizáció történetétől, érthető, hogy külön- sebb érdeklődést sem mutatott iránta.

Az ezután következő időszakban, a romantika korában viszont határo- zottan megváltozott a társadalom képe a cigányokról: a szabályosság, a raci-

⁶ Idézi Carr, Edward Hallett, 1993. 121. p.

⁷ Taylor, Anne-Christine, 1994. 204. p.

onalitás és a kiegyensúlyozottság eszméitől elfordulva az individualitás, az ösztönösség és a képzelőerő, egyszóval a szabad élet képviselőinek kezdték őket látni.⁸ Mindez természetesen nyomot hagyott a cigány történettel foglalkozó, kisebb és inkább csak népszerűsítő jellegű korabeli munkákban is. A fordulatban nyilván meghatározó szerepe volt annak a hallatlan népszerűségnek, amelyre a cigány zenészek szert tettek Spanyolországtól Oroszorszáig, s talán leginkább Magyarországon, és nem utolsósorban a szabadságharc alatt tanúsított magatartásukkal.

A valóban tudományosnak mondható érdeklődés a cigányok története iránt a XIX. század vége felé indult meg Magyarországon, s rögtön valami olyasmit eredményezett, ami mind a mai napig csúcspontja a történettudomány ezen részterületének. A jelenség nyilván összefüggésbe hozható a cigányok iránt kifejezett érdeklődést mutató, nemcsak a megismerésükre törekvő, hanem életmódjukon is változtatni akaró Habsburg József főherceg személyével: az ő példája inspirálhatta a kutatókat, akik között olyan nevek is felbukkannak, mint Csontos János, Kovács János, Lehóczky Tivadar, Márki Sándor, Molnár Viktor, Szalay Béla, Thallóczy Lajos és Thaly Kálmán.⁹ A főleg a Századok és az Ethnographia hasábjain megjelenő kisebb-nagyobb írásaik – a korszak pozitivistá történelemszemléletével összhangban – elsősorban az adatközlés szándékával készültek, s tulajdonképpeni értéküket is ez adja. Az adatok feltárása és közreadása azonban egy, a korszak színvonalán álló összefoglalás megszületését is eredményezte, amely Wlisczki Henrik neve alatt, a Pallas lexikon hasábjain jelent meg, s a mai kutatás számára is több, mint pusztán tudománytörténeti érdekesség.¹⁰ Éppen ez a lexikon mutatja azonban, hogy az érdeklődés középpontjában továbbra is a nyelvészet és az etnográfia állt (ez a tárgyá ugyanis a szócikkhez csatolkozó 48 oldalnyi mellékletnek).

Jellemző, hogy ez a nemzedék a stafétabotot nem tudta kinek átadni: a két világháború közötti időszakban a történettudomány érdeklődése a cigányok iránt gyakorlatilag teljesen megszűnt. És mégis született egy munka ekkor, amely megkerülhetetlen a mai kutatás számára – csak éppen nem történész, hanem etnográfus írta: Dömötör Sándor, *Mióta muzsikusok Ma-*

⁸ Fraser, Sir Angus, 1996. 182. p.

⁹ Lásd Vekerdí József, 1982. 44–45. p.

¹⁰ Wlisczki Henrik, 1893. 361–364. p.

gyarországon a cigányok? címmel. A tanulmányról a cigány tematikus bibliográfia összeállítója is megjegyzi, hogy „gazdag forrásanyaggal” készült – és nem is tudja csak egy tematikai csoportba besorolni. Számunkra pedig ez egy olyan, az eddigiekhez képest új jelenség, amely messze előre mutat, tulajdonképpen napjainknak a történettudománnyal szemben támasztott elvárásaiig. Úgy ítéljük meg ugyanis, hogy ez a tanulmány az első megjelenése annak a történetkutatói irányzatnak, amely azt vallja, hogy *a történelem tárgya a társadalomban élő ember (vagy embercsoport) múltja*.¹¹ Dömötör Sándor e szerint a felfogás szerint jár el, s ráadásul az egyetlen helyes módszert választja: az általa és mások által feltárt adatokra épít. – Igazán nagy kár, hogy felfogásának csaknem fél évszázadig nem akadt igazi követője, legfeljebb annyiban, amennyiben az eredendően más (nyelvészeti, etnográfiai) feladatokat maguk elé tűző szerzők (Vekerdí József, Erdős Kamill) sem idegenkedtek a történeti áttekintésektől.

Az 1950-es, de még inkább az 1960-as évektől kezdődően ugyanis, talán nem túlzás ezt állítani, gyökeres fordulat következett be a cigány történeti kutatásokban. Ráadásul két irányban. Ezek közül az egyik kifejezetten szerencsétlen irány. Azok kezdtek el ugyanis a cigányok történetével foglalkozni, akiket a napi munkájuk kapcsolt a cigánysághoz, például megyei és járási tanácsok cigányügyi előadói. Hogy nemigen lehettek képzett történészek, arra munkáik szolgálnak bizonyítékul. A fő probléma ezekkel a munkákkal, hogy a csakis a napjainkban érvényes fogalmakat vetítik vissza a régi korszakokba, modern társadalmakra jellemző magatartást kérnek számon feudális intézményektől, stb. Tisztelet természetesen a kivételnek: egy ilyen kivételt külön is meg kell említeni. Ő Heiczinger János, aki eredetileg orvos volt.

A másik irány azonban reménykeltő. Az történet tudniillik, hogy a közgyűjteményekben (főleg a vidékiekben és főleg a levéltárakban) dolgozó kutatók egyre inkább kezdték felfedezni a cigány történetre vonatkozó forrásokat. Az a sejtésünk, hogy e kutatókat nem igazán a cigányok története érdekelte – legalábbis kezdetben biztosan nem –, hanem egyszerűen elbűvölte őket a forrásanyag egysége, jól körülhatárolhatósága – és nyilván egzotikum is. A sejtést igazolni látszik, hogy (ha szabad ezt a kifejezést használni) komoly történészek tollából is megjelentek kisebb közlemények, így például

¹¹ Carr, Edward Hallett, 1993. 45. p.

Benda Kálmánéból. Akármilyen is volt a dolog oka, az mindenesetre tény, hogy soha nem látott bőségben kerültek kiadásra az eredeti források, főleg az összeírások (legyen elég most csupán Móró Mária Anna, Szomszéd András, Mészáros László, Hőgye István, Heiczinger János és Salamon Pál munkáira hivatkozni). Ezek a forráskiadók ugyan csak ritkán tekintettek saját megyéik határain túlra, de mellettük megjelentek azok is, akik nagyobb léptékekben gondolkodtak (például a hódoltság kori török összeírásokat feldolgozó Mészáros László, vagy az erdélyi aranymosó cigányokra vonatkozó összeírásokat kiadó Zsupos Zoltán). Ez az időszak hozta létre az első és mindmáig egyetlen olyan dokumentumgyűjteményt, amely a cigányok magyarországi történetének teljes áttekintését tűzte ki célul.

A hozzáférhető forrásanyag látványos megszaporodása – még ha a kiadottak csak elenyésző töredékét képezik is annak az alig áttekinthető anyagnak, amely a levéltárakban a felhasználókra vár, s még ha meglehetősen rendszertelenek is – természetes módon együtt jár a korszerű szemlélet alapján készülő, valódi történeti munkák megírásának az igényével. Tudomásunk van ilyenekhez való jelentős előkészületekről, amelyeket korrekt és közérthető, de inkább csak népszerűsítő jellegű összefoglalások, valamint komoly résztanulmányok jeleznek (például Soós István munkái). Több kisebb tanulmány elkészítése után a jelen kötet szerzője is megpróbálkozott egy összegzéssel a magyarországi cigányok feudális kori történetéről; hogy ez a munka meglehetősen visszhang nélkül maradt, azt talán annak kell betudnunk, hogy nyomtatásban nem jelent meg, csak CD-ROM-on hozzáférhető. Ugyancsak összefoglalásnak minősíthető az a hatalmas forrásbázison alapuló munka is, amely oktatási célból jelent meg.¹²

Ha mármost röviden értékelnünk akarjuk, amit fentebb áttekintettünk, azaz a cigányok „külső” történetének feltárására irányuló hazai kutatás teljesítményét, akkor a kétségekívül pozitív jelenségek megállapítása mellett azt is le kell szögeznünk, hogy ez sem mentes a felületesség és nem ritkán hibás forráskezeléstől, a prekoncepciózus adatfelhasználástól, a megállapítások kritika nélküli átvételétől és a történettudomány más, effajta gyermekbetegségeitől. (Szabadjon egy jellemző helyet idézni erre. Egy Németországban megjelent, a cigányok világtörténetét bemutatni hivatott munka¹³ szerint e népcsoport

¹² Nagy Pál, 1998.

¹³ Gilsenbach, Reimar, 1997.

első említése időszámítás előtt kb. 800-ból való. Az említés helye pedig Homérosz *Iliász*a, ahol írva vagyon: a sánta kovácsistent, Héphaisztoszt atyja, Zeusz ledobta az Olymposzról, s ő Lémnosz szigetén ért földet, ahol a *sziintisz* nevű nép tagjai találtak rá; márpedig a *sziinti* egy cigány népcsoport neve, s persze, így már az sem véletlen, hogy Héphaisztosz az istenek kovácsa volt és következésképpen talán maga is cigány.)

Mit lehetne elmondani összegzésként? Talán csak annyit, hogy meggyőződésünk szerint a magyarországi cigányok története nem külön történelem, hanem elválaszthatatlan része a magyar történelemnek. Feldolgozása szakemberekre – sőt, invenciózus és némi humorral is rendelkező szakemberekre – vár, s aki ezt a feladatot a jövőben magára vállalja, igazán örömet találja majd a munkában. Addig azonban, amíg a vonatkozó forrásanyag túlnyomó többsége nemcsak kiadatlan, hanem feltáratlan is, gyors eredményekben nemigen reménykedhetünk.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne próbáljuk meg összefoglalni mindazt, amit a forrásismeret jelenlegi szintjén a történettudomány ezen területéről tudunk. Ezt már csak a fentebb áttekintett problémák miatt is meg kell tenni.

A cigányok történetének különös volta

A cigányok története különös történelem, mégpedig több okból is az. Különössége már a történeti kutatás legelső lépéseinél: a (nevezzük így mi is: külső) források feltárásánál megfogható. A történész alapanyaga ugyanis, amellyel dolgozik, a *történeti tény*, amely különféle forrásokban maradt fenn. Voltak korszakok, amelyek azt remélték, hogy ha valamennyiényt összegyűjtenek, akkor magától értetődően előáll „a” történelem. Ma már tudjuk, hogy nem ez a helyzet, hiszen a történeti tények eleve nagyon megválogatva maradtak fenn: csupán azok kerültek feljegyzésre, amelyeket az egyik korszak a másikkal érdekesnek tartott közölni. Ráadásul amit mi történeti tényanyagnak tartunk, annak a túlnyomó többsége nem azért készült, hogy történeti tény legyen, hanem az emberek ügyes-bajos dolgait akarta csupán főleg jogbiztosító szándékból rögzíteni. És mindezek mellett még a törté-

nész is válogat a fennmaradt tények közül: tételeket állít fel, amelyek igazolására tényeket gyűjt; majd a tényeket a tételei alapján elemzi és értékeli.¹⁴

A cigányokkal foglalkozó történész a tényeket illetően valóban nagyon nehéz helyzetben van. Az egyes népek történetét ugyanis legtöbbször azok alapján a források alapján tanulmányozzuk, amelyeket az illető népek hoztak létre – márpedig, mint fentebb mondtunk, a cigányság nem rendelkezén írásbeliséggel, nem hagyhatott a régmúltból maga után ilyen forrásokat. Gyakorlatilag minden forrást, amelyből a cigányok múltja tanulmányozható, a mindenkori környezetük hozott létre. Ennek a ténynek pedig számos alapvető következménye van. Először is: egészen a XVIII. század végéig, azaz a tudományos érdeklődés megjelenéséig a környezet egyáltalán nem kívánt történeti forrást létrehozni a cigányságról. Az összeírást készítő szolgabíró, az ítéletet hozó törvényszék, a rendeleteket gyártó hatóság, stb. csupán a munkáját végezte és ennek az eredménye lett az, ami ma számunkra a forrás. Az ilyen típusú forrás pedig akkor jön létre, amikor a befogadó környezet összeütközésbe kerül a befogadott cigánysággal – belőle tehát elsősorban a konfliktus ismerhető meg, s csak másodsorban azok a tények, amelyek a konfliktust végső fokon előidézték. A környezet által létrehozott források esetében mindig számolnunk kell az *érdektelenséggel* és az *értetlenséggel*, sőt bizonyára valamilyen fokú *előítéllettel* is. Ennek következménye, hogy tényeink gyakran ellentmondásosak és következtelenek (nehéz például elhinni, hogy a hivatalnok, aki nyilván mennél előbb túl akart lenni az összeírás nyűgös munkáján, pontosan ellenőrizte volna az életkort, a gyerekek számát, a foglalkozást, vagy akár csak a neveket is – egyszerűbb volt azt írnia, amit mondtak neki, márpedig az összeírt cigányoknak maguknak sem állott az érdekében az ilyesfajta pontosság, sőt, a modern antropológiai kutatások azt mutatják, hogy érzékük sem igen van hozzá). Az értetlenség megrázó példája pedig annak a cigány legénynek az esete, akit azzal váddal állt Somogy vármegye törvényszéke előtt a XVIII. században, hogy a lovával vétkezett, s miután a legény azonnal be is vallotta ezt a korszakban a legszörnyűbbnek tartott bűnt, a vármegye ügyésze azért kérte a kínvallatást ellene, mert azt hitte: megunta az életét és így akarja magát elveszejteni.¹⁵

¹⁴ Carr, Edward Hallett, 1993. 56. p.

¹⁵ Somogy megyei Levéltár, Processus criminales, I. index, 1107. sz.

A nem hagyományos források

Már az eddigiekben is kimondva-kimondatlanul ott van az a tény, hogy a cigányság története nem *külön történelem*, hanem a mindenkori befogadó állam történelmének része. Ebből következik, hogy különös jelentőségre tesz szert a kutatásokban annak a korrelációnak a vizsgálata, amely a cigányok és a környezetük között létrejött, pontosabban e viszony pillanatnyilag egyedül vizsgálható oldala: milyennek látta a befogadó környezet a befogadott csoportot és annak tagjait? Az ilyesfajta „népismeret” még meglehetősen szokatlan kutatási terület a történettudományban, s hasonlóképpen eléggé szokatlan forrásanyagra is kell támaszkodnia. A források közül két típust külön is ki kell emelnünk: a befogadó nép *nyelvét* és *anekdotakincsét*.

Ami az első forrástípust illeti: a magyar nyelv kimutathatóan régtől fogva nagyon sok olyan szóval rendelkezik, amely a „cigány” népnévnek valamilyen továbbképzett vagy összetett alakja. Számos ilyet tartalmaz Ambrosius Calepinus 1585-ben kiadott latin–magyar szótára is. Ebből kiderül, hogy a *'cigány'* szó szinonimája a *'csalárd'* volt,¹⁶ ámde nem egyszerű csalárdságot értettek alatta: a *'strophá'* (csel, cselfogás) szót például így adja vissza magyarul a szótár: *'okos cigányság'*.¹⁷ Ez a nyelvi tény egyértelműen arra mutat, hogy a környezet tisztában volt a cigányok értelmi képességeivel és talpraesettséggel. – Érdekes a népnévből keletkezett ige, a *'cigánykodik'* a jelentése is. A magyar nyelv értelmező szótára több jelentéséről is tud: 1. ravaszkodva hízeleg, 2. ravaszkodva alkudozik, 3. az igazat ravaszul leplezi, 4. veszekedik, 5. hazudik.¹⁸ Látható tehát, hogy szinte minden egyes jelentésváltozatban szerepel *'ravasz'* jelző, amely világosan mutatja, hogy a környezet nemcsak az értelmi képességet ismerte el, hanem a megélhetési módról is ítéletet mondott: nyilván úgy tapasztalta, hogy a cigányokkal való kapcsolat állandóan magában hordozta a becsapás lehetőségét. S hogy nem tévedett, azt a későbbiekben más források alapján mi is láthatjuk. – A régebbi magyar nyelvben egyébként a *'cigánykodik'* szónak volt egy másik jelentése is: az *'erszényt metél'*,¹⁹ vagy némi eufémizmussal *'más erszényében kereskedik'*.²⁰ Ezek a

¹⁶ Melich János (szerk.) 1912. 121. és 129. p.

¹⁷ Melich János (szerk.) 1912. 299. p.

¹⁸ A magyar nyelv értelmező szótára, 1959. I. kötet, 787. p.

¹⁹ Melich János (szerk.) 1912. 197. p.

²⁰ Bod, Petrus, 1767. 369. p.

jelentések ugyancsak a mindenki által lépten-nyomon tapasztalt életmódra utalnak.

Tanulságos a népnévvel összetett magyar szavak vizsgálata is. Ezek szerint ha valami *'cigány'*, akkor rendszerint igénytelenebb a szokásosnál (cigányhal, cigánymeggy, cigányzab, stb.) Ugyanakkor a *'cigánykereset'* a tolvaj módon szerzett dolgot jelenti,²¹ a *'cigányerszény'* pedig a hamis keresményt²² – megint csak a megélhetési móddal kapcsolatos jelenségekre figyelmeztetnek a nyelvi tények. A *'cigánybolha'* (ami nem más, mint a kovácsolás során az izzó vasból kipattanó szikra²³) és a *'cigányabrak'* (a ló verése²⁴) kifejezések viszont tréfás felhangot hordoznak – ez a jelenség pedig átvezet bennünket a másik különös forrásunk, az anekdoták területére.

Valóban se szeri, se száma azoknak a régi magyar anekdotáknak, amelyeknek a cigány a főszereplője. Tartalmaznak ilyeneket a korabeli szórakoztató kiadványok²⁵ is, kiterjedt reájuk az etnográfia figyelme,²⁶ sőt, történet kíséreltet rendszeres összegyűjtésükre és tipológiai rendszerezésükre is.²⁷ Az anekdotákról általában elmondható, hogy az egymás mellett élő embercsoportok közötti elkerülhetetlen súrlódások legelemibb és legenyhébb levezetései azáltal, hogy az egyik fél kisebbiti, kicsúfolja a másik fél szokásait, gondolkodásmódját, tetteit. Eszerint tehát a műfaj tárgya a más csoportokról észrevett *tiszta realitás*: ha nem így lenne, akkor a humorhoz sem lehetne sok közük.

Nincs mód arra, hogy régibb és újabb adomákat mutassunk be itt, meg kell elégednünk az általános tanulsággal: a környezet – jelen esetben a magyar nép – a cigányokat megvetéssel kezelte az életmód (a rendszeres paraszti munka kerülése, stb.) és az abból fakadó viselkedés miatt, ugyanakkor elismerte bennük az okos ravaszságot és a talpraesettséget. Ez a kép pedig megegyezik a nyelvi tények alapján fentebb kialakított képpel.

²¹ Bartl Antal – Veress Ignác, 1864. 70. p.

²² Schram Ferenc, 1970–1982. II. köt. 152. p.

²³ Eder, Josephus Carolus, 1801. 374. p.

²⁴ Bartal Antonius, 1901. 707. p.

²⁵ Lásd például András Sámuel, 1798. I. köt. 247–249. p.

²⁶ Kolumbán Sándor, 1903. 141–147. és 383–392. p.

²⁷ Dömötör Sándor, 1929. 82–106. p.

A szociográfia és antropológia eredményeinek különös jelentősége a történeti kutatásokban

Ha elfogadjuk, hogy a történelem tárgya a társadalomban élő ember (vagy embercsoport) múltja,²⁸ akkor eleve nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk a társadalom megismerésének. Különösen érvényes ez a megállapítás a cigányság esetében. Ha ugyanis általa létrehozott történeti források nem léteznek, a külső források pedig egyrészt (bár nem kiigazíthatatlanul) torzítanak, másrészt jellegükből következően csupán szórványadatokat tartalmaznak, akkor csak egyetlen dolgot tehetünk: a szociológiai és antropológiai kutatások által megismert mai cigány társadalom múltbeli előzményeit próbálhatjuk felfedezni a szórványadatok alapján. Vagy más szavakkal: a mai társadalom ismerete alapján kell feltennünk a múltba vonatkozó kérdéseinket, s ezekre kell a válaszokat kicsikarnunk a múltbeli tényektől, amelyek forrásainkban fellelhetőek.

Pibenő cigány család a XVII. század végén.

²⁸ Carr, Edward Hallett, 1993. 45. p.

A „HAGYOMÁNYOS” CIGÁNY TÖRTÉNELEM

A bevezetésben elmondottak alapján tehát hagyományos cigány történelemnek azt történelmet nevezzük, amely a szokásos kérdésekre – mikor érkeztek, milyen események történtek velük, stb. – adott válaszokból bontakozik ki előttünk. És ugyancsak az elmondottakból következik, hogy ez a történelem rendkívül hézagos lesz, s nemcsak azért, mert nemigen beszélhetünk „hagyományos” történelemről, hanem és elsősorban a forrásfeltárások hiányosságai miatt.

A cigányok eredete és vándorlása

A korábbi kutatások és egy azokat összefoglaló munka²⁹ alapján a cigányok eredetét, illetve vándorlását a középkori Magyarország határaiig a következőképpen vázolhatjuk fel.

Elsősorban nyelvi bizonyítékokkal rendelkezünk annak igazolására, hogy a cigányok indiai származásúak. Önelnevezésük, a *rom* (vagy más dialektusokban: *lom*, illetve *dom*) nyelvtörténetileg megegyezik a szanszkrit *domba*, modern indiai *dom* szóval; ez a szó pedig egy, az indiai kasztrendszerben alacsony helyet elfoglaló vándortörzsnek a neve. A törzs, amelynek története a forrásokban a VI. századig nyomon követhető, ma is létezik Indiában. Más vándortörzsekhez hasonlóan akár dravida eredetű is lehet. Tagjai sokféle mesterséget űznek és tevékenységet folytatnak: vannak közöttük például énekesek, zenészek, kovácsok, fémművesek, kosárfonók és utcaseprők is. Így nem véletlen, hogy egyes indiai nyelvekben a *dom* közszóként is ismert: vándor zenészt, alacsony kasztba tartozó, fekete bőrű férfit is jelent.

A cigány nyelv, bár számos nyelvjárásra oszlik, önmagában is bizonyítja az indiai származást: körülbelül félezerre tehető azoknak a szavaknak a száma, amelyek egyformán megtalálhatóak a cigányban, illetve az indiai nyelvekben, s így minden bizonnyal egy közös alapnyelv maradványa ez a szókincsréteg. Ugyancsak számos hangtani és alaktani rokon vonás figyelhető meg ezekben a nyelvekben. A cigány nyelv besorolása az Indiában ma

²⁹ Fraser, sir Angus, 1996.

beszélt nyelvek közé, illetve a közelebbi és távolabbi rokonsága fokok megállapítása mégsem könnyű feladat: többek között azért sem az, mert a cigányok ősei már Indiában is vándorló életmódot folytattak, tehát ma már megállapíthatatlan módon kerültek kapcsolatba az egyes területek lakosságával, s így nyelvüket is számos hatás érthette az egyébként rokon nyelvek felől – sokszor nehéz tehát eldönteni, hogy mi az ősi alapnyelvi emlék és mi a későbbi átvétel.

A cigányoknak nemcsak nyelve, hanem antropológiai jegyei is bizonyítják az indiai származást, és még csak antropológusnak sem kell lenni ahhoz, hogy feltűnjék a hasonlóság a szubkontinens lakosai és az onnét oly messzire elvándorolt cigányok között. A hasonlóság meglehetősen szubjektív észrevételét bizonyos mértékig az antropometria egzakt eredményei is alátámasztják, bár nem szabad elhallgatni, hogy ezek a vizsgálatok a vándorló cigányságnak a környezettel való, nem kis mértékű keveredését is bizonyítják. Újabban az összehasonlító biológia más vonatkozásokban is igazolja a cigányok történeti kapcsolatát a mai India lakosságával: így például a vércsoport-megoszlás nagyfokú hasonlóságot mutat ezek között az egymástól távolra került népcsoportok között.

A cigányok indiai eredete tehát gyakorlatilag biztosra vehető: a kérdés mármint az, hogy miért és mikor vándoroltak el Indiából? A miértre nem tudunk választ adni; az elvándorlás időpontja azonban, ha csak nagyjából és bizonytalanul is, de meghatározható. Ebben az úgynevezett *glottokronológia* módszere segít bennünket. A módszer lényege: bármely két rokon nyelv közös szavainak a száma összefüggésben van a nyelvek egymástól való elkülönülésének az idejével, azaz ha a vizsgált nyelvek közös szókincse kisebb számú, akkor régebben, ha nagyobb számú, akkor későbbben váltak el egymástól. A cigány nyelv esetében nem olyan könnyű ennek a módszernek az alkalmazása, mivel – mint mondtuk – az ezt a nyelvet beszélő csoport Indiában, tehát a rokon népek között is vándorolt, ennél fogva egy-egy szóról nehezen dönthető el, hogy a közös szókincs része-e, vagy későbbi átvétel egy rokon nyelvből. Mindenesetre e módszer szerint a cigány nyelv legközelebbi nyelvrokonaitól az időszámításunk előtti IV. évszázadban különült el.

A hagyomány a cigányok Indián kívüli megjelenését az időszámításunk utáni V. század elejére teszi. Egy arab történetíró 950 körül feljegyezte, hogy Bahram Górnak perzsa király oly módon akart gondoskodni alattvalóiról,

hogy elrendelte: csak a nap felét töltsék munkával, a másik felét zeneszó melletti evéssel és ivással. Ennek érdekében megkérte India királyát, hogy küldjön neki zenészeket. Ez meg is történt és 12 000 *luri* vagy *zotti* érkezett ekkor Perzsiába, akiknek Górá király búzát, marhát és szamarat adott, s szétküldte őket, hogy telepedjenek le és szórakoztassák zenéjükkel a népet. A zenészek azonban egy éven belül meggondolatlanul elfogyasztották a búzát és a marhákat, amiért is a király azzal büntette őket, hogy megparancsolta: ezután vándoroljanak szerte az országban és zenélésből éljenek.³⁰

Mivel a Közel-Keleten a *luri/nuri* és a *zotti* szavak jelentése: 'cigány', ki mondhatjuk, hogy a hagyomány az V. század elejére teszi megjelenésüket e területeken. A vándorlás további menetét illetően ugyancsak a nyelvészet eredményeire támaszkodhatunk. Mivel a cigány nyelvben számos perzsa, örmény és görög eredetű jövevényszó van, biztosra vehetjük, hogy a vándorló cigány csoportok tartósan kapcsolatban voltak az ezeken a nyelven beszélő népekkel: ez az érintkezés és kapcsolat pedig a Közel-Keleten történhetett. Az is figyelemre méltó azonban, hogy a cigány nyelvből gyakorlatilag teljesen hiányoznak az arab és a török eredetű jövevényszavak: ebből a tényből pedig azt a történeti következtetést kell levonnunk, hogy azelőtt kellett elhagyniuk azokat a területeket, amelyeket a VII. századtól, illetve a XI. századtól kezdve az arab és a szeldzsuk török hódítók megszálltak.

A bizánci birodalom egyre zsugorodó területén kapták a cigányok azokat a neveket, amelyeken a mai Európában ismerik őket. A 'cigány' (németül *Zigeuner*, olaszul *zingaro*, franciául *tsigane*) népnév a görög 'athinganos' szóból származik; ezzel a szóval a bizánciak eredetileg egy eretnek csoportot illeltek, amelynek tagjait gyakran bűbájossággal vádoltak – valószínűleg ez a névátvitel magyarázata is, hiszen a cigányok mindig is varázslók hírében álltak. Az első adat, amikor már világosan a cigányokra használták ezt a nevet, a XII. századból származik.³¹ A cigányok másik, ugyancsak Európa-szerte elterjedt népeve, az 'egyiptomi' jelentésű angol *gypsy* vagy spanyol *gitano* név is valószínűleg bizánci területen keletkezett. E névnek két magyarázata is lehetséges. Az egyik szerint a bizánciak az egyiptomiakat is varázsláshoz, bűbájossághoz értő népnek tartották és nevük ezért ragadt rá az ugyanilyen hírből álló cigányokra, éppen úgy, ahogyan azt az *athinganos* név esetében

³⁰ Fraser, sir Angus, 1996. 40–41. p.

³¹ Fraser, sir Angus, 1996. 52. p.

láttuk. A másik magyarázat szerint a peloponnészoszi félsziget Modon nevű kikötővárosa mellett igen nagy számban éltek cigányok, főleg a város mellett magasodó *Gyppe* nevű hegyen, amelyet a körülötte fekvő területtel együtt Kis-Egyiptomnak is neveztek.³² Ez a terület adott tehát nevet a cigányoknak, nem pedig a tulajdonképpeni Egyiptom, ahol (legalábbis a nyelvük tanúsága szerint) sohasem jártak. S ez a névegyezés adott aztán alkalmat arra a történetre, amely később évszázadokon keresztül magyarázatul szolgált a cigányok vándorlására.

A XI. században tehát már biztosan ott voltak a cigányok a bizánci birodalom európai területein és az ezt követő időszakban kezdődhetett meg lassú vándorlásuk a Balkán északi területei felé. A korszakra vonatkozó adataink rendkívül hiányosak: csak a XIV. századtól kezdve rendelkezünk megbízható forrásokkal a jelenlétükre. Ezek a források azonban érdekes kronológiai és földrajzi egyezést mutatnak: mennél északibb területre vonatkoznak, annál későbbiek. Az első adat Szerbiából és 1348-ból való; ekkor adományozott a szerb fejedelem az általa alapított prizreni kolostornak cipőkészítőket, akiknek a neve: *cingarije*. A szó tehát nem népnév, hanem foglalkozásnév, s bár e változásra nem tudunk magyarázatot adni, joggal feltételezzük az összefüggést. 1362-ben bukkan származásra utaló névelemként, tehát nagy valószínűséggel már népnévként az *'Egyptius'* név a Raguzai Köztársaság területén: a két személy, akit egyiptominak nevez a forrás, ötvösmesterséggel foglalkozhatott. 1378-ban kelt az az oklevél, amellyel Sismán Iván, az utolsó bolgár cár többek között *'Agupovi klet'*-eket, azaz egyiptomiak, vagyis cigányok kunyhóit adományozza a rilai kolostornak – ez a névmegfelelés azonban némileg bizonytalan. Végül Havasalföld vajdája, I. Dan 1385-ben 40 *atsingani* családot adományozott a vodicai Szent Antal kolostornak: itt már biztosan cigányokról van szó, mint ahogyan abban az 1388-ban kelt oklevélben is, amellyel Mircea vajda 300 ugyanilyen családot adományozott a koziai kolostornak.³³

Ezek az adatok tehát egyértelműen arra utalnak, hogy a XIV. század közepén a dél felől vándorló cigány csoportok már jelen vannak, mégpedig valószínűleg elég nagy számban a Balkán középső és északi részén, azaz a korabeli Magyarország déli határai mentén. Ettől az időszaktól kezdve számít-

³² Fraser, sir Angus, 1996. 56–58. p.

³³ Fraser, sir Angus, 1996. 62–63. p.

hatunk a középkori magyar állam területén való megjelenésükre, illetve a kapcsolatok kezdeteire.

A cigányok megjelenése Magyarországon

A hagyományos történetírás ugyancsak hagyományos első kérdése mindig a megjelenésre szokott vonatkozni. Így van ez a cigányok esetében is: a kérdés az, hogy mikor kezdődött meg ennek a népcsoportnak Magyarországra való betelepítése, azaz mikortól kezdve számolhatunk itteni jelenlétükkel?

A régebbi történeti munkák a megjelenés időpontját a lehető legkorábbra igyekeztek helyezni. A XVIII. században született az az elképzelés, hogy II. András királynak a szentföldi kereszties hadjáratából hazatérő csapataihoz csatlakozva érkeztek az országba az első cigány csoportok.³⁴ Ezt az elképzelést semmilyen forrásadat sem bizonyítja; kialakulásának nyilvánvaló oka mindössze annyi lehetett, hogy ez a kereszties hadjárat volt az első közvetlen kapcsolat Magyarország és azon terület között, ahol akkor feltételezhetően már felbukkanhattak cigányok. – Múlt századi elképzelés, hogy IV. Béla és Kun László királyok uralkodása alatt már nemcsak laktak cigányok az országban, hanem az ezen uralkodók által viselt háborúknak is résztvevői voltak. Alapja a feltételezésnek nyilvánvalóan az lehetett, hogy a cigányok népneve Skandináviában megegyezik a *tatár* népnévvel; eszerint pedig csakis a tatárokkal együtt érkezhettek Magyarországra. Az elképzelést látszólag forrásadatok is támogatják: egyrészt II. Ottokár cseh királynak 1260-ban a pápához írott levelében olvasható azoknak a népeknek a felsorolása, amelyek Béla király seregében Csehországra támadtak, s e népek között a cigány is szerepel;³⁵ másrészt Kun László okleveleiben felbukkan a *neugar* népnév, amelynek olvasata *néger*, a jelentése pedig 'sötétebb bőrszínű ember': ilyenek pedig akkor csakis a cigányok lehetettek Magyarországon.³⁶ – A forráskritika azonban kimutatta, hogy Ottokár oklevelében a cigánynak (Zingari) feltételezett Gingari népnév a *Bulgari*, azaz bolgár név félreolvasása, a *neugarok* pedig nem mások, mint a *nyögérek*, azaz a királyi katonai kíséret kun szóval

³⁴ Enessei György, 1798. 25–26. p.

³⁵ Heiczinger János, 1978. 172. p.

³⁶ Enessei György, 1798. 26. p.

megnevezett tagjai: azaz egyik népnévnek sincsen semmi köze a cigányokhoz, tehát nem bizonyítják e népcsoport jelenlétét az Árpád-kori Magyarországon.

Mindezek ellenére a mai kutatók egy része sem mondott le arról, hogy cigányokat találjon a XIII. századi, sőt, a X–XI. századi Kárpát-medencében. Érveik azonban kimerülnek abban, hogy a korabeli oklevelekben felbukkanó csoportneveket igyekeznek kapcsolatba hozni a cigányokkal: így például az izmaeliták nevét, mondván, hogy a cigányok olyan területekről érkeztek, ahol az iszlám államvallás volt; vagy a pogány megjelölést azon az alapon, hogy évszázadokkal később Németalföldön a cigányokat nevezték pogányoknak (Heiden).³⁷ Talán nem szükséges bizonyítani, hogy a népneveknek az effajta összekapcsolása semmilyen tudományos következtetés levonására nem alkalmas. Észre kell vennünk azonban, hogy a mennél korábbi jelenlét mindenáron való bizonyításának a kényszere kapcsolatba hozható azzal a főleg Közép-Európára jellemző tévhittel, hogy egy népnek vagy népcsoportnak az első megjelenés különleges előjogokat biztosít.

A forrásokban szegény korszakok történetének kutatásában különleges szerepet szokott kapni a nyelvtudomány: így van ez a mi esetünkben is. A múlt században figyelt fel a kutatás arra a tényre, hogy a XIV. századtól kezdve egyre gyakrabban bukkannak fel a forrásokban az olyan hely- és személynevek, amelyek kapcsolatba hozhatók a cigány népnévvel. A településnevek közül a Zemplén vármegyei Cigán(d) 1289-től, a Közép-Szolnok vármegyei Cigányvaja 1370-től, a Bihar vármegyei két Cigányfalva egyike 1406-tól, másika a XVI. század végétől, a Kolozs vármegyei Cigányfalva 1496-tól adatolható. Ami a pedig a személyneveket illeti: az oklevelekben 1315-től kezdve gyakran felbukkanó Cigányi családnév származási helyre utal, tehát nem valódi személynév; 1378-tól kezdve azonban tucatszám találkozhatunk elsősorban a Dunántúlon, de az ország más területein is *Cigány*nak olvasható megkülönböztető nevekkkel, amelyek tehát már valódi személynévek.³⁸

Mármost kutatás egyik vonulata bizonyosnak veszi, hogy e nevek és a cigány népnév között tényleges nyelvi kapcsolat, és ennek következtében történeti kapcsolat is van; vagy más szavakkal: a cigány népnévvel összefüg-

³⁷ Gilsenbach, Reimar, 1994. 23–24, 26–28. és 30–31. p.

³⁸ Ezek részletes áttekintését lásd Nagy Pál, 1988. 31–42. p.

gésbe hozható településeken valóban cigányok laktak, az ilyen jellegű személyneveket pedig cigány etnikumhoz tartozó személyek viseltek.³⁹ Mindez történeti szempontból azt jelentené, hogy a XIII. század végétől, vagy legalább a XIV. század elejétől bizonyítható a cigányok jelenléte Magyarországon.

A kutatás másik vonulata⁴⁰ ezzel szemben nem fogadja el feltétlenül a mondott település- és személynevek, valamint a cigány népnév közötti nyelvi kapcsolatot, mégpedig azért nem, mert az előbbieket más szavakból is származhatnak. A szavakat alkotó hangoknak ugyanis nemcsak a száma, hanem összekapcsolódásaiknak a lehetősége is korlátozott, ennél fogva nagy a valószínűsége a hasonló vagy az egyforma hangzású, de teljesen különböző jelentésű szavaknak, nem beszélve arról, hogy a nyelv hajlamos az ilyenek átértelmezésére. A nyelvi bizonyítékok tehát csak akkor fogadhatók el történeti bizonyítékoknak, ha azok más történeti tényeknek sem mondanak ellent, illetve, ha azokat más történeti tények is alátámasztják. Márpedig közvetlen forrás nem említ ekkor cigányokat Magyarországon és a legutóbbi időnkig nem akadt példa arra, hogy egy települést teljes egészében vagy nagyobb részben cigányok laktak volna, a Cigány személyneveket pedig olyan társadalmi állapotú személyek viselik, akikről elképzelhetetlen a cigány származás (például birtokos nemesek, holott a későbbi évszázadokból sincs egyetlen példa sem arra, hogy cigány ember nemességet szerzett volna). A nevek tehát önmagukban nem bizonyítják a cigányok XV. század előtti magyarországi jelenlétét. Ezt az érvelést lényegében el kell fogadnunk, bár – mint látni fogjuk – a dolog korántsem ilyen egyszerű.

Főképpen a nyelvészeti érveknek ez az elvetése, de természetesen a korábbi kutatásokra jellemző, előbb bemutatott kritikátlanság is eredményezte annak a legújabb irányzatnak a létrejöttét, amely az első, 1416-ból származó hiteles adatot fogadja el a cigányok Magyarországon való jelenlétének bizonyítékaként, s ezt a dátumot megelőzően egyáltalán nem számol az ország területén cigányokkal, egészen a század második feléig pedig oly kicsire becsüli az ország területére érkezők számát, hogy gyakorlatilag figyelmen kívül hagyhatónak ítéli a jelenlétet.⁴¹ Ez az adat egyébként Brassó város szám-

³⁹ Lehoczky Tivadar, 1894. 827–828. p. Rostás-Farkas György – Karsai Ervin, 1992. 39. p.

⁴⁰ Fehértói Katalin, 1987. 5–17. p.

⁴¹ Nagy Pál, 1998. 31–56. p.

adáskönyvből való és elmondja, hogy a város vezetősége bizonyos Emaus úrnak és a vele együtt utazó egyiptomiaknak alamizsnát utalt ki a pénztárból. – Ezzel a jogosan hiperkritikusnak nevezhető állásponttal kapcsolatban meg kell állapítanunk, hogy legfőbb hibája: érveit a hallgatásból veszi, vagyis azért nem fogadja el, illetve becsüli kevésre a cigányok jelenlétét a XIV–XV. századi Magyarországon, mert nem említik őket az oklevelek és egyéb források. Ennek az érvelési módszernek a súlya általában véve is csekélyebb a tudományos kutatásban, és különösen a cigányok esetében nem lehet minden mást kizárva alkalmazni, hiszen tudjuk: a középkorból fennmaradt írott szövegek túlnyomó többsége feudális jogokat biztosító oklevél, márpedig az országba beszivárgó cigány csoportok nem rendelkezvén ilyen jogokkal (nem voltak például földbirtokaik, amelyek határai miatt pereskedniük kellett volna a szomszédaikkal), nem is várható, hogy lépten-nyomon felbukkanjanak ezekben az oklevelekben. Ha kapcsolatba kerültek a környezetükkel, az legtöbbször valamilyen – ahogyan ma mondanánk – alkalmi munka elvégzése volt: és valóban, a városi számadáskönyvek sűrűn szólnak is ilyesmiért tett kifizetésekről. Hogy ezek az utóbbi adatok pedig miért éppen a XV. század második felétől szaporodnak meg, annak az oka szintén egyszerű: korábbi számadáskönyvek nem maradtak fenn.

Még egy elvi nehézség jelentkezik ezzel az állásponttal szemben. Úgy gondoljuk, az „első említés évszáma” típusú adatok nem képezhetnek éles választóvonalat a történeti folyamatokban, ahogyan például egy település sem csak akkortól kezdve létezik, amikor neve először bukkan fel oklevélben. Különösen igaz a cigányokra nézve, akiknek kisebb csoportjai akár évtizedekkel a fentebb mondott első hiteles említés időpontja előtt is megjelenhettek az országban – csak éppen nem kerültek olyan kapcsolatba a hatóságokkal, hogy annak írásos nyoma maradt volna. Lehet, hogy első csoportjaik éppen olyan feltűnést keltettek Magyarországon is, mint a nyugat-európai városokban – a hazai városkönyvek azonban, ha egyáltalán fennmaradtak ebből az időszakból, mégsem szólnak róluk, mert a jegyzők célja nem az ilyesfajta eseményeknek az utókorra való hagyományozása volt. A hallgatás, a „negatív adat” tehát nem feltétlen bizonyíték.

Míndez természetesen csak akkor lehet igaz, ha pozitív adatokkal is rendelkezik a kutatás. Az alábbiakban tehát lássuk: vannak-e olyan jelek, amelyek alapján komolyan fel lehet tételezni a cigányok jelenlétét az 1410-es évek előtt Magyarországon?

Cigány család Németalföldön, 1480 körül.

A középkori Magyarország geopolitikai helyzete eleve feltételezi, hogy a Balkán északi területei felől (ahol forrásadatokkal igazolhatóan a XIV. században már jelen vannak a cigányok) Nyugat-Európa felé (ahol ugyancsak forrásadatok bizonyossága szerint az 1410-es évektől kezdve már nagyos sok helyen feltűnnek csoportjaik,⁴² ahogyan Lengyelországban is e század legelején találkozunk a cigányokra vonatkozatható első adatokkal⁴³) vezető útvonalak érintik területét. Az akár a délszláv területekről, akár a román fejedelemségekből induló cigány csoportok tehát sokkal nagyobb valószínűséggel Magyarországon keresztül jutottak el Nyugat-Európába, mint bármilyen más útvonalon, például Moldván és Lengyelországon át – bár természetesen ez utóbbi sem zárható ki. A korabeli magyar viszonyok pedig éppen annyira, ha nem jobban megfeleltek a sajátos életmódot folytató cigányoknak, mint a nyugat-európaiak. Mivel semmi okunk nincs feltételezni, hogy a vándorlás célpontjai eleve a német területek voltak (egyáltalán: cél-

⁴² Fraser, sir Angus, 1996. 66. p.

⁴³ Mróz, Lech, 2001. 19–20. p.

tudatosságot sem igen tételezhetünk fel e vándorlás esetében), ezért igen nagy biztonsággal kijelenthetjük, hogy a Nyugat-Európában a XV. század elején hirtelen megjelenő cigányok korábban Magyarországon kóboroltak.

Támogatják-e ezt a feltételezést pozitív adatok? Úgy gondoljuk, igen. Ami például az említett nyelvi adatokat illeti, a *Cigány* népnévvel kapcsolatba hozható személynevek egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a XIV. század végén Magyarországon az emberek már kapcsolatba kerültek a cigányokkal. Igen sokan tudhatták ugyanis, hogy ki a cigány, s hogy milyen külső vagy belső tulajdonságokkal rendelkezik, ha ezzel a ragadványnévvel különböztettek meg egyeseket. A *Cigány* megkülönböztető nevet a középkorban feltűnően sok nemes viseli, akiknek cigány származása társadalomtörténeti okok miatt ugyan több, mint kétséges – ámde éppen a nemesek esetében találkozunk az úgynevezett „nem hízalgő” névadással, azaz, hogy a megkülönböztetést szolgáló ragadványnév viselőjének nem feltétlenül jó tulajdonságaira utal. Ha tehát bárki is viseli a középkorban a *Cigány* nevet, abból cigány származása ugyan nem következik, az viszont igen, hogy a környezete jól ismerte a cigányokat, talán mindennapos kapcsolatban is volt velük. Szempontunkból pedig mindegy, hogy cigány származásra, vagy ennek a népnek az ismeretére utalnak-e a vezetéknevek: mindenképpen azt bizonyítják, hogy a cigányok a XIV. század második felében már ismertek voltak Magyarországon.

Múlt századi szerzők említenek egy adatot, amely erősítené ezt a tényt: eszerint Mária királyné az 1380-as években Diósgyőrben oklevelet adott ki cigányok számára. Az adat azonban nem ellenőrizhető, mivel a legalaposabb kutatás sem tudta megtalálni a hivatkozott oklevelet, amelynek léte így erősen kétségbe vonható. E kutatás során viszont előkerült egy másik oklevél,⁴⁴ amelyet Erzsébet királyné adott ki 1384. április 18-án Budán, s amelynek tárgya egy igen furcsa előjog. A nyílt levél ugyanis a királynénak a gimési várhoz tartozó Esztmerfalvára való jobbágyságait helyezi a mondott várnagyának és tiszttartójának a joghatósága alá, megtiltván, hogy más hatóságok ítélkezzenek ezen jobbágyságok fölött, akik „*élelmük megszerzése végett szer- te az ország vidékeink dolgaikkal kóborolván*” jutnak el mindenfelé a településekre és birtokokra, ahol olykor mások vétkei miatt is el szokták fogni őket. Kik lehettek vajon ezek a szerte kóborló és vétkeket elkövető – olyannyira, hogy

⁴⁴ Süttő Szilárd, 2003. II. kötet, 62–64. p.

még mások vétkeivel is őket gyanúsítják – emberek? Az oklevél nem nevezi meg őket: életmódjuk leírása azonban mindenképpen a cigányokra illik. Ennek a „jobbágy” terminus sem mond ellent, hiszen világos, hogy e kifejezés itt egyszerűen csak alattvalót jelent és nem társadalmi állapotot kifejező kategória. Egy másik, ugyanazon a napon kelt oklevél talán a kiváltság háttérét is magyarázza. A királyné ugyanis ezzel az oklevéllel védelmet, illetve különféle mentességeket és szabadságokat ígér azok számára, akik a Gimes várához tartozó lakatlan Esztmerfalva faluban akarnak letelepedni. Nem elképzelhetetlen tehát, hogy az ottani letelepítésre kiszemelték között cigányok is voltak, akik korábbi kóborlásaik közben vétkeket követtek el, s a büntetéstől való menekülés érdekében még a gimesi vár joghatóságát is vállalták.

Természetesen tudjuk, hogy ez az adat nem teljes értékű: a lehetőség azonban, hogy e szokatlan életmódú csoportban talán cigányokat kell látni, arra figyelmeztet, hogy a földrajzi és nyelvi megfontolásokat komolyan kell vennünk, s ezek alapján a cigányok magyarországi megjelenését a XIV. század második felére kell tennünk – anélkül, hogy ez a megjelenés konkrét évszámhoz lenne kapcsolható.

A csoportok megjelenése, vándorlása

Feltételezzük, hogy a Magyarországon megjelenő csoportok azonban nem mind maradtak meg itt, hanem tovább vándoroltak Nyugat-Európa felé. Az 1417-ben és az azt követő években a Német Birodalomban (Augsburg, Hamburg, Rostock, stb.), Svájcban (Zürich, Basel, stb), Franciaországban és másutt is⁴⁵ megjelenő cigány seregek vezetői a források szerint Zsigmond király menleveleit mutatták fel; ezeket nagy valószínűséggel Magyarországon nyerték. A bemutatott menlevelek minden bizonnyal hasonlóak lehettek ahhoz, amelyet ugyancsak Zsigmond király adott ki 1423-ban Szepesben László vajda és népe számára. Ezt az eredetileg latin nyelven írt oklevelet több alkalommal is lefordították ugyan,⁴⁶ de pontatlanul; jelentősége miatt fontosnak ítéljük itt közreadni pontos fordítását.

⁴⁵ Heiczinger János, 1978. 157–163. p.

⁴⁶ Például Mezey Barna (szerk). 75–76. oldalakon Heiczinger János fordítása, vagy Nagy Pál, 1998. 59. oldalon a fordítások összehasonlítása. Fordításunk alapjául a Fejér

Zsigmond, Isten kegyelméből a rómaiak mindig fenséges királya, valamint Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország, stb. királya összes bíveinknek, a nemeseknek, a katonáknak, a várnagyoknak, a tisztartóknak, a vámtiszteknek, a szabad városoknak, a mezővárosoknak és azok bírúinak, akik az országunkban és uralmunk alatt vagytok és hivatali viseltek, üdvöt szeretettel. Híveink, László, a cigányok vajdája személyesen és más hozzája tartozók is a jelenlétiünk elé érkeztek, s nagyon alázatos kéréseket terjesztettek elénk itt, Szepesben, a jelenlétiünk előtt a kérések és könyörgések esedezésével, hogy méltóztassunk őket bőségebb kegyelmünkben részesíteni. Ezért mi az ő könyörgéseiktől felbuzdulván, azon szabadságnak a számukra való megadásáról gondoskodtunk, hogy amikor csak ezen László vajda és az ő népe a mondott uradalmainkba, tudniillik a városokba és a mezővárosokba érkeznek, akkor hűségteknek a jelen okleveliünk által erősen megparancsoljuk és meghagyjuk, hogy ezen László vajdát és az alája vetett cigányokat legyetek kötelesek minden akadályoztatás és bármiféle zaklatás nélkül segíteni és megoltalmazni, sőt minden akadályoztatástól és kárvallástól rendeljétek megvédelmezni. Ha pedig közöttük valamilyen civakodás vagy háborúság történék bárkinek a részéről is, akkor sem nektek ne legyen jogotok, sem közjületek valakinek bírászkodni és ítélni, hanem csak azon László vajdának. A jelen okleveliünket pedig az elolvasása után mindig visszaadni parancsoljuk annak, aki bemutatja. Kelt Szepesben, a Szent György ünnepe előtti vasárnapon, az Úr 1432. (!) esztendejében, magyarországi királyságunknak a harminchatodik, a rómainak a tizenkettedik, a csehországinak pedig a harmadik évében.

A menlevél tehát tulajdonképpen egy nyílt parancs, amellyel az uralkodó utasítja a vármegyei, városi, mezővárosi, katonai és uradalmi tisztségviselőket, hogy a levelet felmutató csoportot védelmezzék meg mindenféle külső hivatalos és nem hivatalos erőszaktól.

Azt is meg kell jegyeznünk, hogy az oklevél datálása nyilvánvalóan téves: az évszám, illetve az uralkodási évek száma nem egyezik. Mivel Zsigmond 1423. április 18-án és 19-én tartózkodott a Szepességben,⁴⁷ minden bizony-

György Codex diplomaticus c. művében kiadott szöveg szolgált, amelyet Nagy Pál idézett művének a 60. oldalán sok hibával újra közöl.

⁴⁷ Engel Pál – C. Tóth Norbert, 2005. 114. p.

nyal ez az évszám a helyes. A tévedés miatt többen az oklevél hitelességét, következésképpen forrásadatként való felhasználhatóságát is kétségbe vonják. A mi véleményünk ezzel szemben az, hogy egy hamis forrás sem zárható ki a források közül, ha ismeretesek a hamisítás körülményei: oklevelünk esetében pedig valószínűsíthetjük, hogy a hiteles eredeti alapján esetleg több példány is készült és ennek során csúszhatott be a datálási hiba. Így tartalmi tekintetben az oklevelet fontos forrásként kell elfogadnunk.

Pillanatnyilag mindössze tucatnyi olyan oklevelet ismerünk a középkorból, amelyet magyar uralkodók kifejezetten cigányok számára adtak ki, s nem sokkal több azoknak sem a száma, amelyekben említés történik cigány emberekről. Talán nem pusztán véletlen azonban, hogy ezek az oklevelek szinte a teljes Magyarországot lefedik: négy Budán,⁴⁸ egy Bécsújhelyen,⁴⁹ egy Temesvárott,⁵⁰ egy a lengyel határ melletti Biecz-ben,⁵¹ kettő Fogaras várában,⁵² egy pedig, amelyet fentebb közöltünk, Szepesben kelt; ez utóbbi helyen ott voltak az oklevél kiadásánál a cigányok, a másik három oklevélben Szebenben és Kolozsvárott⁵³ lakó, illetve Pécsre rendelt cigányok szerepelnek. Véleményünk szerint ezek az oklevelek arra utalnak, hogy már a késő középkorban számolniuk kell az egész országban cigányokkal. Ugyanakkor az is feltűnő, hogy a legtöbb oklevél Erdéllyel, azaz a középkori magyar királyság keleti területeivel kapcsolatban említenek cigányokat, sőt a Havasalföldről való betelepedésükről konkrétan is beszélnek. A dél-erdélyi vonatkozású oklevelekben viszonylag nagy számban szerepelnek név szerint is cigányok: román neveik ugyancsak arra utalnak, hogy Havasalföld felől telepedtek be az országba.

Tényként fogadhatjuk el tehát, hogy a középkor végi Magyarország teljes területén, de különösen a délkeleti részekén jelen voltak a cigányok. Mégpedig valószínűleg meglehetősen nagy számban: ennek a számnak azonban még csak hozzávetőleges becslésére sem vállalkozhatunk.

⁴⁸ Az egyik fordítását lásd Mezey Barna (szerk.) 1986. 76–77. p. Ezenkívül: Magyar Országos Levéltár, DL. 29 907. sz. Magyar Országos Levéltár, DL. 74 418. sz. és Jakab Elek, 1888. 18–19. p.

⁴⁹ Lásd alább, az életmódról szóló fejezetben.

⁵⁰ Magyar Országos Levéltár, Df. 244 543.

⁵¹ Bártfa város levéltárában, a 3175. sz.

⁵² Apafy Mihály erdélyi fejedelem Liber Regiusa a Magyar Országos Levéltárban.

⁵³ Kiss András, 1990. 888. p.

Edélyi cigány vajda a XVII. század végén.

Életmódra utaló adatok

A szórványadatok alapján is egyértelműnek tűnik, hogy a cigányok a Magyarországon való felbukkanásuk pillanatától kezdve ugyanazokat a foglalkozásokat űzték, mint amelyekkel később találkozunk. Hermanffy László 1490-ben kelt végrendeletében⁵⁴ olvashatunk a lovakkal való kereskedésről, II. Ulászló király 1496-ban kiadott menlevele⁵⁵ pedig nem csupán a vándorló életmódról ad bizonyosságot, hanem arról is, hogy kovácmesterséget (nyilván erre utal a puszkagolyók és hadi szerszámok készítése) folytattak. Brassó város számadáskönyveiből kiderül, hogy az ottani és környékbeli cigányok rendszeresen hóhéri feladatokat láttak el (1520-ban egy boszorkánysággal vádolt leányt égettek meg, valamint egy tolvaj asszonyt kínoztak meg és akasztottak fel, 1522-ben pedig két oláh tolvajt akasztottak fel), valamint ők pusztították el a városban lévő kutyákat is.⁵⁶ Legnevezetesebb azonban részvételük Dózsa György kivégzésében, amelyről több történetíró is említést tesz.⁵⁷ Ennek a történetnek – amennyiben igaz – különös érdekessége a számunkra, hogy benne a cigányok két minőségben: kovácsként és hóhérként is részt vettek, hiszen a vas trónust és királyi jelvényeket is ők készítették el.

Hogy környezetük mennyire hasznosnak ítéltette a cigányok munkáját, az kiderül abból a kiváltságlevélből,⁵⁸ amelyet Szeben város elöljárósága nyert az ott lakó cigányok számára. Lássuk most ennek az eddig kiadatlan oklevélnek a fordítását.

Mátyás, Isten kegyelméből Magyarország és Csehország királya, s Ausztria híveinknek, nagyságos gróf Báthori István országbíránknak és országunk erdélyi részei vajdájának, valamint az ő alvajdájának üdvöt és kegyelmet. Mivel a dolog úgy van, hogy a szebeni székben lakozó cigányok, vagyis egyiptomiak – akik tudniillik Szeben városunk védelmének az érdekében bizonyos munkák elvégzésére vannak kötelezve – régtől fogva és mindig, mint tudjuk, a szabadság azon

⁵⁴ Mezey Barna (szerk.) 1986. 56. p.

⁵⁵ Mezey Barna (szerk.) 1986. 76–77. p.

⁵⁶ Szalay Béla, 1914. 92. p.

⁵⁷ Istvanfi, Nicolaus, 1758. 46. p. és Szerémi György, 1961. 68. p.

⁵⁸ Átírta Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem 1583. szeptember 29-én: lásd az ugyanebből az évből való erdélyi Liber Regiusban.

előjogának örvendtek, hogy senki a mondott részek vajdái vagy alvajdái közül, de az ő familiárisaik közül sem háborgathatta és zaklathatta semmilyen módon ama cigányokat és semmilyen fizetéseket vagy adókat sem csikarhattak ki tőlük: ennél fogva mi azon cigányokat ilyesfajta régi szabadságaikban és előjogaikban sértetlenül megőrizni kívánván és nem akarván, hogy a dolog másképpen legyen, hűségteknek az ezen levelünkben foglaltak által a leghatározottabban elrendeljük és megparancsoljuk, hogy az előbb mondott cigányokat, vagyis egyiptomiakat ezután se merészeljétek soha, semmikor és semmilyen módon sem zaklatni, háborgatni és terhelni, vagy tőlük más adókat vagy behajtásokat kicsikarni vagy kikövetelni és kicsikartatni vagy kiköveteltetni, hanem tartozzatok és legyetek kötelesek megengedni és megengedtetni, hogy békeességesen és háborítatlanul megmaradjanak szabadságaikban és szokásaikban. Máskülönb megengedtük és teljes hatalmunkat is adtuk – és a jelen oklevelünk által adjuk is – hűveinknek, a mondott Szében városunk polgármesterének és bírójának, valamint esküdt polgárainak, hogy semmilyen okkal se engedjék meg nektek, hogy háborgassátok és terheljétek az ilyesfajta cigányokat, a reájuk a jelen oklevél által teljességgel átrubázott akaratkinyilvánításunknak megfelelően. Mást tehát semmiképpen se merészeljétek cselekedni. A jelen oklevelünket pedig, amelyet – miután nagyobb titkos pecsétünk nincs a kezünk ügyében – titkos gyűrűspecsétünkkel pecsételttünk meg, azt akarjuk, hogy elolvasása után mindig adjátok vissza azoknak, akik majd bemutatják. Kelt Bécsújhely városának az ostroma alatt, Virágvasárnapon (április 8-án), az Úr 1487. esztendejében.

Az oklevélből az is kitűnik, hogy az államigazgatás kezdettől fogva igényt tartott a cigányok adójára. Ugyanez derül ki Brassó városának a fentebb már említett számadáskönyvéből, amelynek a cigányokra vonatkozó legkorábbi (1504-ből és 1508-ból való) adatai adóbevételeket regisztrálnak. Hasonló dolog derül ki abból az oklevélből is, amelyet Kolozsvár városa nyert 1502-ben II. Ulászló királytól.

Csekély számú forrásaink arról is tanúskodnak, hogy már ebben az igen korai időszakban is összeütközésbe kerülhettek a cigányok a hatóságokkal olyan vétségek miatt, amelyeket a tulajdon ellen követtek el. Még fontosabb azonban, hogy több forrásunk is említést tesz a cigányok zenei szolgáltatá-

sairól: 1525-ben például a királyi udvarban muzsikáló cigányok kaptak fizetést.⁵⁹

A legutóbbi időkben feltárt oklevelek még egy érdekes jelenségről adnak számot: arról hogy a cigányok gyakran szerepelnek a középkor végén, mint királyi vagy egyéb adományozás tárgyai (az oklevelek több, mint harmada ilyen tényt rögzít). Az első erről szóló oklevél 1455-ből való;⁶⁰ a jelenség érdekes volta miatt ezt teljes szövegében közöljük:

Mi, Hunyadi János besztercei ispán emlékezetül ajánljuk a jelen oklevelünk által, hogy mi nemes Barchali Péter és Tamás szolgálatainak a tekintetéből a királyi felség személyében megengedjük és engedélyezzük azt, hogy ők négy cigányt, tudniillik Karachon-t, Mihályt, Pétert és Miklóst bárhol a birtokaikon, ahol akarják, jobbágyok gyanánt tarthassanak és tudjanak tartani. Erre tekintettel nektek, a bármilyen állású valamennyi embernek a jelen oklevél által erősen megparancsoljuk, hogy az előbb említett cigányokat soha, semmikor és semmilyen módon se merészeljétek akadályozni és háborgatni, hanem engedjétek meg, hogy bárhol az előbb említett nemesek birtokain és bárhol másutt, ahol akarnának, megmaradjanak és tartózkodjanak. Másként nem cselekedvén, a jelen oklevelet, miután elolvastátok, adjátok vissza annak, aki bemutatja. Kelt Temesvárott, a Szent Antal hitvalló ünnepe utáni legközelebbi szombaton (június 14-én), az Úr 1455. esztendejében.

Ez az oklevél, amint a többi hasonló is arra figyelmeztet, hogy nemcsak a városok, mint fentebb láttuk, hanem a földesurak is kezdettől fogva igényt tartottak a betelepülő cigányok munkaerejére: igyekeztek őket jobbágyi függésbe kényszeríteni. Mivel pedig a cigányok nem rendelkeztek jobbágytelekkel, így a földesúrtól való függésük leginkább a zsellérékéhez lett hasonló, azaz kétkezi munkájukkal adóztak. Ennek az adózásnak a mikéntjére a következő évszázadokból számos példát láthatunk. Mindezek következtében tehát az adománylevelek sem szólhattak másról, mint magukról a cigányokról.

Utoljára maradt a kérdés: milyen lehetett a környezet viszonya a lassanként, de folyamatosan betelepülő cigányokhoz? Az eddig bemutatott forrá-

⁵⁹ Fraknói Vilmos, 1877. 163. p.

⁶⁰ Magyar Országos Levéltár, Df. 244 543.

sokból is kitűnik, hogy – mint már többször hangsúlyoztuk – a földesurak és a városok igényt tartottak a munkájukra vagy azáltal, hogy igyekeztek beilleszteni őket a feudális rendszerbe, vagy pedig úgy, hogy megfizették speciális szolgáltatásaikat. Ugyanakkor a vándorlást sem tiltották, amint azt a menlevelek bizonyítják. A viszony mégis felemás lehetett, amit egy véletlenül előkerült, 1504-ben kelt oklevéllel⁶¹ illusztrálhatunk. Az oklevél szavai szerint II. Ulászló király hűséges szolgálatai fejében Bela-i Barnabás szörényi bánnak, s általa rokonainak adományozza

... azokat az összes jószágokat, birtokokat és birtokrészeket, valamint minden birtokjogot, amelyek Hunyad vármegyében és bárhol másutt, országunk, Erdélyország részeinek bármelyik vármegyében vannak és léteznek, amelyek korábban nemes Domsos-i Arka János birtokában voltak, de azért, mert ezen János ezekben az elmúlt napokban valamely két egyiptomit, vagyis fáraót (egyptiacos sine pharabones), akiket közönséges beszéddel cigányoknak (cзыганос) neveznek, bizonyos tolvajság okán, mint mondják, elfogatott, s egyikükkel a másik szemét kivájatta, reánk, s következésképpen a mi királyi adományozásunkra háramlottak ezen országunk, Magyarország régi és elfogadott szokásjogának megfelelően.

A viszony tehát legalábbis felemás. Egyrészt úgy gondolták az emberek, hogy bármi, akár a legdurvább önbíráskodás is megengedhető ezekkel a jövevényekkel szemben, s nem is haboztak ezt megtenni. Másrészt azonban azt is észre kell vennünk, hogy az államhatalom nem volt partner az ilyesféle cselekedetekben, hanem a korszak egyik legszigorúbb büntetésével, a jószágvesztéssel sújtotta azokat, akik ilyesmire vetemedtek. Nyilvánvaló tehát a betelepülő cigányok kiszolgáltatottsága, de ez semmiképpen sem volt azonban intézményes.

⁶¹ Magyar Országos Levéltár, Dl. 29 907. sz.

Cigányok a három részre szakadt országban

Mohács, illetve az azután következett évtizedek a cigányok hazai történetét illetően is következményekkel jártak, hiszen mások voltak a körülmények a három részre szakadt ország egyes területein – de a forrásadottságok sem teljesen azonosak, s ebből a tényből következően a történeti kutatások sem lehetnek egyenletesek. Ezért indokolt a három országrészben lakó cigányok történetét külön kezelni.

A királyi Magyarország cigányai

A rendszeres forrásfeltárások hiánya miatt a királyi Magyarországon (a mai Szlovákia és Északkelet-Magyarország, illetve a mai Nyugat-Dunántúl és Burgenland területén) élő cigányokról rendkívül keveset tudunk. Annyi bizonyos, hogy nemigen volt olyan zuga ennek az országrésznek sem, ahol ne lettek volna megtalálhatóak: Szepes és Nyitra vármegyék, illetve Debrecen és Szentgyörgy (Pozsony megye) városok státútumokat – helyhatósági rendeleteket – hoztak ellenük a XVII. században,⁶² Debrecen XVI. század közepéről való városkönyveiben elég gyakran felbukkan a nevük, mivel kisebb-nagyobb konfliktusokba kerültek a lakossággal,⁶³ s szerepelnek cigányok Szombathely mezőváros jegyzőkönyveiben is,⁶⁴ Zala vármegyéből való kiűzésükről pedig már 1612-ben helyi rendelet született.⁶⁵

A méltóságos nádorispán úr megkereste a vármegyét azoknak a cigányoknak az innét való kiűzésével kapcsolatban, akik oroszásból és tolvajlásokból szoktak élni, sok kártételt és kárvallást okoznak, s a szomszédos országokba is beütéseket visznek véghez. Erre tekintettel elrendeltetett, hogy az előbb mondott cigányok számára ebben a vármegyében senki se nyújtson semmiféle, az előbbi megszokott életmódjuknak megfelelő tartózkodási helyet vagy lakbelyet, hanem űzzék el őket, olyanképpen, hogy többé ebben a vármegyében egyetlen helységben se találtassanak meg, hogy az ellenük támadt eddig való panaszkodások oka és

⁶² Mezey Barna (szerk.) 1986. 101–107. p.

⁶³ Balogh István, 1983. 42, 72. és 87. p. Stb.

⁶⁴ Benczik Gyula – Dominkovits Péter, 1993. 26. és 39. p.

⁶⁵ Zala megyei Levéltár, Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Státútumok gyűjteménye, 672. p.

*alkalma tökéletesen megszűnjék és a panaszkodók lelkéből gyökeresen kitöröl-
tessék.*

A század második felében főispáni parancs is rendelkezett a nyugat-dunántúli vármegyékből való kiűzésükről⁶⁶ – ezek a források arra utalnak, hogy nem csökkent a két időpont között (a valószínűleg Erdélyből és a hódoltsági területekről) betelepülő cigányok száma. Ezt a számot azonban még csak hozzávetőlegesen is lehetetlen megbecsülni, mivel – szemben a hódoltsági országrésszel – a királyi Magyarország területéről nem maradtak fenn, vagy nem is készültek olyan adóösszeírások, amelyek alkalmasak lennének statisztikai elemzésekre. A magyar földesúr, vagy a királyi kamara ugyanis a jobbágytelkek, illetve a termények után szedett adót, a cigányok pedig ilyen-nyel nem rendelkeztek, így az adólajstromokba sem kerülhettek be – szemben a mindenkire kötelező fejadót szedő török hatóságok ilyen típusú iratival. Hibásnak kell tartanunk azt a kísérletet is, amely a dézsmajegyzékek úgynevezett kereszténypénzt fizető lakosaiban véli fellelni az egyébként nyilván mindenütt megtelepülő cigányokat:⁶⁷ ezek a lakosok is rendelkeztek ugyanis jobbágyfölddel – ami még két évszázaddal később sem volt jellemző a cigányokra –, csak éppen az adott időszakban nem termett azon a földön semmi.

Az egyetlen ebből a korszakból eddig publikált összeírás az ónodi várhoz tartozó cigányok nevét tartalmazza 1676-ból és 1681-ből.⁶⁸ Az első szerint 16 sátorral voltak ezek a cigányok, tehát ennyi családdal kell számolnunk, de az is lehet, hogy többel, mivel négy felnőtt férfi esetében nincs szó sátorról. E népességből öt év múlva már többen nem éltek, amint azt az árvák 1681-ben készült összeírása bizonyítja. – Be kell azonban látnunk, hogy ez az egyetlen összeírás nem alkalmas általános statisztikai–demográfiai következtetések levonására. Legfeljebb az árvák feltűnően hirtelen megnövekedett számából gondolhatjuk, hogy a hadi események nem sújtották kevésbé a cigányokat, mint a környezetüket.

Ez a forrás is jól mutatja, hogy a cigányok egy-egy uradalom közvetlen fennhatósága alá tartoztak és az uradalomnak szolgáltak kétékezi munkájuk-

⁶⁶ Mezey Barna (szerk.) 97–98. p.

⁶⁷ Gyergyói Sándor, 1990. I. köt. 55. p.

⁶⁸ József főherceg, 1895. 121–123. p.

kal, mesterségük szerint. Így tettek a huszti uradalomhoz tartozó cigányok is, akiket és szolgálataikat 1685-ben írtak össze.⁶⁹ Ez az összeírás jó képet ad a szolgálatokról és a cigányok ügyes-bajos dolgairól is:

Mikor az várba vagy az udvarháznál művelteni kell, az ispánjoknak vagy vajdájoknak parancsolnak felölle, azok utánnok menvén, úgy viszik be rendre őket az szükség mivoltához képpest ... Ezek is Huszt várához tartozó ős cigányok, de eleitől fogva az aknához rendeltettek, oda szolgálnak. Mostani jelen való teljes száma az örökös míves cigányoknak az specificált vajdájok hűti után való relatiója szerint numero 55, azaz ötvenöt, mivel megholt kettő közülök, nem telhetnek annyira, mint az elébbi inventariumban feltétettek volt. De azonban vagynak még kilenczen, az kik bujdosóban vagynak, bata Kóvár vidékén lakik, hárma viszont Moldvába ment. Vagynak az megírt jelen való cigányok száma felett még három számúak, úgy mint Riza András, Riza Thodor, Riza Tódor, kik Máramarosban lagnak ugyan, de az őnagsága jószágátul külön való falukban. Ezek művelésekkel nem szolgálnak, hanem singillatim három-három forinttal adóznak annuatim. Item. Vagynak ezeken kívül még öten, kik is azelőtt az várhoz s udvarházhoz valók voltak, de Hedri Benedek uram praefectusságában conferáltattak volt néhai Pogány Gáspár uramnak életéig, az mint referálják. Pogány Gáspár uram meghalván, azólta is ugyanott, az Pogány uraimék földeliken lagnak, őkegyelméket szolgálják, ide, az udvarházhoz és várhoz semmi szolgálattal, sem adózással nincsenek. Ezek iránt jelentik ilyen megbántódásokat közönségesen az cigányok, hogy az őnagsága jószágából más nemes emberek falaira s jószágiba kimenni művelni miattok nem mernek, mert ölással s vagdalással fenyegetik őket, melyből kívánják orvosoltatásokat. Panaszolkoznak azon is, hogy mikor a vár s udvarház szükségére művelnek, napjában egy-egy személyre három-három száraz czipónál praebendát nekik nem adnak, munkát pedig erőstet művelvén, ázalék nélkül csak kevés száraz czipóval nehezzen győzik, odabaza pedig feleségek s gyermekek addig csak koplal. Az praebendának azért valami résziben való auctióját s valami kevés ázalékot is az száraz czipó mellé őnagsága kegyelmességéből sollicitálnak.

⁶⁹ Magyar Országos Levéltár, UetC. Fasc. 123. nr. 3. 312–314. p.

Az uradalomhoz tartozó cigányoknak tehát nemcsak a számáról és kötelességeiről értesülünk a forrásból, hanem arról is, hogy dolgoztak a sóaknában, hogy meglehetősen kevés élelmet kaptak, amikor az uradalom számára kellett dolgozniuk, hogy ekkor sem maradtak egy helyen megtelepülve, hanem járták a környéket – és még folytathatnánk. A hasonló típusú források teljes körű feltárása még sok érdekességgel járhat a kutatás számára.

Elégé nagy számban maradtak fenn a jelzett időszakból és területről menlevelek és vajdai kinevezések is. Azt gondoljuk azonban, hogy ezek célja az adóztatás körülményeinek a megteremtése volt. Hogy a török uralom alól felszabadított területen az igazgatás kiépítésében szintén számítottak a vajdákra (s következésképpen számoltak a nyilván nem kis számú cigányokkal is), arra szintén a vajdai kinevezések szolgálnak bizonyítékul.

A forrásokból legelőszörban a cigányok életmódjáról, megélhetéséről, mesterségeikről, stb. kaphatunk képet. Úgy látszik, hogy nagyobb részük egészen biztosan vándorló volt és sátorban lakott. Foglalkoztak muzsikálással és kovácsolással (nagy mértékben fegyverjavítással), „köztisztasági” munkákat végeztek (amilyen a kóbor kutyák elfogása és elpusztítása), de emellett elkövettek lopásokat (főleg lólopásokat) is – általában úgy éltek tehát, mint a lényegesen jobb forrásadottságokkal rendelkező XVIII. században a kóborló (azaz letelepítendő) cigányok. Hogy azonban nem kezelhetjük őket ebből a szempontból homogén tömegként, arra elegendő bizonyíték, hogy tudunk 1688-ból olyan kecskeméti cigányról, aki pénzt adott kölcsön nem cigánynak és nyilván elég sokat ahhoz, hogy a vármegye elé kerüljön a dolog – jóllehet az sem lehet véletlen, hogy a (valószínűleg ugyancsak cigány) tanúk szerint a követelés törvénytelen volt, mivel a meghalt férj még életében kifizette a tartozást.⁷⁰

A hódoltsági területek cigányai

Jóllehet a szakirodalom a török hadak magyarországi megjelenéséhez kapcsolja a cigányoknak az országba való tömeges betelepedését, a legkevesebb információval mégis a hódoltságban lakó cigányokról rendelkezünk, mivel erre a területre vonatkozóan rendkívül csekély mennyiségű forrás maradt fenn, illetve a fennmaradtak túlnyomó többsége is vagy lappang, vagy

⁷⁰ Borosy András, 1985. III. köt. 67. p.

kiadatlan. A hazai cigány történeti irodalom tulajdonképpen csak egyetlen olyan dolgozatot ismer, amelynek tárgya részben a hódoltság területén élő cigányok története.⁷¹ Az alábbiakban ennek a tanulmánynak a lényegét foglaljuk össze.

Cigány zenészek egy török csapat előtt. XVI. századi metszet.

Pietro Busto, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem udvarának olasz diplomatája írja (talán nem csak Erdélyről, hanem az egész országról), hogy „A várak és falvak mellett sok cigány tanyázik, akik télen vályogkunyhókban, nyáron pedig a szabad ég alatt laknak. Mindenféle erőszakos mesterséget űznek, a hóbérok is többnyire közülük kerülnek ki.” – A diplomata megfigyelését a török források teljes mértékben alátámasztják. Úgy látszik, hogy a hódító hadakkal együtt érkező cigány csoportok kezdettől fogva jó kapcsolatokat építettek ki az oszmán hatóságokkal. Az összeírásokban az 1540-es évek legelejétől találkozunk velük, s a fejadó-jegyzékek tanúsága szerint *Csikán, Sikán, Szikán, Csigán, Cigán, Cingane, Csingane* néven tartották őket számon az összeírók. Jegyzékbe vételük oka általában a fejadó alól való mentességük volt, mivel különféle kincstári szolgálatokat teljesítettek: közülük kerültek ki például a zenészek, a kovácsok, a tűzmesterek, a golyóöntők, a szegkovácsok, a kard-

⁷¹ Mészáros László, 1976. 483–489. p.

kovácsok, a hóhérok, a fegyvercsiszárok, a kalauzok, a seborvosok, de voltak közöttük katonák is. A Dél-Magyarországon lévő Harám várában 1540-ben 15 cigányzenész és 6 cigánykovács élt.

Az eddig közzétett török forrásokból (adójegyzékekből) kiderül, hogy már a XVI. század közepén és második felében a népes szultáni hász-városokban: például Tolnán, Pécsen, Ráckevén, Esztergomban és Budán éltek cigányok nagyobb számban.

A tolnai török számadásokból a Gucsora cigány család életébe nyerhetünk némi bepillantást. Megtudjuk például, hogy a család egyes tagjait: így Gucsora cigány, Gucsora Dorkát, Gucsora Ilonát és másokat különféle vétségek – rosszakaratú rágalmozás, lopás, tilalmak áthágása – gyakran sújtották kisebb-nagyobb pénzbüntetéssel a városi török hatóságok. A család nőtagjai a vámjegyzékek tanúsága szerint búzával és gyümölcscsel kereskedtek. Ennek ellenére nagy szegénységben éltek: Gucsora Anna hagyatékának leltára például csak egy viseltes ruhát és egy turkomán szoknyát említ, Gucsora Orsolya után pedig mindössze egy rossz, régi ház, egy viseltes ruha és egy olló maradt összesen 78 akcse értékben (viszonyítási alapként: a fentebbi vétekért a család tagjaira egy-egy alkalommal kirótt pénzbüntetés 50–150 akcse volt).

Egy 1554-ben készült baranyai összeírás szerint a mohamedán hitre áttért cigányok, összesen 12 háztartás önálló közösséget alkotott és együttesen évi 250 akcse adót fizetett. A családfők közül nyolcan az Abdullah nevet viselték, ami arra utal, hogy valószínűleg a város török megszállása után lettek mohamedánokká. – Hasonlóan önálló közösséget alkottak a cigányok Esztergomban, ahol 1570-ben 17 családot és ezekben még 5 felnőtt fiút írtak össze; e csoport élén a vajda (törökül *kethüda*) állott. – Ráckevén az 1562-ben készült adóösszeírás szerint 22 cigány háztartás volt. A családfők nagyobb része itt is mohamedán nevet viselt, a kisebb rész pedig keresztény (görögkeleti és katolikus) nevet. Az egyik itteni cigány 1558-ban a budai vár dobosa volt és ezért napi 7 akcse zsoldot kapott. Ő egy viszonylag értékes ingatlannal is rendelkezett: amikor fogságba esett, 8000 akcséért árverezték el a ráckevei házát.

A legtöbb cigány a török megszállta Budán élt, ahol egy külön „cigányvárost” népesítettek be, amely a Duna mellett terült el. Erről a közösségről több összeírás is említést tesz a XVI. század folyamán. Az összeírásokból kiderül, hogy a cigányok (akiket e források *keopt* névvel illetnek) száma fo-

lyamatosan emelkedett: 1546-ban 56 család, 1559-ben 62 család, 1580-ban pedig már 90 családot regisztráltak az összeírók. Érdekes azonban, hogy meglehetősen magas volt a beköltözők és az elköltözöttek aránya: az 1546-ban összeírtak közül például 1559-ig 27 családról jegyezték fel, hogy „megszökött”, s ugyanezen időszak alatt 40 család érkezett újonnan. Ez a jelenség arra utal, hogy nem a letelepedett, hanem a kóborló–vándorló életmód jellemezte korszakunkban a cigányságot. – A budai „cigányváros” vezetője a vajda (kethüda) volt; ezt a hivatalt a hivatkozott összeírások időszakában végig egy Szinán nevű cigány viselte. Feladata minden bizonnyal csak a hatóságok rendelkezéseinek a továbbítására, adószedés segítésére terjedt ki; hogy hogyan irányította a közösséget, arról nem szólnak a források. Ez a Szinán vajda mindenesetre viszonylag vagyonos ember lehetett: volt egy malma és borral is kereskedett.

A többi itteni cigány főleg kovácsmesterséget űzött (1560-ban például tizenötön több, mint két héten keresztül fejenként és naponként 3 akcse fizetésért sajkákat és hajókat javítottak), de voltak közöttük zenészek, valamint volt ötvös–rézműves, seborvos, vásári felügyelő és hóhér is. A vajda mellett mások is, de jóval kisebb mértékben kereskedtek borral. Érdekes, hogy 1580-ban már a túlnyomó többségük katonai szolgálatban állott, mint harcos, zenész vagy fegyverkovács: ennek oka egyrészt az adómentesség volt, másrészt pedig az, hogy a napi zsoldnak lényegesen nagyobb volt az összege, mint a napszámnak.

Ez a budai „cigányváros” egészen a hódoltság végéig, Buda 1686-ban történt visszafoglalásáig fennmaradt. A források hírt adnak arról, hogy az ostrom idején 30 cigány nő is a császáriak fogságába esett. Megemlékezik róla egy németalföldi utazó is, aki egy évvel később, 1687 nyarán jutott el a visszafoglalt Budára. A következőket írja Úti levelében:⁷²

Itt igen sok olyan embert láttam, akiket a németek cigányoknak (Ziganner) neveznek, a franciák egyiptomiaknak (egyptiens) vagy csebeknek (bohemiens), a batárusok és az alnémetek pedig Heidens-nek. Ez a népség Erdélyországban és Szerbiában, valamint az ezekkel szomszédos tartományokban él szétszóródva, különleges szokásokkal, erkölcsökkel és nyelvvél rendelkezik. A cigányok sátrakban laknak és a kézműves mesterségeket gyakorolják, s ezekből tartják fenn

⁷² Tollius, Jakob, 1700. 201. p.

magukat, valamint olyan árucikkek összeszedéséből és eladásából, amelyeket oroszya szereznek meg. Görög vallásúaknak állítják magukat, amikor a keresztények uralma alatt vannak; egyébként pedig pogányok, vagy – ahogyan mondani szokták – vallás nélküliek: nincsenek ugyanis istenszobraik. Tisztelnek azonban egy istenséget, de pogány szertartás szerint.

Erdélyi cigány asszony a XVII. század végén.

Cigányok az önálló Erdélyben

Láttuk, hogy a XVI. század közepén önállósult Erdélyi Fejedelemség területén a cigányok kezdettől fogva jelen voltak, mégpedig – ahogyan a források sugallják – elég nagy számban. Forrásainkból az is kitűnik, hogy korszakunkra végig jellemző a cigányok folyamatos betelepülése Havasalföldről. Ez a betelepülés (vagy inkább beszivárgás) néha olyan méreteket öltött, hogy diplomáciai bonyodalmakat is okozott az erdélyi fejedelem és a havasalföldi vajda között, amint az fennmaradt levelezésükből, valamint fejedelmi parancslevelekből is kiderül.⁷³ Úgy látszik, az itteni cigányok helyzete is különbözött a királyi Magyarország és a hódoltság területén élő sorstársaiknak a helyzetétől. Az államvezetés például rendszeresen adót fizettetett a cigányokkal, mégpedig fejenként és évenként egy forintot, amelyet két részletben: Szent György és Szent Mihály napján (április 24-én, illetve szeptember 29-én) kellett beszédni. Erről az adóról a fejedelemség országgyűlése határozott 1558-ban és 1560-ban.⁷⁴ Aki beszédte, az volt a „cigányok fővajdája”; ez a hivatal szinte udvari méltóságnak számított. 1557-ben például Izabella királyné kiskendi Balásfi Ferencet és Nagy Gáspárt nevezte ki az erdélyi cigányok fővajdájának, s a kinevezéssel kapcsolatos nyílt parancslevelében a fejedelemség összes hivatalnokának és tisztségviselőjének meghagyta, hogy segítsék a nevezetteket a cigányok által fizetendő és őket megillető fejadó, valamint a bírságok beszedésében.⁷⁵ Ez az összeg nyilván jelentős lehetett (következésképpen a fizetésre kötelezett cigányok száma is nagy volt), ha udvari emberek javadalom-szerű ellátására szolgálhatott. Az is biztos azonban, hogy a fővajdák nemigen elégedtek meg a szabályos adóval és igyekeztek mennél több pénzt kiperéselni a cigányoktól. Erre utal, hogy az Erdélyi Fejedelemség törvényhozása a XVII. század közepén volt eltörölni az intézményt. A törvény az okot is világosan megfogalmazza: eszerint az a szokás, hogy a cigányoknak Erdélyországban egy fővajdájuk legyen, akinek esztendőnként való adófizetéssel tartoznak, valamilyen alaptalan visszaélés miatt következett be, s a fővajda „nemcsak annak a nyomorult nemzetiségnek rajta

⁷³ Például I. Rákóczi György parancsa a havasalföldi Raduly bojár elszökött cigányainak visszaadásáról: lásd a Magyar Országos Levéltár őrizetében lévő Liber Regiusai 20. kötetében a 161b—162a. foliókat.

⁷⁴ Mezey Barna (szerk.) 1986. 71. p.

⁷⁵ Mezey Barna (szerk.) 1986. 78–79. p.

való soké hűzásával, vonásával elviselhetetlen terbekre volt”, hanem a földesurak birtokjogainak is a sérelmére volt.⁷⁶ A törvény tehát egyformán védte a cigányokat és a földesúri érdekeket. Meglepő ugyanakkor, hogy az utolsóként hivatalban lévő fővadját, Vallon Pétert azért még élete végéig megtartotta a tisztségben és az abból származó jövedelemben. – Valamennyire ide tartozik, hogy ismereteink szerint az utolsó fővadját II. Rákóczi Ferenc nevezte ki 1704-ben. Ez testőrségének a parancsnoka, Ilosvay Ábrahám palotáskapitány volt, akinek feladatául már nem az adószedést jelölte meg, hanem egyfajta közvetítést a hadak és a lakosok által sérelmet szenvedett cigányok, illetve a fejedelmi udvar között.⁷⁷

Valószínűleg a cigányoktól beszedett rendszeres adó nagysága az oka annak, hogy egy másik, a királyi és a hódoltsági országrészekben eddig ismeretlen jelenséggel is találkozunk Erdélyben: tudniillik a cigány csoportoknak és családoknak a fejedelem által történő eladományozásával. Lásunk most egy konkrét példát erre az adományozásra.⁷⁸

Az Úr 1585. esztendejében, március havának a 7. napján. Erdélyország legfelségesebb fejedelme tanácsosának, nagyságos lónai Kendy Sándornak, Külső-Szolnok vármegye főispánjának a hűséges szolgálatai miatt az előrelátó Mihály fia Jánost, Mártont, Mátyást, Istvánt, Miklóst és Bongó Tamást, továbbá Mihálykót, Mártont, az idősebb János kovácsot, Miklóst a nős fiaival: Bancho-val és Péterrel együtt, végül Kristófot és Istvánt – azokat a cigányokat, akik ezen Kendy Sándor jószágain, a Doboka vármegyében Lóna és Kecset helységben, valamint a Küküllő vármegyében Bonyha helységben lévő házakhoz és kúriákhoz tartoznak, s akiket békeességesen birtokol – a gyermekeikkel és a sátraikkal együtt, valamint azon mentesség alatt, amellyel birtokolja őket, az említett Kendy Sándornak, valamint mindkét nembéli összes örökösének és utódjának adta és adományozta, épségben hagyván mások jogait. Gyulafehérvárott.

Az adomány minden bizonnyal együtt járt azzal, hogy e cigányok a fejedőjukat ettől fogva nem a fejedelmi udvar tagjának, a fővadjának fizették, hanem a földesúrnak, s nyilván neki teljesítettek különféle szolgálatokat is.

⁷⁶ Mezey Barna (szerk.) 1986. 72–73. p.

⁷⁷ Mezey Barna (szerk.) 1986. 80–81. p.

⁷⁸ Magyar Országos Levéltár, Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem Liber Regius-ai, 1585.

Számunkra pedig az az igazán érdekes, hogy a közölt adománylevélben felbukkanó Bongó név valószínűleg a magyarországi cigány nyelv legkorábbi nyelvméleke. Természetesen más ilyen jellegű adományok is ismertek. Így például 1583-ban malomfalvai Berényi László kapta adományba hűséges szolgálataiért „*a másképpen Ombozy melléknevet viselő Giuda János, valamint Mihály és Márk cigányokat, továbbá az ő többi fiát és leányát,*” 1585-ben pedig bongárti Pistaky Lukács, aki adományba kapta „*a cigány Flóriánt a fiaival: Miklóssal, Jánossal és a másképpen Pompónak nevezett Dáviddal együtt, továbbá Benedeket a fiaival: Andrással és Jakabbal együtt, valamint ezek örököseit és mindkét nembéli összes utódjait, s a sátraikat is.*”⁷⁹

Ugyancsak azzal, hogy a cigányok fejadója kinek a zsebébe vándorolt, illetve, hogy a cigányok kinek a számára teljesítettek olcsó, de nyilván nehezen nélkülözhető szolgáltatásokat, függenek össze azok a kiváltságlevelek, amelyekkel az uralkodók az egyes városok kérésére mentesítenek cigány csoportokat adófizetés alól. A Kolozsvár és Szeben részére tett, az ott lakó és szolgáltatásokat teljesítő középkor végi okleveleket fentebb már láttuk; ezeket egészíti ki jól azok az oklevelek, amelyek 1552-ben Ferdinánd király és 1557-ben Izabella királyné adott ki Dés város kérelmére a korábban ott lakott és Fráter György által törvénytelenül Szamosújvárra telepített cigányokkal kapcsolatban.⁸⁰ Sőt, ezzel jelenséggel függ össze az a tény is, hogy a városok olykor megújították és megerősítették a nyert kiváltságokat: így járt el például Szeben városa, amikor Mátyás király fentebb közreadott oklevelét 1583-ban Báthori Zsigmonddal átíratta.⁸¹

Az erdélyi cigányokat illető különösség még egy rájuk nagyon jellemző foglalkozás is, az aranymosás; ezzel majd később, a megélhetési módokról szóló fejezetben szólunk részletesebben.

Ami a XVI–XVII. századi Erdélyi fejedelemség területén élő cigányok életmódját illeti, hasonló lehetett a királyi Magyarországon és a hódoltsági részekén élő életmódjához. Legszemléletesebb képet erről a kolozsvári cigányok történetével foglalkozó rövid feldolgozás⁸² rajzol. A cigányok itteni jelenlétére, mint láttuk, az első adat II. Ulászló király 1502-ben kelt kivált-

⁷⁹ Magyar Országos Levéltár, Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem Liber Regius-ai, 1583. és 1585.

⁸⁰ Mezey Barna (szerk.) 1986. 77–78. p.

⁸¹ Magyar Országos Levéltár, Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem Liber Regius-ai, 1583.

⁸² Kiss András, 1990. 888–896. p.

ságlevelé, amelyet a város 1554-ben megerősített Kény Ferenc és Dobó István erdélyi vajdákkal. E törődés indoka nyilván nem annyira az emberbaráti szeretet volt, mint inkább az a haszon, amelyet a cigányok a városnak hajtottak különféle szolgálataikkal. A szolgálatokról a városi számadáskönyvek adnak felvilágosítást. Ezekből kiderül, hogy az itt lakó cigányság már 1550-től kezdődően rendszeresen végzett hóhérmunkát. Az ítéleteket a *hengemek* (ami magyarul akasztót jelent) nevezett cigányhóhér hajtotta végre, aki egy-egy kínvallatásért vagy kivégzésért 1 forint körüli összeget kapott. Hogy nem mindenki vállalt közülük ilyen munkát, mutatja, hogy amikor 1691-ben a hóhér segédje meg akart szökni, a magisztrátus inkább másfél forintra emelte fel a díjazását, csak maradjon; nyilván nehézséget okozott volna a pótlása. Ugyancsak hóhéroknak nevezték Kolozsvárott a kutyapécereket vagy sintéereket is, akikre a város a túlságosan elszaporodott kutyák elpusztítását bízta bizonyos díjazás ellenében. Erre a mesterségre szintén 1550-től kezdve maradtak fenn adatok a számadáskönyvekben. 1585-ben például a következőket jegyezte fel a városgazda a számadásaiban: „*A cigányok ebet öltek, fizettem nekik 59 ebtől 1 forintot; másnap mindjárt ebet öltek az cigányok, 34 ebet, [fizettem nekik] 60 dénárt.*” Az is kiderül a forrásból, hogy milyen módszerrel fogdosták össze a kóbor kutyákat. 1617-ben a városgazda a következőket jegyezte fel: „*Bíró uram hagyásából az cigányok ebet verének az hálóról, melyet fel szoktak kötni... csináltattam az ebeknek való hálónak két szál kötelet... hús-hús ölt...*” Külön szerencsének számított, ha nem kutya, hanem valamilyen más jószág akadt a hálóba. Így például amikor egyszer a piac közepén vetettek hálót az ebeknek, az egyik lakos süldő malaca is beleszaladt, amelyet a cigányok persze rögtön megöltek és hazavittek. A tulajdonhoz való viszonyukkal máskor sem volt minden rendben: a kertekben és a gyümölcsfákban tett kártevéseik miatt például a város vezetősége 1661-ben kénytelen volt azt a határozatot hozni, hogy „*ha csak egy éretik tetten, hogy kertekben, majorokban élő fát vágott ki, fél keze elvágassék*”.

Vannak természetesen a számadáskönyvekben más mesterségekre adatok. Cigánygyerekeket alkalmazott a város például 1582-ben a szétbontott épületek zsindeleiben található szegek kihúzására, s ezekből a szegekből a helyi cigány kovácsok készítettek új szegeket. Dolgoztak a fejedelmi udvar számára is: „*ónos szegeket*” csináltak, úgy, hogy kaptak hozzá vasat és szenet. A cigány kovácsok nem csak a város számára jelentettek hasznot, hanem a lakosok számára is: 1597-ben például öt napon keresztül, amíg a ka-

szálás tartott, többen kinn voltak a réten, hogy azonnal kijavíthassák az eltörött kaszát.

A kolozsvári cigányok a források szerint megtarthatták szokásaikat, amíg azok nem ütköztek a város törvényeibe. A cigány csoport élén a vajda állott, aki rendszeres fizetséget kapott a várostól – 1691-ben évi 12 forintot – és ezenfelül alkalmanként mást is, legtöbbször karasia posztót. Mindez arra mutat, hogy tulajdonképpen városi alkalmazott volt, aki közvetített a városi vezetőség és a cigányok között. Feladatai közé tartozott az idegen cigányok távoltartása is: egy 1585-ből származó számadáskönyvi bejegyzés szerint például a városfalon kívül megtelepedett idegen cigányok házait és kalyibáit a város vezetősége a helyi cigányokkal, illetve vajdájukkal hányatta szét.

Az ezekből az apró adatokból kirajzolódó érdekes kép megegyezik a más helyekről való információinkkal és nyilvánvalóvá teszi, hogy milyen fontos lenne a régi városi számadáskönyveknek az ebből a szempontból való feltárása.

Végezetül arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy a fejedelmek Erdélye volt az az országrész, amely valódi karriert biztosított egy – mai tudásunk szerint eddig egyetlen ismert – cigány ember számára. Lippai Balázsról van szó, Bocskai István hajdúseregeinek vitéz tisztjéről, aki több társával együtt 1604. november 14-én esküdött fel a fejedelem szolgálatára. Esküjének szövege a következő:⁸³

Anno 1604. Mindszent havának 14. napján.

Adtuk az mi hitlevelünket erős pecsétnek alatta, [hogy] az mi fogadásunknak urai s megtartói lehessünk.

Ez okáért az mi hitlevelünket adtuk az nagyságos vitézlő Bocskay Istvánnak, az kereszténységnek s édes hazánknak, legfőképpen az egy igaz hitnek megoltalmazására kötöttük hittel erre magunkat, s hogy együtt éljünk, halnánk az egy igaz hit mellett meg. Így adtuk az mi levelünket ilyen hit alatt én, Lippay Balázs, Ibrány Ferencz, Dengelegi Mibály, Szénási Mátyás, Németh Balázs, minket Isten úgy segéljen, az teljes Szentlélek, Szentháromság, Atya, Fiú Isten minket úgy segéljen, hogy hívek s igazak leszünk az nagyságos Bocskai István úrnak minden vitézlő dologiban s mi édes hazánknak megmaradásáért.

⁸³ Iratok, 120–121. p.

Lippai Balázs életéről szinte semmit sem tudunk. Csak annyi bizonyos, hogy 1604-ben részt vett Felső-Magyarország városainak a hódoltatásában. Ellenfelei azonban azzal vádolták, hogy tárgyalásokat folytatott Bastával Kassa átadásáról; Bocskai ezért 1605-ben megölette. A további kutatások remélhetőleg újabb adatokat is feltárnak majd a XVII. századi magyar szabadságharcoknak erről az alakjáról.

Cigányok a felvilágosodás korában

A török uralom megszűnésével, a Rákóczi-féle szabadságharcot lezáró megbékéléssel a XVIII. század első felétől egy valóban új korszak kezdődött Magyarországon: a másfél évszázados háborúktól sújtott, romokban heverő országban lassan újra indult az élet, a spontán betelepülések és a tudatos telepítések megsokszorozták a lakosságot, s a nyugalmas állapotoknak megfelelően minden tekintetben megkezdődött a fejlődés. A korszak végére – bátran állíthatjuk – Magyarország már nem sokban különbözött a Habsburgok vezette monarchia többi államától. Az államigazgatás is egyre inkább modernizálódott: 1723-tól a Magyar Királyi Helytartótanács vette át az ország igazgatásának a feladatait. A rendteremtés egyik célpontja hamarosan a cigányság lett, amely a megfelelő körülményeknek köszönhetően egyre nagyobb számban szivárgott be az országba – és életmódjának köszönhetően került is szinte azonnal konfliktusba a lakossággal. Ez a helyzet indukálta a cigányok szabályozására (tulajdonképpen letelepítésére) hozott rendelkezések tömegét, bár kimondhatjuk, hogy a felvilágosodás eszmerendszere önmagában is elegendő lett volna ahhoz, hogy megkíséreljék megszüntetni azt a másságot, amely a cigányokkal jelent meg Európa-szerte. Mindez – nem szólva a korábbi időkhöz képest sokkal jobb forrásadottságokról – megfelelően indokolja, hogy az egész korszakot külön kezeljük.

III. Károly cigánypolitikája

A cigányok rendszabályozását célul kitűző rendelkezések hosszú sora III. Károly király 1724. december 4-én, Pozsonyban kiadott rendelkezésével⁸⁴ veszi kezdetét. A rendelet kibocsátására azért volt szükség, mert (a be-

⁸⁴ Mezey Barna (szerk.) 1986. 81–82. p. (Heiczinger János fordításában.)

vezető rész szavai szerint) már az osztrák és stájer határok közelében is rablásokat követnek el a cigányok, s a vétkeket sehol nem lehet megtalálni, mivel nincsenek összeírva; emellett vannak olyan nem-cigányok is, akik vagy velük laknak és részt vesznek a lopásaikban, vagy pedig úgy vállalnak közösséget velük, hogy előre jelentik nekik az üldözés tervét, illetve befogadják és rejtegetik őket. A helyzet javítása érdekében a rendelet a következőket írta elő:

- a büntetlen előéletű, gonosztevőkkel nem közösködő cigányokat a földesurak fogadják a birtokaikra és gondoskodjanak arról, hogy ezek tisztességes életet éljenek;
- a földesuraknak alá nem vetett cigányokat a törvényhatóságok három hónapon belül írják össze: ha valamelyikük akár csak bottal is ellenáll az összeírásnak, az büntetlenül megölhető. A 16 éven felüli gyerekeket, ha főbenjáró bűnt követnek el, már ki lehet végezni; a bűnt elkövető asszonyokat „R” betűvel kell megjelölni, hogy ha újabb súlyos bűnt követnek el, ki lehessen végezni őket;
- a kóborlók 16 éven felüli gyerekeit időről-időre össze kell fogdosni, majd kikérdezés után a szomszédos vármegyékbe vagy tartományokba kell őket úzni;
- minden cigány személyesen tartozik megjelenni az összeírók előtt, s ezt közzététel, út menti hirdetés, stb. útján kell a tudomásukra hozni;
- mindenkit (főleg a molnárokat: vajon miért?) el kell tiltani attól, hogy fegyvert adjanak a cigányoknak, vagy más módon pártolják őket.

Látható tehát, hogy a rendelkezés a „csavargó henyélést” – mint minden bűn okát – kívánta megszüntetni azáltal, hogy a jó magaviseletű cigányokat a földesurak telepítsék le, a kóborlókat pedig a törvényhatóságok akár erőhatalommal is írják össze, hogy ellenőrizhetőek legyenek. Az is világosan látható, hogy a rendelkezés célja *még* nem a „cigánykérdés” megoldása, hanem az örökös tartományok – Ausztria, Stájerország – védelme, olyan módon, hogy a hatóságok megpróbálják Magyarországon tartani a cigányokat.

Az ezt követő negyed század folyamán nem találkozunk a cigányok általános „szabályozásának” az igényével. Ha születtek is rendelkezések, azok vagy valamilyen konkrét ügy kapcsán az 1724-es rendelet alkalmazását írták elő (így például Borsod vármegye az abban foglaltak szerint tartozott eljárni a területén élő cigányok ellen, mivel ezek kóborolnak, káromkodni szoktak,

sőt lopnak és mindenféle bűnt elkövetnek),⁸⁵ vagy pedig valamilyen más ügy kapcsán tesznek említést a cigányokról. 1732-ben például bizonyos visszaélések miatt a Helytartótanács vizsgálatot rendelt el a zsidó és cigány ötvösök ellen; ezt a rendelkezését később többször meg is ismételte.⁸⁶ Az 1738-ban kezdődő pestisjárvány pedig több rendelkezés kiadására is okot adott: először az erdélyi és bihari részek környékén lakó cigányokat, zsidókat, örményeket, rácokat és a koldusokat tiltották el a csavargástól,⁸⁷ majd a cigányok, zsidók és más csavargók beszivárgását a temesi és az aradi területekről,⁸⁸ s végül a Trencséntől Liptóig terjedő részt is lezárták ugyanezen nációnok, valamint a sáfrányt áruló tótok utazgatása előtt.⁸⁹

Nagyon valószínű azonban, hogy ezekben az évtizedekben szaporodott fel annyira a cigányok száma Magyarországon, hogy az már *igazi* szabályozást igényelt, s erősödött meg annyira a felvilágosult abszolutista állam, hogy hozzá mert látni – akár érdekeik ellenére is – állampolgárai életének a megjobbításához. A cigányság beszivárgása minden égtáj felől folyt. 1735-ben például a pétervárad katonai parancsnok jelentette, hogy körülbelül hatvan cigány bukkant fel a Délvidéken, akik a hatóságok elől menekülve a környező vármegyékben szóródtak szét.⁹⁰ 1743-ban a Helytartótanács hívta fel a törvényhatóságok figyelmét arra, hogy „*az emberiségnek az a söpredéke, amelyet közönségesen német cigánynak neveznek, ismét beszivárgott az országba*”.⁹¹ 1764-ben Lengyelország felől érkezett egy körülbelül száz főből álló, botokkal és puskákkal felszerelt csoport⁹² – és még folytathatnánk. A körözölvelek tanúsága szerint a kisebb létszámú – két-három családból álló – csoportok beszivárgása is mindennapos volt, főleg Erdély irányából. De bőségesen vannak adataink a belső migrációra is. Ennek egy nagyon jellemző példája az az engedély, amelyet Tolna vármegye magisztrátusa adott ki

⁸⁵ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XIV. I. nr. 128.

⁸⁶ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XIV. I. nr. 19, 23. és 26.

⁸⁷ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XII. III. nr. 28.

⁸⁸ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XII. III. nr. 228.

⁸⁹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XII. III. nr. 242.

⁹⁰ Tolna megyei Levéltár, Tolna vármegye nemesi közgyűlésének iratai: fasc. 3. nr. 625.

⁹¹ Tolna megyei Levéltár, Tolna vármegye nemesi közgyűlésének iratai: fasc. 3. nr. 898.

⁹² Tolna megyei Levéltár, Tolna vármegye nemesi közgyűlésének iratai: fasc. 3. nr. 1557.

1715-ben a Fejér megyei cigányok számára, s amelynek a szövege a következő:⁹³

Én, alább megírt nemes Tolna vármegye vice ispánja adom tudtára mindenkinek, az kiknek illik, hogy Sallaj Jónás, csigányok vajdája több társaival hozám jöven, kértek azon, hogy ezen nemes Tolna vármegyében bizvást cserélhetnének, kovácsolhatnának és munkálódhatnának, nem különben hol itt, hol másutt lakhatnának másoknak kára nélkül. Mivel pedig másutt is, más nemes vármegyékben a' csigány sereg mások kára nélkül megszenvedtetnék, én is az ő instantiájokat admittálván megengedtem, hogy ebben a nemes vármegyében bizvást cserélhessenek, kovácsolhassanak és munkálódhassanak, nem különben hol itt, hol másutt lakhassanak másoknak kára nélkül. Nem különben mikor nemes Fejér vármegyéből más vajdaság alatt levő csigányok ide jönnek ebben a' nemes vármegyében, akkor azok, úgy maga vajdasága alatt levő csigányok is említett Sallaj Jónást vajdájoknak ösmervén lenni, tőle függjenek, és ha mi olly állapot közöttük következvén, azt mint bírások eligazítsa igazságosan, és ha valamely csigány az igazságbul kivonja magát, azt megbüntethesse érdeme szerént. Azért senkitül bántása és bántások ne legyen. Praesentibus perlectis exhibentibus restitutus. Datum Simontornya, die 28. Augusti, 1715. Ajánlom kész szolgálatomat kegyelmednek. Isten mindnyájokkal.

A cigányok elleni büntetőpereknek a gyarapodása a törvényszéki iratanyagban, valamint a helyhatósági statútumok egyre keményebb hangja pedig azt bizonyítja, hogy növekedett a lakossággal való konfliktusok száma is – ez viszont maga után vonta a szigorú szabályozás igényét. Megszületett tehát Magyarországon „cigányügy” és nyomában a hivatalos „cigánypolitika”.

Mária Terézia cigánypolitikája

Mária Terézia uralkodásának az ideje alatt már valóban lehet „cigány politikáról” beszélni, mivel az ebben a korszakban kiadott rendelkezések átfogták a megváltoztatni kívánt cigány életmód egészét, következetesen annak gyökeres átalakítására irányultak és emellett a bennük foglaltak végrehajtásának az ellenőrzésére is nagyon alaposan törekedtek. Az egymást (oly-

⁹³ Tolna megyei Levéltár, Tolna vármegye nemesi közgyűlésének iratai: fasc. 3. nr. 110.

kor csak részben) megerősítő-kiegészítő rendelkezések eléggé kuszának tűnő szövevényét az alábbiakban kíséreljük meg áttekinteni.

– 1758. április 6: a földesurak engedélyt kapnak arra, hogy ha akarnak, olyan cigányokat fogadjanak birtokaikra, akik nem követtek el bűnt és nem közösködtek gonosztevőkkel: kötelesek azonban gondoskodni arról, hogy a befogadottaknak állandó lakásuk legyen, továbbá a kóborlást, mint minden bűn okát, megakadályozni és a nem letelepedett cigányokat elűzni.⁹⁴ – Ez a rendelkezés tehát tulajdonképpen nem más, mint III. Károly 1724. évi rendelete egy részének a megerősítése.

– 1760. február 2: a törvényhatóságok kötelesek megakadályozni, hogy a katonaszökevények a cigányoknál menedéket találjanak (a városokon-falvakon kívüli kunyhóikban szoktak ugyanis rejtőzködni, sőt nekik adják el katonai felszereléseiket is).⁹⁵

– 1760. november 27: a törvényhatóságok tartoznak a területükön található és még kóborló cigányokat állandó lakásra kényszeríteni, a „vastag tudatlanságból” kiemelni, a keresztény és polgári erkölcsökkel átítani, s egyáltalán, a keresztény szabályokra és a köz hasznára alkalmassá tenni.⁹⁶

– 1761. december 10: A Helytartótanács elrendeli, hogy a „cigány” népvét el kell törölni és az azt használókat a jövőben meg kell büntetni; elrendeli továbbá, hogy a cigányokat fel kell venni a céhekbe. E két konkrét intézkedés mellett általában is rendelkezik a cigányok szabályozásáról, s a kóborlás megakadályozása érdekében előírja, hogy a földesurak adjanak nekik kétkézi munkát, jelöljenek ki a számukra helyet házépítésre, hasítsanak ki telket művelésre és késztessek őket mesterségek gyakorlására. A törvényhatóságok feladatává pedig azt teszi, hogy a kóborló cigányokat írják össze, kényszerítsék letelepedésre, tiltsák el őket a lovak tartásától és ne adjanak nekik útlevelet; végül akadályozzák meg az oláh cigányok Erdélyből való beszivárgását.⁹⁷

– 1762. február 15: a Helytartótanács emlékezteti a törvényhatóságokat, hogy őfelsége eltörölte a „cigány” népvét és elrendelte, hogy ugyanúgy

⁹⁴ Fordítását lásd Heiczinger János, 1978. 175–176. p.

⁹⁵ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 55.

⁹⁶ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 56.

⁹⁷ Fordítását lásd Heiczinger János, 1978. 178–179. p.

kell bánni velük, mint az ország többi lakosaival; ezért ha egy cigány alkalmas a katonaságra, akkor minden megkülönböztetés nélkül besorozható.⁹⁸

– 1763. február 28: a Helytartótanács előírja, hogy „ama korábban cigánynak nevezett népség” öltözetében is alkalmazkodjék a környezetéhez.⁹⁹

– 1766. február 17: a Helytartótanács tulajdonképpen megerősíti korábbi rendelkezéseit, s ezáltal előírja, hogy a cigányokat állandó lakásra kell kötelezni, hogy mezei munkákra és mesterségekre kell őket alkalmazni, s végül, hogy a földesurak és tisztjeik nem adhatnak nekik útlevelet, illetve, hogy az eddig kiadott útlevelek érvénytelenek és az azokkal úton lévőket vissza kell toloncolni korábbi lakóhelyükre.¹⁰⁰

– 1767. december 10: a Helytartótanács elrendeli a valamennyire letelepedett cigányok összeírását, beleértve az idegeneket és távol lévőket is. Elrendeli továbbá, hogy a többi cigányt a következő év júliusáig úrbéri szolgálatra kell kötelezni, az azután is kóborlók kunyhóit és földalatti házait le kell rontani, őket magukat le kell tartóztatni és útépitésre, vagy más közmunkára kell adni. Az öltözködéssel kapcsolatban megtiltja a gyerekek meztelenül járását, a felnőtteket pedig a falusiak ruházkodásához való alkalmazkodásra kötelezi, azzal a megjegyzéssel, hogy a nők nem járhatnak ezentúl egy szál vászonban. A törvényhatóságokat kötelezi, hogy a céheknél járjanak el a gyerekek mesterségre való oktatása érdekében. Eltörli továbbá a vajdaság intézményét és minden cigányt a falusi bírák alá rendel; végül eltiltja a lótar-tást, kivéve, ha valaki valóban kereskedik lovakkal és van is azokról levele, illetve, ha a jobbágytelken lakó cigánynak a gazdálkodáshoz van szüksége lóra.¹⁰¹

– 1769. július 19: A Helytartótanács elrendeli, hogy a törvényhatóságok ne tiltsák meg egyszerűen a lótar-tást, hanem minden cigánynak annyi lovat engedélyezzenek, amennyi szükséges munkája végzésére és fuvarozásra.¹⁰²

– 1769. július 24: A Helytartótanács előírásai a cigányoknak kiadandó útlevelekkel kapcsolatban. Eszerint csak a valóban „regulált” cigányoknak szabad olyan útlevelet adni, amilyennel más helységbe vagy törvényhatóságok

⁹⁸ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 60.

⁹⁹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 62.

¹⁰⁰ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. III. IV. nr. 15.

¹⁰¹ Fordítását lásd Heiczinger János, 1978. 233–234. p. és Mezey Barna (szerk.) 1986. 84–85. p.

¹⁰² B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 69.

területére utazhatnak, de akkor sem csoport, hanem az egyes személyek számára, beleírva a vezeték- és keresztnévet, valamint meggyőződve az utazás szükségességéről. Az útlevel nélkül kóborló cigányokat pedig meg kell büntetni és vissza kell toloncolni előző lakóhelyére.¹⁰³

– 1772. március 23: a Helytartótanács előírja, hogy a cigányoknak az 1768. júliusa utáni helyzetéről a törvényhatóságok félévenként kötelesek jelentést tenni.¹⁰⁴

– 1773. február 22: a Helytartótanács mindenre kiterjedő rendelkezése, amely az állandó lakás és a ruházkodás tekintetében megerősíti a korábbi rendelkezéseket, illetve jelentősen ki is egészíti azokat az alábbiakkal. 1. A falusi bírák kötelesek megakadályozni, hogy a cigányok döghúst egyenek; aki ilyet tesz, azt meg kell büntetni, többek közt azzal is, hogy egy teljes hónapra keresztül kenyéren és vízen böjtöljön a magisztrátus börtönében. – 2. A cigányok lovat nem tarthatnak, a náluk levőket el kell árverezni, s a lóért kapott összeg kétharmada illeti csak a tulajdonost, a többi a bejelentőé. – 3. Mivel a cigányok muzsikálás és kovácsolás ürügyén szoktak kóborolni, ezért a jövőben csak azok űzhetik e két mesterséget, akik rendelkeznek az hozzá való szerszámokkal, továbbá van a faluban házuk és családjuk tagjai sem henyélnek. – 4. A gyerekeket el kell venni a szüleiktől és ki kell adni a parasztkhoz, akik a vármegyétől napi három krajcárt kapnak egy-egy gyerekért, amíg azok nem képesek dolgozni. – 5. A plébánosok kötelesek ingyen oktatni a cigányokat és gyerekeiket a vallásra, valamint a triviális iskolákban ugyancsak ingyen tanítani a gyerekeket, s a céhek is kötelesek felvenni őket. – 6. „Ezen nép emlékezetének a kiirtása végett” ezentúl súlyos büntetés terhe alatt tilos a cigány nyelv használata: a cigányok beszéljék azt a nyelvet, amelyiket a környezetük beszéli. – 7. A cigányokkal az urbáriumok szerint kell bánni (azaz jobbágyok, házas zsellérek vagy ház nélküli zsellérek lehetnek), s ennek megfelelően kötelesek adózni is a házipénztárba; az összeírásokban *neocolonus* néven kell jelölni őket. – A törvényhatóságok ne csak a büntetésre ügyeljenek, hanem arra is, hogy a házzal bíró és jobbágyi terheket viselő, valóban szabályozott cigányokat senki ne háborgassa, hanem inkább jutalmazza őket.¹⁰⁵

¹⁰³ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 70.

¹⁰⁴ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 71.

¹⁰⁵ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 73.

– 1774. január 3: a Helytartótanács kiegészíti–pontosítja az előbbi rendelkezést azzal, hogy csak a két évesnél idősebb és 12 évesnél fiatalabb cigánygyerekeket lehet elvenni és a parasztokhoz kiadni, a 12 év fölöttieket szolgálatra vagy mesterségre kell kényszeríteni; a telekföldet bíró jobbágyok tarthatnak csak lovat, de nem kereskedés, hanem munkavégzés céljából; végül a szolgabírák legalább negyedévenként kötelesek ellenőrizni a járásuk területén lakó cigányokat.¹⁰⁶

– 1774. június 30: a Helytartótanács elrendeli, hogy a katolikus cigánygyerekeket katolikus parasztnál, a nem katolikusokat nem katolikusoknál kell elhelyezni; ha nincs elég katolikus jobbágy, akkor a gyerek nem katolikusnál is elhelyezhető, de a plébánosnak ügyelni kell a katolikus nevelésre, a paraszt pedig nem akadályozhatja azt. Ha pedig nem katolikus, vagy vallás nélküli szülők gyereke árva lesz, akkor azt katolikus hitben kell nevelni és ezért csak ilyen vallású paraszthoz szabad kiadni.¹⁰⁷

– 1775. március 9: a Helytartótanács elrendeli, hogy cigány ne köthessen másként házasságot, csak ha előzetesen igazolja, hogy jobbágy, vagy szolgálatban van, vagy valamilyen mesterséget űz, vagy van valami más, törvényes alapja ahhoz, hogy feleséget és gyerekeket tartson el.¹⁰⁸

– 1775. május 4: a Helytartótanács utasítja a vármegyéket, hogy ne adjanak útlevelet a csavargóknak, különösen azoknak ne, „akiket korábban cigányoknak neveztek”, főleg, ha ezek csapatosan kóborolnak.¹⁰⁹

– 1775. július 10: a Helytartótanács azzal egészíti ki előző rendelkezését, hogy a plébánosok csak olyan bizonyítványt fogadhatnak el a házassodni akaró cigányoktól, amelyet az illetékes szolgabíró állított ki a megélhetésről. Elrendeli továbbá, hogy csak a valódi cigány koldusok koldulhatnak és azok is csak a lakóhelyükön: az „alkoldusokat” – akik főleg a búcsúk és vásárok idején faluról–falura járva elragadják az alamizsnát a valóban nyomorultak elől – a megyei seborvosok vizsgálják meg, s ha kiderül csalafintaságuk, meg kell büntetni őket. Megtiltja végül, hogy cigány cigánynál ház nélküli zsellér legyen.¹¹⁰

¹⁰⁶ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 75.

¹⁰⁷ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 77.

¹⁰⁸ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 79.

¹⁰⁹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XIV. II. nr. 143.

¹¹⁰ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 81.

– 1779. december 27: a Haditanács rendelete, amely szerint a cigány katonákat nem szabad elbocsátani, sőt az eddig szabadságoltakat is vissza kell hívni az ezredeikhez.¹¹¹

A hosszadalmasnak tűnő felsorolásból világosan látható, hogy az egyre keményebb rendeletek és azok végrehajtásának mind szigorúbb ellenőrzése valóban átfogta a cigány egyén és közösség életének az egészét, beleértve az olyan legbensőbb szférákat is, mint a házasság, a gyerekek nevelése, a vallás, stb. A rendeletek egy része mai szemmel nézve határozottan kegyetlennek és embertelennek tűnik. Kérdés, hogy miért voltak ennyire kemények a hatóságok, s vajon elérték-e a rendeletekkel a céljukat?

Bátran kimondhatjuk: a rendelkezések nem öncélúan voltak kegyetlenek, a felvilágosodás korszaka valóban hitt abban, hogy az ember nevelhető és nevelni is kell. A cigányokra – Európa „vadembereire” – pedig az állam vezetőinek meggyőződése szerint nagyon is ráfért a nevelés. A rendeletek bevezető részei pontosan elmondják, hogy milyennek látták a cigányokat. Zabolátlanul kóborló, tolvajlásokból és ragadmányokból élő, henyéléshez szokott népnek, amelyet jobb életre kell vezetni; szabados népnek, amely nincs átitatva sem az isteni, sem az emberi törvényekkel, erkölcsére nézve romlott, tudatlansága vaskos, s ezért nem lehet megtúrni a civilizált népek között, hiszen sem Istennek nem kedves, sem az állam számára nem hasznos. Különös tekintettel van az államvezetés a gyermekekre, nyilván mint a leginkább nevelhetőkre: úgy gondolja, hogy ezek megfertőződnek a szülőktől látott étellel, azt követik és elfordulnak a tisztességes társadalomtól; hasznos munkájukkal nincsenek a többi ember javára, hanem a semmittevésbe merülnek: ebből pedig szegénység és szükség következik, ami miatt koldulásra és tolvajságra kényszerülnek.¹¹² Az államvezetés nem csak az egyenes tiltásokban, hanem abban is bízott, hogy a jobbágyokkal és mesteremberekkel való állandó kapcsolattartás szintén segíteni fogja a cigányok beilleszkedését.¹¹³ Furcsa paradoxon, de igaz: a cigányok szabályozására irányuló rendeletek legalább annyit árulnak el a felvilágosult abszolutista állameszményről, mint magukról a szabályozandó cigányokról. Egy általános jelenségről van szó, amelyet a kutatás a következőképpen fogalmaz meg: „...*A felvilágo-*

¹¹¹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. IV. VI. nr. 107.

¹¹² B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 64.

¹¹³ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 79.

sodás által feltételezett... történelem valójában egyetlen civilizáció sajátos útja. Az emberiség egy korlátozott részének egyedi történelme ez... csak az a meggondolt (és ésszerű) történelem, amely egy szép napon minden vademberből becsületes alattvalót fabrikálna... A primitív társadalmak számára felkínált egyetlen lehetséges fejlődési mód a felvilágosodás Európájának útja volt...¹¹⁴ Az államvezetés tehát a szabályozással az általa elképzelhető egyetlen utat kínálta fel a cigányoknak – vagy inkább kényszerítette őket, hogy rálépjenek arra az útra.

Cigány banda ábrázolása a XIX. század elején.

A közel kortársak és az eddigi kutatás többféleképpen értékelték a szabályozásra irányuló rendeleteket. Volt, aki azt mondta róluk, hogy jó szándékúak, de nem ismerték a viszonyokat.¹¹⁵ Más a hibás problémafelvetést és az idealisztikus megoldási kísérletet rója fel hibájukul, ugyanakkor elismerte, hogy humanizmusukhoz (ezen itt nyilván a cigányok helyzetének a javítására irányuló szándékot kell értenünk) nem fér kétség.¹¹⁶ Megint más szerint a ren-

¹¹⁴ Taylor, Anne-Christine, 1994. 204. p.

¹¹⁵ Dömötör Sándor, 1934. 162–163. p.

¹¹⁶ Bodó Béla, 1987. 169–170. p.

deleket túlzott társadalmi és politikai optimizmus hatotta át, merevségüket csak a naivitásuk múlta felül, életidegenek voltak: de komolytalan mozzanataik, következetlenségeik, olykor embertelenségük ellenére is érdemük, hogy tudomásul vették a cigányokkal szembeni erkölcsi és politikai felelősséget.¹¹⁷ A szabályozás egészével kapcsolatban vádként szerepel még, hogy az államigazgatás és a törvényhatóságok képtelenek voltak az együttműködésre: bizonyítható azonban, hogy e vádnak az oka részint az évszámok félreolvasása,¹¹⁸ részint pedig a korszak ismeretének a hiányos volta,¹¹⁹ amely ráadásul olyasmit is számon kér a XVIII. századtól, ami teljességgel modern szociális fogalom (a vármegyék honnan vegyék a cigányoknak adandó házakat, stb.)

Mi úgy gondoljuk, hogy a cigányok e „furcsa” magyarországi történelmének talán legfontosabb fejezete az életmód megszüntetésére irányuló szabályozások alig több, mint két évtizede. Azzá teszi a tény, hogy jelentős részük letelepedettnek és a környezetébe beilleszkedettnek mondható az ezt követő időszakban. A megtelepedettség közvetlen bizonyítékaira később térünk ki.

II. József cigánypolitikája

II. József uralkodásának az idejéből tulajdonképpen csak három olyan rendeletet ismerünk, amely *valóban* rendelet. Az első 1781. június 28-án kelt és benne a király előírja, hogy az egykor cigányoknak nevezett újjobbagyokat csak abban az esetben lehet szabadságotolni a katonaságtól, ha bizonyítani tudják, hogy van miből élniük.¹²⁰ A második rendelet, amely ugyancsak katonai tárgyú, 1783. december 1-én kelt és azt írja elő, hogy a császári ezredekben szolgáló cigány katonákat csak hat év folyamatos szolgálat után lehet elbocsátani és akkor is csak úgy, hogy ha tisztos életük felől – azaz, hogy mezőgazdaságból, mesterségből vagy kereskedésből élnek – nincs kétség.¹²¹ Végül a közügyek vitelének a rendjét előíró, 1785. szeptember 27-én kelt szabályzat 7. pontja elrendeli, hogy miután őfelsége a „cigány” elneve-

¹¹⁷ Tomka Miklós, 1975. 46–49. p.

¹¹⁸ Szabó László, 1961. 126–130. p.

¹¹⁹ Tomka Miklós, 1975. 46–47. p.

¹²⁰ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. IV. VI. nr. 145.

¹²¹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. IV. VI. nr. 206.

zést teljesen eltörölte, a földesurak és a törvényhatóságok is kötelesek úgy kezelni ezeket az embereket, mint bárki más alattvalót és adófizetőt, a kóborlókkal pedig az előírások szerint kell bánni.¹²²

Az az 59 pontból álló leirat ugyanis, amely 1783-ban kelt és II. József nevéhez kapcsolódik,¹²³ nem a szó szoros értelmében vett rendelet, hanem inkább egy „ajánlásgyűjtemény”, amelyet a törvényhatóságoktól kért és kapott javaslatok alapján dolgozott ki a Helytartótanács és amelyből aztán az egyes törvényhatóságok mintegy kiválaszthatták és saját szabályrendeletükbe foglalhatták mindazt, ami speciális problémáikra megoldásul szolgálhatott. Ennek az „ajánlásgyűjteménynek” a létrejöttét legjobban egy törvényhatóság, a történeti Borsod vármegye példáján szemléltethetjük.¹²⁴ Ez a vármegye az 1782. december 10-én tartott közgyűlésében olvasta fel II. József október 21-én kiadott rendeletét,¹²⁵ amely arra kérte fel a törvényhatóságokat, hogy közöljék álláspontjukat a cigányok szabályozása tekintetében, illetve dolgozzanak ki tervezetet a letelepedés elősegítésére. A közgyűlés rögtön választott is egy bizottságot, amelynek tagjai 1783. április 8-án a közgyűlés elé terjesztették az általuk kidolgozott tervezetet. Ennek lényege az alábbiakban foglalható össze: 1. minden cigánynak meg kell tiltani a szabad költözködést és valamennyiüknek állandó lakással kell rendelkezniük; a szabad járás-kelést csak akkor lehet engedélyezni a számukra, ha földesurak szolgálatában vannak úton, de a vásárokat még az ilyenek sem látogathatják. – 2. A cigányokat el kell tiltani a kéregetéstől, valamint a dohányzástól és a zenéléstől, továbbá attól is, hogy a tiszta vízen kívül bármi mást igyanak. – 3. Egyetlen cigány sem járhat meztelenül, de olyan ruhákban sem, amelyeket nemesemberektől koldultak. – 4. Meg kell tiltani nekik, hogy egy csoportban lakjanak, sőt, azt is, hogy egymás között társalogjanak (például azt, amit eddig gyakoroltak: hogy tudniillik nagy tüzet raktak és azt körbeülve dohányoztak), a falun kívül tákolt kunyhóikat le kell rontani; a gyerekeiket szét kell osztani a parasztok között, hogy földműves mesterséget tanuljanak; a cigánylányok a házasságkötés előtt tanuljanak meg sütni-főzni, a legények pedig szántani és kaszálni; lovat egyáltalán ne csak szarvasmarhát tarthassanak. – 5. Kézműves (ács, bognár, kerékgyártó, stb.) mesterségekre

¹²² B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. V. II. nr. 164.

¹²³ Mezey Barna (szerk.) 1986. 85–94. p. (Ford. Heiczinger János.)

¹²⁴ Tóth Péter, 1989. 63–67. p.

¹²⁵ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 90.

kell a cigányokat tanítani és szoktatni. – 6. A cigány kovácsokat, mivel a parasztok számára hasznos munkát végeznek, meg kell hagyni, sőt elő kell segíteni, hogy a fiaik rendszeren megtanulják az apjuk mesterségét. – 7. Meg kell tanítani a cigányokat a keresztény vallás alapjaira, valamint egyéb polgári ismeretekre is.¹²⁶

A közgyűlés az elkészült tervezetet azonnal a Helytartótanács elé terjesztette – és nyilván így járt el a többi törvényhatóság is. A beérkezett vélemények és javaslatok alapján készült el aztán az 59 pontból álló leirat, amely tehát nem más, mint a „cigánykérdés” minden lehetséges oldalról való, alapos körüljárása. A leiratot Borsod vármegye 1783. november 27-én tartott közgyűlésében olvasta el, s a közgyűlés azonnal választott is egy újabb bizottságot, amelynek tagjai – a négy járási szolgabíró – a leirat alapján rövid idő alatt ki is dolgozott egy szabályrendeletet (korabeli kifejezéssel: statútumot) a vármegye belső körülményeinek és állapotának megfelelően. A szabályrendelet első pontja teljes egészében a lakásokkal foglalkozik: elrendeli a szabálytalan házak lerontását, de elhalasztja azt májusig, azért, hogy „*ez a téli időjárás az újlakosokban és gyermekeikben kárt ne tegyen*”. Előírja, hogy minden földesúr köteles lesz májusban házhelyet adni a cigányoknak, s ezeken a helyeken olyan házat kell építeni, hogy bennük katonákat is elszállásolhassanak: ez annyit jelent, hogy minden házat 2,5 öl (kb. 5 méter) szélesre és 6 öl (kb. 12 méter) hosszúra kellett építeni, benne egy szobával, egy konyhával és egy kamrával. A statútum javaslatot tett arra is, hogy kik segítsék ezt az „akciót”: például a földesurak faanyaggal, hiszen ha a cigány elszökik, a háza akkor is megmarad, tehát a földesurat kár nem érheti; vagy a község vályoggal és munkával, hiszen érdeke az embereknek, hogy a jó cigány kovácsok közöttük maradjanak. Javasolta továbbá a mesterségek közül a kovácsmesterség megtűrését, de érdekes indokkal: azért, mert a cigány kovács kevesebb pénzzel, sőt kenyérrel is beéri. A többi mesterség, köztük a zenélés gyakorlásának engedélyezését is jobbágyszolgálathoz köti. Rendelkezik végül a lótartásról, a gyermekek neveltetéséről és az öltözködésről is.¹²⁷ A II. József-féle 59 pontos „rendelet” tehát a felvilágosult abszolutista állam utolsó próbálkozása a cigányok életmódjának megváltoztatására, amely összefoglalja ugyan a korábbi rendeleteket, de alapvetően különbözik is azok-

¹²⁶ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/b. XI. I. nr. 144.

¹²⁷ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/b. XI. I. nr. 145.

tól: benne először történt kísérlet arra, hogy kikérjék és tekintetbe vegyék a leginkább érdekelteknek, a törvényhatóságoknak a véleményét.

A törvényhatóságok feladatai

A törvényhatóságoknak (elsősorban a vármegyéknek, hiszen ezek illetékessége terjedt ki a falvakra és mezővárosokra, ahol a cigányok nagyobb számban laktak, míg a szabad királyi városok legtöbbször tiltották a cigányok betelepülését) kezdettől fogva fontos szerep jutott a cigányok „szabályozásában”. Addig, amíg a központi kormányzat nem vette teljesen a kezébe a dolgot, a törvényhatóságok feladata volt az országos rendeletek és törvények hiányában mértékadó, de csak a saját területükön érvényes helyhatósági törvényeknek, az úgynevezett *statútumoknak* a megalkotása; ezek legtöbbször kisebb jelentőségű dolgok normalizálását vállalták magukra és valamilyen konkrét jelenség vagy eset következményeként születtek. Cigány tárgyú statútumokat – bár ezek rendszeres összegyűjtése még várat magára – a XVII. század elejétől alkottak a vármegyék.¹²⁸ Mivel jellemző reájuk a területi érvényesség, ezért rendszeresen megküldték a szomszédos, vagy olykor a távolabbi törvényhatóságoknak, hogy tegyék ezeket közhírré, hiszen büntetni csak úgy lehetett az alapjukon, ha feltételezték: a büntetendő személyek ismerték a tartalmukat. Ennek következménye, hogy sok statútum szövegét a vármegyék egymás közötti levelezéséből ismerünk. Lássunk erre egy konkrét példát. Heves és Külső-Szolnok vármegye 1757-ben hozott egy rendelkezést a cigányok (s emellett a koldusok és más csavargók) rendszabályozására, amelyet megküldött a szomszéd vármegyéknek, azok pedig még tovább a saját szomszédaiknak, amíg csak gyakorlatilag az egész országban ismertté nem vált, miután mindenütt helyesléssel találkozott. A levél¹²⁹ vonatkozó részlete így hangzik:

Mely gyakorta panaszkok és lélek botránkoztató gyanakodások köznépeink által elől adták légyen magokat az csapongó és góborló czigányok rendetlen fel s alá való vándorlási végett, kik nem kevés tolvajlásokban, féslettségeken, több más illetén gonoszágokban jobban-jobban elmerülni naponként tapasztaltat-

¹²⁸ Mezey Barna (szerk.) 1986. 101–104. p.

¹²⁹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/b. XI. I. nr. 98.

nak, azoknak megtelepedések végett, úgy nemkülömben az koldusoknak, sem ezen Heves, úgy más külső nemes vármegyéből lévőknek egy helységről másikában járások ezután nem engedetik. Mely közösséges jóra czélzó dolgoknak rendszabásában már egynehány rendbéli gyülekezetiinkben munkálódván, azt mai napon nagyobb számmal tartatott gyűlésünkben éppen végső tökéletességre hoztuk és az egész megyéinkben azonnal szolgabíráink által közösséges bírré tettük. Nagyságtokkal, kigyelmetekkel azomban minden szabott rendelésinket atyafiságossan, szomszédságossan kívántuk közölni, kötelelesen kérvén, nagyságtok, kigyelmetek magok megyéjekben közösségesen bírni adni ne terbeltesenek, hogy ha nemes Borsod vármegyéből akár cigányok, akár koldusok vármegyénkben történetképpen fordulnának, minden mentség nélkül tudhassák, misoda törvénnyel költetik ezen rendű külső népeknek is vármegyénkben élni, s magokat mibe tartani. Elsőben tehát:

Ezután az cigányoknak lovat tartani szabad nem lesz, azokat Bőjtelő havának második napjáig vagy pénzzé fordítani, avagy marháért cserélni kötelesek lesznek. Azon túl Szent György napig szolgabíráink által fognak egyben irattatni, ki hol maga lakó állandó helyét és jobbágyi kötelességét helybeztetni s viselni kívánja, nálok találandó lovak eladattatnak és az árával megelégtetnek. Az elvégzett Szent György nap után az külső nemes vármegyéből akár vásárookra, akár másképpen ide járó cigányoknál ha ló tapasztaltatik, az túllök elvételik, úgy annak ára az közösséges cassában adattatik. Ollyatén vakmerőséget elkövető cigány pedig azonnal az nemes vármegye tömlöczében vitettetik, ahonnan súlyos büntetését fogja várni s tapasztalni. Kik jobbágyi kötelesség alá magokat adni nem kívánnák, ezen vármegyében megtelepedések egyáltalán nem engedetik, sőt, azonnal kitilalmaztatik.

A statútumok nemcsak a törvény híján történő helyi szabályozást szolgálták, hanem a vármegyék segítségükkel önállóságukat is deklarálták: ez az oka annak, hogy az 1760-as évektől számos olyan statútummal találkozunk, amelyek semmi mást nem tesznek, mint azt, hogy megismétlik a királyi vagy a helytartótanácsi rendeleteket.

A központi szabályozás erőteljes megindulása után a törvényhatóságok szerepe részben megváltozott: előtérbe került a rendeletek végrehajtása. Ettől kezdve a vármegyei tisztségviselők állították ki a cigányok számára az útleveleket, készítették el (inkább kisebb, mint nagyobb lelkesedéssel) az összeírásokat, hirdették ki a rendelkezéseket és körözéseket, ellenőrizték a ci-

gányokat, jártak el a nem engedelmeskedők büntetésében – és még folytat-
hatnák. Feladataik tehát egyre inkább rendőri jellegűek lettek. Emellett a
törvényhatóságok kezében volt a büntetőtörvénykezés is, aminek követke-
ztében elsősorban a vármegyei börtönök teltek meg cigányokkal – legalábbis
erre utalnak az 1750-es évektől rendszeresen készített „rabtabellák,” azaz a
raboskodókról készült kimutatások –, illetve a vármegyei törvényszékek
előtt zajlottak le a cigányok elleni perek. Ebből a sokrétű feladtból követ-
kezik, hogy a vármegyék levéltárai rendkívül fontos forrásokat őriznek a ci-
gányok történetével kapcsolatban.

Az etnográfiai érdeklődés kezdetei

A szabályozással egy időben, azaz a XVII. század második felétől kezd-
ve bukkan fel az első nyomok, amelyek arra mutatnak, hogy a tudományos
világ érdeklődése is kezdett a cigányság felé fordulni. A korábbi időszakra
az a jellemző, hogy némely, az egzotikum iránt érdeklődő utazó, vagy a kor-
szakban rendkívül elterjedt országleíró irodalom néhány képviselője tett el-
szórt megjegyzéseket a cigányokról; ezek közül néhányat a korábbiakban
már közöltünk. Az utóbbiak többsége nem törekszik közvetlen megfigyelé-
sekre, hanem csak a régebbi, megkövült közhelyeket ismételteti (például az
egyiptomi eredetről), de az utazók leírásai is bizonyos távolságtartásról
tesznek tanúságot. Nem kis szerepük volt ezeknek a szerzőknek az előítéle-
tek kialakításában.

Az első valódi tudományos felfedezés a cigányok nyelvével kapcsolatban
történt 1776-ban: ekkor tette közzé Székely Sámuel egy magyar peregrinus
diák, Vályi András megfigyelését a cigány nyelv és az indiai nyelvek hason-
lóságáról.¹³⁰ A nyelvi felfedezést hamarosan követte a történeti és etnográfia-
i kutatások megindulása is: 1783-ban és 1786-ban jelent meg H. M. G.
Grellmann két alapvető munkája,¹³¹ amelyeknek mind a mai napig csak rö-
vid részletei láttak fordításban napvilágot, jóllehet a szerző kutatásai főleg
magyarországi és erdélyi cigányokra terjedtek ki, tehát elválaszthatatlanok a
hazai cigányok történetétől. Magyarországon az első szerző, aki könyvet je-

¹³⁰ Mezey Barna (szerk.) 1986. 138. p.

¹³¹ Die Zigeuner. Dessau, 1783. – Historischer Versuch über die Zigeuner, betreffend die
Lebensart und Verfassung. Göttingen, 1787. A magyar fordításban megjelent részlete-
ket lásd Mezey Barna (szerk.) 1986. 57–60. és 140–144. p.

lentetett meg a cigányok történetéről, Enessei György volt: műve, amely *A tzigán nemzetnek igaz eredete, nyelve, története*, stb. címet viseli, 1798-ban jelent meg Komáromban.

A XIX. század első fele a romantika kibontakozásának időszaka: azé a szellemi irányzaté, amelyik különös érdeklődéssel fordult a nemzeti múlt felé, s ennek megfelelően azon népek felé is, amelyek elmaradott viszonyai-
ban a nagy nemzetek saját múltjuk párhuzamait akarták megtalálni. Ez a jelenség némileg a cigányok iránti érdeklődés ébren tartásának is jó szolgálatokat tett. Fokozta aztán az érdeklődést, hogy a magyarországi cigány zenészek hírneve szerte Európában elterjedt; sőt, egy nagy vita is kibontakozott arról, hogy a cigányzene vajon azonos-e a magyar népzenevel? Sajnálatos azonban, hogy ezt az érdeklődést nem a tudományos kutatás, hanem a sajtó igyekezett inkább kielégíteni. Ennek bizonyítására Ujváry főhadnagynak a Társalkodó 1835. évfolyamában, illetve egy Borsodi nevű szerzőnek a Hasznos multságok ugyancsak 1835. évfolyamában megjelent írásai szolgálnak. Ezek az írások általában már tudnak a cigányok indiai eredetéről és kísérleteket is tesznek arra, hogy ottani kasztokkal vagy törzsekkel azonosítsák az Európába vándorolt cigányságot; az azonosítás alapja az életmód.

Cigány politika 1790–1849

Forrásaink – amelyeknek rendszeres és kiterjedt feltárása még hátra van – arra látszanak mutatni, hogy ezt az időszakot meg kell különböztetni a korábbi időszaktól, mivel az a lendület, amellyel a felvilágosult abszolutista állam nekilátott a cigányok szabályozásának, a XIX. század elejére kétségkívül alábbhagyott. Nem azért, mintha csökkent volna a szabályozandó cigányok száma: hanem talán azért, mert az államvezetés nem mindent maga akart megoldani, többet bízott az önkormányzatokra és más fórumokra, s – nem utolsósorban – arra is, hogy a megindult folyamat magától is tovább halad, azaz folytatódik a cigányság letelepedetté válása és beilleszkedése. Pillanatnyilag úgy tűnik, hogy ez a számítás bevált ugyan, viszont nem gondoltak előre azzal, hogy továbbra is nagy számban szivárognak majd be az országba Erdély, Moldva és Havasalföld felől az újabb vándorló–kóborló csoportok, amelyek „ébren tartották” a cigányok ügyét. Ami pedig a korszak záró időpontját, az 1849. évet illeti, ez a magyar történetírásban a feudális korszak hagyományos záró dátuma. A hazai cigányság történetében

azonban semmit nem jelent, éppen ezért célszerűbb lenne a későbbiekben egy másik időpontot választani: például az 1870-es évek elejét, a polgári közigazgatás kezdetét kiválasztani erre a célra.

A központi kormányzat cigánypolitikája

Mint mondtuk, a cigányok szabályozása II. József halála után is folytatódott, ha kisebb lendülettel is. Az ügy letéteményese továbbra is a Magyar Királyi Helytartótanács maradt, amely rendeletek útján szólította fel a törvényhatóságokat. Így például 1791-ben a 20 227. számú rendeletével megtiltotta, hogy a vármegyék a cigányoknak és más kóborló elemeknek útlevelet adjanak,¹³² 1792-ben pedig a 6965. számú rendeletével azt írta elő, hogy a cigányok csakis bent a helységekben lakhatnak.¹³³ 1798-ban ismét csak az útlevelek kiadásával kapcsolatban születik egy helytartótanácsi rendelet, amely 23 473. számot viseli: ennek kiadására az adott okot, hogy a tapasztalatok szerint bizonyos a rézműves és pecsétet metsző cigányok útlevelek nélkül szoktak faluról falura járni munka szerzése végett, s eközben nem csak lopásokat követnek el, hanem más, már letelepedett cigányokat is magukkal csalnak.¹³⁴

Az útlevelek dolga aztán központi problémája maradt fél évszázadon keresztül a helytartótanácsnak. Számos levélben hívták fel a törvényhatóságok figyelmét a kiadásban szükséges óvatosságra, főleg azután, hogy Csehországban és Morvaországban fogtak el olyan csoportokat, amelyek magyarországi községi jegyzők és falusi bírók (!) által kiadott levéllel kerestek megélhetést. Úgy látszik továbbá, hogy bizonyos megyékben sokkal könnyebb volt útlevelet kapni; az ilyen esetekben joggal gyanakodhatunk a tisztségviselők által elkövetett visszaélésekre. Végül 1846. szeptember 4-én tartott üléséből adta ki a helytartótanács azt a 19 304. számú rendeletét,¹³⁵ amely végleges formába igyekszik foglalni a kérdés szabályozását; ezért célszerűnek látjuk a teljes szövegét ismertetni:

¹³² B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/e. 2963/1791. sz.

¹³³ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/e. 994/1792. sz.

¹³⁴ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/e. 2806/1798. sz.

¹³⁵ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/e. 3907/1846. sz.

A cigányok gyakori kóborlása, s ez által polgárosodásukban megállása egyediül az e tárgyban kiadott rendeletek hanyag végrehajtásának lévén tulajdonítható, ugyan azért az 1794-dik évi mártius 21-dikén 4052 és az 1842-dik évi november 8-kán 41 454 számok alatt kelt szabály rendelmények folytán újabban meghagyatik, hogy

1-ször cigányoknak útlevelek csak azon esetben adathatók, ha bizonyos mesterség, illetőleg kézmű általi becsületes kereset módjukat teljes hitelességgel bebizonyítják, és többeknek útlevéllel egyszerre leendő ellátása, vagy csoportosra utazása szigorúan tiltatik. Ide nem értvén az aranyosókat oly helyeken, ahol ez általuk űztetetik.

2-ször. Útlevélökben az 1845-dik évi mártius 26-dikán 10 886 sz. alatt kelt szabály rendelmény értelme szerint mindenik személy leírása, utazási célja s a beutazandó vidék neve, és érvényesség ideje pontosan beiktatandó, a máskint szerzett útlevelek érvényteleneknek tekintetvén.

3-ször. Érvényes útlevelek a cigányok részére is csak az 1813-dik évi mártius 9-dikén 5477, és július 27-dikén 18 666 számok alatt kelt szabály rendelményekben meghatározott módon s tisztviselők által adathatnak.

4-szer. Az ezen rendeletek értelmében érvényesen kiadott útlevéllel utazó cigány, ha útlevelének érvényességi ideje alatt lakbelyére vissza nem térend, kóborlónak tekintetik.

5-ször. Bár hol s miként kóborló cigányok elfogatván, az 1843-dik évi november 14-dikén 41 553 szám alatt kelt szabály rendelmények értelmében lakbelyükre visszakísértetendők s megfenyítetvén, szigorú felügyelet alatt tartandók; az őket helytelenül útlevéllel ellátó hivatalnokokat mint a felsőbb rendeletek áthágói, tiszti kereset alá vétessenek.

6-ször. Visszakísértetésük közben elillant, vagy elbocsátott egyénért a költségek megtérítése mellett a tovább kísértetést térítvény által be nem bizonyító eljárók felelősek.

7-szer. Azon vagyonuk, melynek igaz birtokát hitelesen bebizonyítandják, természetben náluk hagyandó, ellenkező esetben az készpénzre fordítatván, illető hatóságának átküldendő.

8-ször. Amelly községben a lakossággal együtt összeíratnak, ott állandó lakásuk megengedendő, s hatósági felügyelet által tartandók, hogy kóbor vágyuk újra fel ne élesztessék.

9-szer. Életmód keresetük, otthoni tartózkodásuk és mikénti magok viseletéről az 1837-dik évi szeptember 19-dikén 28 510 szám alatt kelt szabály ren-

delmény szerint hitelesen szerkesztendő pontos összeírás minden év lefolytával ide terjesztendő.

Ismereteink szerint ez a helytartótanácsi rendelet a „legkeményebb” az egész időszak alatt – és ez is messze alatta marad minden tekintetben a XVIII. század második felében született, a cigány életmód egészének a megváltoztatását célul kitűző rendeleteknek. Ami a hivatkozott összeírást illeti, úgy látszik, az 1838-ban az egész országban elkészült, de rendszeres feltárása még hátra van. A formanyomtatvány szerint az alábbiakra kellett kiterjednie: vezeték- és keresztnév, életkor, a letelepedés éve, mesterség vagy foglalatosság, viselkedési mód különös tekintettel arra, hogy az illető cigány volt-e büntetve. – Semmi jel nem mutat azonban arra sem, hogy 1846 után az idézett rendelet eredményeként bárhol elkészítették és felterjesztették volna. Nemcsak a főhatóság szigora csökkent tehát, hanem az együttműködésre való hajlandóság is a törvényhatóságok részéről.

Ami pedig az útleveleket illeti, ezek egy rendkívül fontos és máig ki nem aknázott forrásanyagot jelentenek a történész számára. Számos elkobzott ilyen okmány maradt fenn a törvényhatósági levéltárakban. Nemcsak a kötelező személyleírások és egyéb, a formanyomtatványra rávezetett, családnagyságra, stb. utaló információk kelthetik fel az érdeklődésünket. Az útlevelek hátoldalára kötelező érvénnyel minden falubíró vagy jegyző dátum szerint ráírta, hogy az illető cigányok hány napot töltöttek ott és hogyan viselték magukat; ezekből az adatokból pedig egy-egy csoportnak esetleg több évi vándorló útvonala rekonstruálható.

Az útleveleken kívül a kormányzat alig foglalkozott valami mással a cigányok dolgában. Korábbi számos feladata közül csak annyit tartott meg, hogy rendszeresen tájékoztatta a törvényhatóságokat a körözésekről, megküldve a körözöttek személyleírásait. Ezek a személyleírások ugyancsak fontos forrásai a cigány történeti etnográfának.

A „cigánykérdés” az országgyűlések előtt

A korszakban új jelenségnek számít, hogy először figyelhető meg az igény a cigányügynek az országgyűlések elé való vitelére, bár törvény nem született azzal kapcsolatban, sőt Magyarországon törvényjavaslat sem, csak Erdélyben. Az 1790/1791. évi országgyűlés által felállított bizottságok kö-

zül a Közigazgatási Bizottság feladata lett – többek között – a cigányügy gondozása is. A bizottság, amelynek munkáját Zábráczy József egri püspök irányította, tulajdonképpen nem tett mást, mint elfogadta a Mária Terézia és II. József alatt kiadott rendeleteket, valamint Fáy Pál, Torna vármegye alispánja közreműködésével kidolgozott egy tervezetet a vándor cigányok rendszabályozására.¹³⁶

Cigány cimbalmos és felesége. Erdély, XVIII. század.

A kidolgozott tervezetek tárgyalására, illetve általuk törvény alkotására nem került azonban sor. Az 1825/1827. évi országgyűlés a tervezetek átdolgozását határozta el, s úgy látszik, a nevezetes 1832. évi reform-országgyűlésnek lett volna feladata az átdolgozottak megvitatása. Ismereteink szerint azonban ez sem történt meg. Megkérték ugyan a vármegyéktől az állásfoglalásukat, de törvény nem született. Érdeemes azonban felidézni az állásfoglalások közül egyet, amely nagyon jól jellemzi a felvilágosodás korához képest nagy

¹³⁶ Mezey Barna (szerk.) 1986. 109. p.

mértékben megváltozott alapállást. Borsod vármegye közgyűlése 1832-ben a következő véleményen volt a „törvény javallat” V. pontjáról:¹³⁷

Mivel a sok századokon keresztül gyűjtöttek, s mindenkor egyforma tapasztalás azt mutatta meg, hogy az emberi nemzetnek még eddig legalább salakos az a része, melyet cigányoknak neveznek, benne valójában természetinek tekintendő szokásaitól és hajlandóságaitól el nem vonatódhatva, jobb és miveltebb formában által nem öntődött; de megmutatta a bosszús tapasztalás azt is, hogy az országló székeknek és a több emberszerető fejedelmeknek minden, bár igen nemes és szíves iparkodásai, és kivált az általok elől vett kénszerítő eszközök is a részben utóljára is csaknem minden siker nélkül maradtanak: mi valójában elegendőnek és célirányosnak is azt látjuk, hogy ha a cigányok jobb rendben leendő hozódásokról csakugyan törvény fogna alkottatni, az a törvény egyedül abból és annyiból álljon és menjen ki, hogy a cigányok előtt mindazok az utak és módok, hogy ők földművelők vagy mester emberek lehessenek, teljes mértékben nyitva hagyattassanak. Külömben pedig attól, hogy oly heves vágyódásaiktól izgattatva, s kisebb-nagyobb csoportokba össze gombolyogva az országban fel, s alá barangoljanak – egyáltalában elzárattassanak.

Ezek a sorok talán ma sem keltenek visszatetszést.

Erdélyben, ahol már 1747-ben törvény született az aranymosó cigányokról, hasonló folyamat zajlott le, azzal a különbséggel, hogy a közigazgatási bizottság tervezeteit több országgyűlésen is megtárgyalták, s végül az 1841/1843. évin törvényjavaslatot is előterjesztettek a tárgyban – törvényt azonban itt sem alkottak. A bizottsági vélemények viszont rendkívül érdekes és átfogó képet nyújtanak a cigányok korabeli viszonyairól.¹³⁸ A törvényhozási sikertelenség oka nyilván az volt, hogy a cigánykérdés inkább közigazgatási problémának minősült.

¹³⁷ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/e. 121. kötet, 1517–1518. p.

¹³⁸ Mezey Barna (szerk.) 1986. 109–118. p.

A törvényhatóságok cigányokkal kapcsolatos feladatai

A feladatok zöme megváltozott formában ugyan, de mint korábban, ebben a korszakban is a törvényhatóságokra, elsősorban a vármegyékre hárult. Már nem kellett részletes összeírásokat készíteni és minden rendelete végrehajtásáról kimerítő jelentéseket tenni, mint Mária Terézia és II. József uralkodása idején, ámde továbbra is vármegyei tisztségviselők adták ki az útleveleket, tartóztatták le saját karhatalom, olykor katonaság segítségével az útlevél nélkül vagy gyanús útlevéllel kóborlókat és kísértették vissza az ilyeneket származási helyükre, az uradalmi bíróságok – az úgynevezett úriszékek – mellett vármegyei törvényszékek jártak el a bűnesetek kivizsgálásában és ítélték el, tartották fogságban a vétkeket – és még folytathatnánk az apró-cseprő, állandóan ismétlődő, végeláthatatlan feladatokat. Nem csoda, hogy a rengeteg munka hiábavalónak tűnt, hiszen *mindig* volt egy szomszéd törvényhatóság, amelynek határáig kísérni kellett a visszatoloncoltakat – ugyanakkor az országhatárokon át történő beszivárgás állandóan folytatódott, s bár javaslat erre nézve felmerült,¹³⁹ nincs tudomásunk arról, hogy ténylegesen visszairányítottak volna Erdélybe, Moldvába vagy Havasalföldre onnét jövő csoportokat. Ez a hiábavalóság indította aztán egyes vármegyéket arra, hogy összefogást javasoljanak. 1837-ben Tolna vármegye adott ki egy körlevelet, amelyben arra kérte a többi vármegyét, hogy együtt javasolják a helytartótanácsnak: rendeljen valamilyen országos közmunkát, ahová a kóborló cigány csoportokat az eddiginél nagyobb hatékonysággal lehetne irányítani; ott felvigyázás mellett foglalkoztassák őket, hogy élelmükre pénzt kereshessenek, s egyszersmind intézkedjenek a cigány gyerekek neveléséről is, „*hogy az eddigi benye, nyomorgott és veszedelmes kóborlókból munkás, tehető és hasznos föld- és kézművesek válhassanak.*”¹⁴⁰ Forrásaink azonban arra utalnak, hogy a javaslatból nem lett semmi. A törvényhatósági levéltárakban fennmaradt iratanyag viszont rendkívül érdekes adatokkal szolgál a kutatás számára.

¹³⁹ Mezey Barna (szerk.) 110. p.

¹⁴⁰ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/e. 2673/1837. sz.

Tenyérből jósoló cigány asszony a XVII. század végén.

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE

Amint azt a korábbiakban láttuk, a cigányok úgynevezett „külső” történetére vonatkozó források, azaz a befogadó környezet és intézményei által létrehozott iratanyag valójában arra alkalmas, hogy segítségével a cigányság társadalomtörténetét rekonstruálhassuk. Természetesen ezen a területen is lesznek majd hiányok, amelyeknek belső és külső okairól – a forrásokat létrehozók értetlenségéről és érdektelenségéről, illetve az alapkutatások adósságairól – már szóltunk. Hisszük azonban, hogy ez a hiányos kép is meggyőzően mutatja, milyen óriási lehetőségek állnak még a kutatás előtt.

Történeti statisztikai-demográfiai vázlat

Valóban csak vázlatról beszélhetünk, mert ennek a rendkívül fontos társadalomtörténeti területnek az alapvető forrásai nem hogy feldolgozva nincsenek, hanem még szisztematikus összegyűjtésük is csupán a kezdeti lépéseknél tart. A területi levéltárakban őrzött és nyomtatásban is megjelent cigányösszeírások közül következők a fontosabbak: Baranya vármegye összes ilyen tárgyú irata,¹⁴¹ az erdélyi aranyosó cigányok összeírásai,¹⁴² Torna vármegye 1768. évi összeírása,¹⁴³ a Hajdú-Bihar megyei Levéltárban fellelhető XVIII–XIX. századi összeírásoknak a megye mai területére vonatkozó részletei,¹⁴⁴ a mai Pest és Bács-Kiskun megyék egyes részeire vonatkozó 1768. évi összeírás,¹⁴⁵ s végül Fejér vármegye 1785. évi összeírása.¹⁴⁶ E forrásközlések természetesen valamilyen mélységű elemzéseket jelentenek; ilyen szempontból melléjük állíthatóak a Nógrád megyei,¹⁴⁷ a Pest megyei¹⁴⁸

¹⁴¹ Móró Mária Anna, 1978. 205–301. p.

¹⁴² Zsupos Zoltán, 1988. 129–193. p.

¹⁴³ Tóth Péter, 1994. 17–26. p.

¹⁴⁴ Gyergyói Sándor, 1990. I. köt. 55–84. és II. köt. 537–552. p.

¹⁴⁵ Mészáros László, 1975. 133–168. p. Iványosi-Szabó Tibor, 1993. 7–35. p.

¹⁴⁶ Heiczinger János, 1978. 241–250. p.

¹⁴⁷ Szomszéd András, 1987a. 157–207. p. és 1987b. 27–35. p.

¹⁴⁸ Bódi Zsuzsa, 1992. 15–20. p.

és Abauj megyei¹⁴⁹ összeírások több-kevesebb mélységű feldolgozásait. Talán nem tévedünk, ha kimondjuk: mindez az ezred része sincs annak, ami alapján a magyarországi cigányság történeti statisztikáját meg lehetne írni.

Korai összeírások

Ismereteink szerint a legkorábbi összeírások – nem számítva a török hatóságok által elrendeltek –, amelyekben a cigányok is szerepelnek, a XVII. században készültek és az uradalmak állapotát mérték fel. A pillanatnyilag nyomtatásban a rendelkezésünkre álló egyetlen ilyen összeírás egy urbárium részlete, amely az ónodi váruradalom jobbágyainak a jogait és kötelességeit rögzíti.¹⁵⁰ 1676-ban keletkezett és 16 sátorral lévő 24 felnőtt cigányról szól, akiknek összesen 35 fia van. Kiegészíti az összeírást még egy 1681-ből keltezett cédula is, amely az árva gyermekeket sorolja fel. Ezeknek feltűnően magas a száma: 16-an vannak. A jelenség oka nem világos; elképzelhető, hogy szüleik a hadak járásának estek áldozatul, hiszen az 1676-ban összeírottak között volt ónodi katona is.

Miután az összeírás nem más, mint az ellenőrzés és a jelentés egyik fajtája, attól kezdődően számíthatunk inkább a felbukkanásukra, hogy az 1720-as évek derekán a központi kormányzat elkezdte a cigányok szabályozását. Láttuk, hogy már III. Károly király rendelete előírta, hogy a törvényhatóságok tartsák nyilván a magukat földesúri szolgálatra kötelező cigányokat. Hogy ez a nyilvántartásba vétel megtörtént, arra Nógrád vármegyéből vannak bizonyítékaink.¹⁵¹ 1725-ben készítette el Darvas János szolgabíró a lonczi járás cigányainak az összeírását, amely 15 család – összesen 77 személy – adatait tartalmazza. A felnőtt férfiak arról is nyilatkoztak, hogy melyik földesúr szolgálatába akarnak szegődni – az összefüggés a rendelettel tehát nyilvánvaló.

A cigányok rendszeres összeírása az 1740-es évek vége felé kezdődik. Azért kezdték el készíteni ezeket a törvényhatóságok, hogy be tudják hajtani a cigányokra kivetett, 1–2 forint összegű fejadót. Miután ez az adó a felnőtt cigány férfiak fejadója volt, általában a családfőket és nagykorú fiaikat írták

¹⁴⁹ Šalamon, Pavol, 1992. 73–77. p.

¹⁵⁰ József főherceg, 1895. 121–123. p.

¹⁵¹ Szomszéd András, 1987. 161–162. p.

össze. Olykor az adóztatás is a letelepítést próbálta elősegíteni. Somogy megyében például 1761-ben a házzal bíró cigányokra fele annyi adót vetettek ki, mint a sátorban és kunyhókban lakókra; az ekkor elkészült összeírás¹⁵² az egész megyében 255 családot sorol fel, amelyek közül mindössze 34 nem lakott házban.

Az összeírások jelzett célja azt is elárulja, hogy az iratok történeti statisztikai és demográfiai szempontból csak óvatosan használhatók, hiszen a tényleges lélekszámot csak a családnagyságra vonatkozó becsléssel kaphatjuk meg. Alkalmasok viszont ezek az összeírások másra, hiszen szerencsés esetben egy-egy törvényhatóság levéltára 15–20 év folyamatos sorozatait őrizi, amelyek közvetlenül összekapcsolhatók az 1768. évi, már a családok egészére kiterjedő összeírással. Az ilyen sorozatokból pedig egészen pontos képet lehet kapni a letelepedés mértékéről és a vándorlásról. Eddig csak egyetlen kísérlet történt ilyesfajta rekonstrukcióra.¹⁵³ Ebből kiderül, hogy az 1760-as évek elején Miskolcon talált családok nagyobb része az 1780-as évekig sem költözött el a városból (sőt, a vezetéknevek azt mutatják, hogy még a következő század közepén is itt laktak). Akik továbbálltak, azok szinte kivétel nélkül mindnyájan egy-két éven belül érkezett jövevények voltak. Letelepdedtségük fokát az is jelzi, hogy míg az ellenük kiadott városi statútumok az 1740-es években még kizárólag sátrakban és kalyibákban lakó cigányokról szólnak, addig 1765-ben 13 család már olyan házban lakott, amelyeket kémények szerint írtak össze. Egy házban általában egy család lakott, az átlagos családnagyság 1768-ban 5 fő volt. Gyakran felnőtt fiúk is együtt laktak idős szüleikkel. Nem egy példa akad ideiglenes együttlakásra, ami legtöbbször a jövevények befogadását jelenti.

Bármilyen célból születtek is tehát ezek a korai összeírások, bizonyos, hogy rendszeres feltárásuk és feldolgozásuk nem csak a letelepedni akaró (vagy már félig-meddig letelepedett) cigányok számának eléggé pontos becslését tenné lehetővé, hanem bizonyos fokú családrekonstrukcióra is módot adna.

¹⁵² Somogy megyei Levéltár, Somogy vármegye nemesi közgyűlésének iratai: 1761. évi jegyzőkönyv, 1274–1284. p.

¹⁵³ Tóth Péter, 1993. 205–215. p.

Az 1768. évi összeírás

Az első olyan összeírást, amelyik történeti statisztikai és demográfiai szempontból értékelhető, Mária Terézia királynőnek a Magyar Királyi Helytartótanács útján 1767. december 10-én kiadott parancsa rendelte el.¹⁵⁴ Az összeírásnak, amelyet a törvényhatóságok (vármegyék, városok és kiváltságolt kerületek) a következő év februárjáig tartoztak elkészíteni, ki kellett terjednie a családfő nevére, életkorára, foglalkozására, vallására és földesurára; a felesége nevére, életkorára és vallására (ha az különbözött a férje vallásától), valamint a gyermekeik nevére és életkorára. Ha valamelyik törvényhatóság csak az adóösszeírások családfő-jegyzékét küldte meg, azt a Helytartótanács nem fogadta el, hanem újra elkészíttette az összeírást a megadott szempontok szerint. 1768 első felében általában ez is megtörtént: kimondhatjuk tehát, hogy ez az összeírás szándékai szerint az ország teljes cigány lakosságáról képet ad, s nem csak a letelepedettekről, hanem a vándor cigányokról is, akiket annál a településnél soroltak fel, amelynek határában az összeíró találta őket.

Az összeírásban megőrzött információk értékét Somogy vármegye példáján szemléltetjük. Eszerint 1768-ban Somogy vármegyében 418 cigány háztartást vettek számba (kaposvári járás: 101, igali járás: 112, kanizsai járás: 92, szigetvári járás: 113 család). A férfi családfők száma a megyében 404, a feleségéké 378; közöttük volt 36 nőtlen és özvegy felnőtt férfi, illetve 12 özvegyasszony. A kiskorú, azaz a családokkal élő gyermekek száma 898, közöttük a fiúk voltak többségben, 474-en. A Somogy vármegyében lakó cigányok összlétszáma tehát 1768-ban 1680 fő volt.¹⁵⁵

A rendszeres összeírások időszaka (1773–1785)

Amint a korábbiakban láttuk, az 1773. február 23-án kelt 877. számú rendeletével¹⁵⁶ kötelezte a Helytartótanács a törvényhatóságokat, hogy fél-évenként írják össze a területükön lakó cigányokat és minden félév végén

¹⁵⁴ Mezei Barna (szerk.) 1986. 84–85. p. (Heiczinger István fordításában, téves évszámmal.)

¹⁵⁵ Somogy megyei levéltár, Somogy vármegye nemesi közgyűlésének iratai: 1768. évi jegyzőkönyv, 371–398. p.

¹⁵⁶ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 74.

küldjék is fel az elkészült-kijavított összeírásokat. Hogy egységesek legyenek a konskripciók, formanyomtatványt is készítettek, amelyek rovatai a következők voltak: a helység neve – a cigány, vagy a cigány özvegyének a neve – a gyermekek száma és életkora – milyen az oktatásuk és milyen munkát végeznek – házban laknak-e, vagy kunyhóban, esetleg sátorban – jogállásuk, azaz jobbágyok, zsellérek vagy házatlan zsellérek-e – milyen az apa, az anya és a gyermekek öltözete – a felnőttek milyen munkát végeznek és miből élnek – a helyi bíró alávetettjei-e vagy saját vajdájuk van – élnek-e elhullott állatok húásával – lóval kereskednek vagy lovat csereberélnek-e – adót fizetnek-e, s ha igen, akkor mennyit a házipénztárba és mennyit a katonai kasszába.

A táblázat rovatai tehát a cigányok életének szinte minden mozzanatát átfogják és valóban rendkívül alkalmasak a teljes körű feldolgozásra, hiszen több, mint egy évtizeden keresztül elvileg mindenütt elkészültek – jóllehet néhol feltűnő a válaszok sematikus volta, s miután a télen készült összeírások néhánnyal mindig több nevet tartalmaznak, mint a nyáron készültek, óhatatlanul felmerül a gyanú, hogy a hatóságok minden igyekezete ellenére sem sikerült számba venni azokat, akik kitavaszkodván, útra keltek. Nem tartalmazzák az összeírások továbbá a vándorcigányokat sem.

A késői összeírások

II. József uralmának a végeztével, miután a cigányok szabályozásának lendülete alábbhagyott, összeírások elrendelésére is csak ritkán került sor. Az eddigi kutatások szintén csak véletlenszerűen tártak fel, adtak közre vagy elemeztek néhányat ezek közül. Pedig nem kevés tanulsággal szolgálhatnának.

Mivel ezeknek az összeírásoknak a feltárása eddig véletlenszerű volt, legyen elegendő most forrásértéküket egyetlen megye példáján érzékeltetni. Borsod vármegyében például valamilyen konkrétan meg nem mondott felsőbb rendeletre hivatkozva 1797-ben is készítettek összeírást, amelyből három járásé fennmaradt.¹⁵⁷ Ennek rovatai a következők: helység – kereszt- és vezetéknev – házas-e vagy nőtlen – 15 éven aluli és felüli fiúk és lányok

¹⁵⁷ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/e. 444/1797, 445/1797. és 1399/1797. sz.

száma – van-e jobbágyi háza – megélhetési módja – az előző évben otthon tartózkodott-e, vagy csavargott – henyélő-e, vagy dolgos.

Ugyancsak nem tudni egyelőre, hogy mi volt az indoka 1827-ben a pásztorok és a cigányok összeírásának, valamint azt sem tudjuk, hogy mindenütt elvégezték-e az országban, vagy csak egyes helyeken? Az összeírásból pillanatnyilag egyet ismerünk: ez Borsod vármegye miskolci járásában készült.¹⁵⁸ Érdekessége, hogy nemcsak a cigány férfiak nevét, életkorát, mesterségét és vallását adja meg, hanem a személyleírását is – bár ez utóbbi eléggé egysíkú („magas, igen fekete” stb.)

Végül helytartótanácsi rendelkezésre készült korszakunk utolsó összeírás 1837-ben. Ez nem teljesen ismeretlen a kutatás előtt, bár a teljes feltárástól igen messze vagyunk. Rovatai a következők: lakóhely – az apa és anya neve és életkora – a gyerekek keresztnéve és életkora – a letelepedés ideje – mesterség vagy foglalkozás – magaviselet, voltak-e büntetve – megjegyzések.

* * *

Ezek lennének tehát a források, amelyek feldolgozása alapján képet kaphatnánk a Magyarországon a feudalizmus utolsó századában élő cigányok számáról, illetve egyéb, ugyancsak a történeti statisztika és demográfia tárgykörébe tartozó, alapvető adatokról. A teljes feldolgozás azonban csak a többékevésbé távoli jövőben valósulhat meg. Addig néhány olyan adattal kell megelégednünk, amelyek részint korabeliek (bár forrásaik nem teljesen világosak), részint pedig más kutatások eredményei. Eszerint egy 1814-ben kiadott statisztikai munka 40 000 főre tette a magyarországi cigányok számát.¹⁵⁹ Ez a szám az 1830-as évek közepére 54 000-re emelkedett,¹⁶⁰ noha a szerző nem mondja meg, honnét származik az általa közölt adat. Ha hiteles a szám, az magas beszivárgásra utal, hiszen a természetes szaporulat nem igen indokolhat ekkora növekedést. A XVIII. század végén Erdélyben élt cigányok számát a kutatás körülbelül 60 000 főre becsüli,¹⁶¹ jóllehet a szerzőnek van egy másik, ettől lényegesen különböző becslése is: eszerint Er-

¹⁵⁸ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/e. 1340/1827. sz.

¹⁵⁹ Ercsei Dániel, 1814. 114. p.

¹⁶⁰ Ujváry főhadnagy, 1835. 263. p.

¹⁶¹ Zsupos Zoltán, 1993. 38. p.

délyben a cigányok száma a XVIII. század végén 35 000–40 000 között mozgott.¹⁶² Bár az ilyen jelentős eltérések óvatosságra intenek – és ismét csak az alapkutatások fontosságát hangsúlyozzák –, talán nem tévedünk sokat, ha feltételezzük: a XVIII–XIX. század fordulóján, tehát a jelentősebb oláh cigány betelepülés előtt a Magyarországon és Erdélyben lakó cigányok száma együttesen megközelítette a százezret.

Pihenő cigány csapat. Lengyel fametszet 1834-ből.

¹⁶² Zsupos Zoltán, 1988. 129. p.

A cigány csoportok

A tudomány a hazai cigányságot három nagy csoportra osztja: a cigány és magyar (vagy csak magyar) anyanyelvű *oláh cigányokra*, az ugyancsak cigány és magyar (vagy csak magyar) anyanyelvű *romungróokra* vagy *magyar cigányokra*, s végül a román és magyar (vagy csak magyar) anyanyelvű *beás cigányokra*;¹⁶³ megjegyzendő, hogy a Dunántúl egyes részein ez utóbbiakat hívják oláh cigányoknak. E fő csoportok mellett említést kell tennünk még két kisebb csoportról: a Dél-Dunántúlon élő *német vagy vend cigányokról*, illetve a Kelet-Magyarországon élő *gurvári* csoportról; ez utóbbiak nyelvjárása az erdélyi cigányokéval rokon.¹⁶⁴ Az oláh és a magyar cigány nyelv között a legnagyobb különbség a szókészletben mutatkozik: az oláh cigány nyelv román kölcsönszavai helyett az utóbbiban magyar vagy szláv kölcsönszavakat találunk. Ez a jelenség nyilvánvalóan arra utal, hogy a cigányok őseinek egyik része dél felől: a Balkánról közvetlenül költözött az országba, másik része viszont előbb érintette a román nyelvterületet (sőt, a kölcsönszavak tanúsága szerint hosszú ideig ott is lakott), majd Erdély vagy a Bánság érintésével költözött a mai Magyarország területére. A két csoport beköltözése között nyilvánvalóan jelentős időrendi eltérés van: a magyar cigányok csoportjai érkeztek korábban. Ezt az is bizonyítja, hogy lényegesen többen veszítették el eredeti cigány anyanyelvüket: két-három aprócska, sziget-szerű közösséget nem számítva gyakorlatilag az egész csoport magyar anyanyelvű már. Eltérés mutatkozik a magyar, az oláh és a beás cigányok között a hagyományosnak minősített foglalkozások tekintetében is: a romungrók zenészek és kovácsok, az oláh cigányok lókereskedők, rézművesek, stb. míg a beások faeszköz-készítők. Megjegyezzük, hogy – mint később látni fogjuk – a magyar cigányok is foglalkoztak lótartással és lókereskedéssel, de nyilván a letelepedés hatására ezzel felhagytak és később egy másik vándorló csoportra, az oláh cigányokra lett jellemző ez a foglalkozás.

A kérdés mármost a következő: fellelhetők-e ezek a csoportok, illetve előzményeik a történeti forrásokban, azaz láttak-e a fentiekhez hasonló különbséget az egyes cigány csoportok között forrásaink létrehozói?

¹⁶³ Mészáros György, 1974. 309–310. p.

¹⁶⁴ Vekérdi József, 1974. 16. p.

Német cigányok

Forrásaink elvéve ugyan, de használják ezt a megnevezést is cigányokra. Egy 1743. szeptember 13-án kelt helytartótanácsi rendelet¹⁶⁵ ad hírt például arról, hogy a jelentések szerint „ismét beszivárgott az országba a szomszédságból egyszer már kiűzött ama népség, amelyet a köznép német cigánynak nevez”. A későbbi évtizedekben – alább látni fogjuk – találkozunk is a körözőlevelekben olyan kifejezetten cigánynak tartott személyekkel, akik a szokásostól teljesen eltérő rasszjegyekkel rendelkeztek (szőke vagy vörös haj, kék szem), s az ország nyugati területeihez kötődtek és németül is tudtak. Talán ezek között kell keresnünk a német cigányokat. Annyi a rendelet szövege alapján bizonyosnak látszik, hogy olyanokról lehet szó, akiket a német nyelvterületeken nem tűrtek meg és útjuk onnét csak kelet felé: azaz Magyarországra vezethetett.

Oláh cigányok

Az oláh cigányok tömeges betelepődését az irodalom a XIX. század második felére teszi.¹⁶⁶ Forrásaink tanúsága szerint azonban már jóval korábban felbukkan a *Zingari Valachi* (oláh cigány) kifejezés. Az eddigi legelső adat erre egy Tolna vármegyei, 1766-ban készült összeírásban¹⁶⁷ található, ahol az összeíró megjegyzi, hogy Gerjén helységben már körülbelül 30 esztendő óta laknak oláh cigányok, s a helység lakosai azt kérik, hogy továbbra is maradhassanak, mert ott való lakásukból nekik is hasznuk származik. A Tolnával szomszédos Somogy vármegye 1768-ban két statútumot is hozott az általa „Zingari Valachi”, azaz oláh cigány névvel illetett cigányokkal kapcsolatban, s rendkívül érdekes, hogy rögtön különbséget is tett két csoportjuk között, mégpedig a foglalkozás tekintetében. Az egyik csoport a *Zingari Valachi abenarii* (ahena = rézüst, tehát nyilván az üstfoldozó rézműves cigányokról van szó). A statútum¹⁶⁸ szerint ezek sok kárt okoznak a lakosság-
nak, ezért

¹⁶⁵ Tolna megyei Levéltár, Tolna vármegye közgyűlésének iratai: fasc. 3. nr. 898.

¹⁶⁶ Vekerdi József, 1974. 17. p.

¹⁶⁷ Tolna megyei Levéltár, Tolna vármegye nemesi közgyűlésének iratai: fasc. 4. nr. 43.

¹⁶⁸ Somogy megyei Levéltár, Somogy vármegye közgyűlésének iratai: 1768. évi jegyzőkönyv, 638. p.

... ha azt tapasztaljuk, hogy beszárvárognak ebbe a vármegyébe, akkor rögtön a legközelebbi törvényszék elé kell vinni őket és meg kell parancsolni nekik, hogy hagyják el a vármegyét.

A másik csoportot viszont egészen másképpen kezelte a vármegye, amint azt a róluk kiadott statútum¹⁶⁹ is bizonyítja. Eszerint

... azokat az oláh cigányokat, akik azért szoktak határról-határra és faluról-falura, ahol erdők vannak, vándorolni, hogy fából különféle eszközöket: kanalakat, tekenőket és egyebeket készítsenek, amiből az életüket fenntartják, mivel a köznek hasznára vannak és eddig még kihágásokat sem követtek el, továbbra is meg kell tűrni, velük a földesurak rendelkezéseinek megfelelően kell bánni és amikor egy helyről tovább mennek, levelet kell nekik adni”.

Ez a kedvező vélemény teljes mértékben összecseng a Tolna megyei Gerjén helység lakosainak a fentebb idézett kérésével. S hogy nem véletlen jelenségről van szó, azt jól bizonyítja egy évtizeddel későbbi, ugyancsak Somogy megyei ügy,¹⁷⁰ amelyben szintén a faeszközöket készítő cigányok szerepelnek. Várad falu birtokosa, Czindery Rókus 1777-ben panasszal fordult a Helytartótanácsához, amely szerint a mondott falujának a határában már elég régóta élt néhány oláh cigány család, akik fából edényeket, rostákat, kanalakat és más efféléket készítettek, a földesúri terheket viselték, az adókat megfizették és nem voltak kóborlók, amilyenek a magyar cigányok (!) Ámde a járás szolgabírája tőlük is el akarta venni a gyerekeiket – ez nyilvánvalóan összefügg Mária Terézia fentebb ismertetett rendeletével –, hogy parasztokhoz adja azokat: erre valamennyi cigány átköltözött a szomszédos Baranya vármegye biztonságosabb helyeire, nagy kárt okozva ezzel a köznek is és személy szerint neki is. – A szolgabíró arra kényszerült, hogy mentegesse magát: jelentésében leírta, hogy a mondott cigányok 1776-ban érkeztek Baranya vármegye Iványi nevű helységéből Váradra, ott az erdő szélén galylyakból csináltak maguknak kunyhókat, kettő kivételével, akik a falu végén építettek olyan-amilyen házat; ő valóban intette valamennyiüket, hogy épít-

¹⁶⁹ Somogy megyei Levéltár, Somogy vármegye közgyűlésének iratai: 1768. évi jegyzőkönyv, 65. p.

¹⁷⁰ Somogy megyei Levéltár, Somogy vármegye közgyűlésének iratai: 1777. évi jegyzőkönyv, II. köt. 99–103. p.

senek rendes házat és helyezték el parasztoknál a gyerekeiket, erre menekültek el. De az eljárás jogos volt, mivel szerinte ezek a cigányok nem érdekelnek kivételezést, hiszen köztudott, hogy nyáron félmeztelenül laknak az erdőkben és a fafaragást nem számítva éppen úgy visszarettennek a mezei munkától, mint az ország területén lakó többi cigány. – Bár a Helytartótanács a szolgabírónak adott igazat abban a tekintetben, hogy a rendelet mindenre kötelező, mégis érdekes ez az újabb, a faeszközök készítéséből élő oláh cigányok hasznosságára utaló adat.

S nem kell túl nagy fantázia ahhoz, hogy az „ahenarius” oláh cigány csoporttal a mostani oláh cigányok elődeit (és közülük is az úgynevezett kolompár vagy rézműves csoportot), míg a faeszközöket készítő cigányokkal talán a mostani beás cigányok elődeit azonosítsuk; a Dunántúl egy részén jelenleg is ez utóbbiakat nevezik oláh cigányoknak.

A török cigányok

Jóllehet a „török cigányok” kifejezés csak egyszer bukkan fel a XVIII. századi forrásokban, az elnevezés mégis megéri, hogy ne menjünk el szó nélkül mellette. A Heves vármegye népeiségi viszonyait ismertető Bél Mátyás írja a következőket:¹⁷¹

*Cigányok is élnek a megyében. Hol itt, hol ott ütik fel sátrukat, oda vándorol-
gatnak, ahová kedvük tartja. Lakásukat szekéren hordják magukkal. Ko-
vácsmesterséget folytatnak, ezért a földművelők szívesen látják őket, együtt esz-
nek, isznak velük. Ezen a tájon könnyebben megélnek, ezért itt kevésbé fanya-
lodnak rá a döghúsrá, ehegyett a falusiak könyöradományából és lopásból bizto-
sítják életszükségleteiket, de csak annyit lopnak, amennyi éhségük csillapítására
elegendő. Egerben is láttunk török cigányokat, ezek műveltebbek a magyar cigá-
nyoknál, kovácsmesterségből élnek, a polgárok megkárosítása nélkül.*

A szerző nyilván azért illeti ezzel a névvel az egi cigány csoportot, mert a török idők óta (tehát legalább fél évszázada) ott éltek már; lehet, hogy az idősebbek még beszéltek is törökül. Mindenesetre számunkra az az igazán fontos a dologban, hogy úgy tűnik: a hosszabb idő óta tartó letelepedett

¹⁷¹ Bél Mátyás, 1968. 38–39. p. (Ford. Soós Imre.)

életmód az oka annak, hogy ezek a török cigányok a környezet szemében „műveltebbek” a magyar cigányoknál. Bél Mátyás állítását egyébként igazolja, hogy rendelkezünk olyan forrással, amely olyan Egerben lakó cigány családokat is felsorol, akik a vár visszavétele után maradni akartak, hiszen Magyarországot tekintették hazájuknak.

„A” cigányok

Forrásaink legtöbbjét azonban, sajnós, nem ilyen szempontból érdekelték a cigányok és ezért más olyan elnevezés, amely emlékeztetne a mostani nyelvi csoportosításra, nem is bukkant fel eddig bennük. Más csoportosítás viszont igen, s ez nagyon is jól mutatja, hogy mi a probléma a környezet által létrehozott forrásokkal: hogy sajátos szempontjaiknak köszönhetően egészen másról informálnak, mint amit a kutató tudni szeretne. A XVIII. századi Erdélyben például

...a cigány népesség eltérő életmódja szerint lehetett települt vagy vándorló, társadalmi helyzete szerint zsellér, jobbágy vagy a feudális társadalom kategóriáin kívüli, éltetett földesúri vagy kamarai birtokon és mindenféle joghatóságon kívül. A kamara tulajdonában lévő fiskális cigányok is differenciált népességet jelentettek: egyik közülük a cigány népességben belül a társadalmi ranglétra legfelső fokán elhelyezkedő aranymosó cigányok csoportja, akiketől jól elkülöníthetők a kamara sátoros taxás cigányai... Bonyolítja a helyzetet, hogy a különböző csoportokban eltérő foglalkozású családok éltek együtt. E mellett élete során egy cigány család többször is más és más kategóriába volt sorolható. Például egy szabadon vándorló család földesúri függésbe kerülhetett – akárcsak egy kamarai fennbátóság alatt élő vándorló család –, zselléreként, később gyakran jobbágyként szolgált, így vándorló családból letelepültté vált. Később a kamara néha nyomára bukkant a tőle eltávozott családnak, s az visszakerülve a régi csoportjába ismét vándor életet élt.”¹⁷²

E sorok önmagukért beszélnek: a külső hatóságot csak külső szempontokból – birtokjogi helyzet, adóztatás, stb. – érdekelték a cigányok, a belső

¹⁷² Zsupos Zoltán, 1993. 38. p.

szerveződésükre vagy egyáltalán nem volt kíváncsi, vagy csupán akkor, amikor az az ő szempontjainak is megfelelt.

A leírtak – ha nem is ennyire élesen – vonatkoztathatóak a korabeli magyarországi állapotokra is. A különbség annyi, hogy itt két kategória válik el élesen egymástól: a *letelepedett* (vagy sokszor csak letelepedő-félben lévő) és a *vándorló* cigány. Ettől és fentebb említett kevés kivételtől eltekintve a források legtöbbször homogén masszaként kezelik a cigányságot, s legfeljebb csak sejthetjük, hogy egy-egy töredékük a személynevek, a foglalkozás, a viselet vagy valami más szempont alapján melyik mai csoporttal lehetne azonosítható. Az idő előrehaladtával azonban úgy látszik, hogy a *letelepedett* kategória egyre inkább magyar cigányt jelent, míg a *vándorló* kategória oláh cigányt – nem zárva ki természetesen, hogy oláh cigányok is lehettek letelepedettek, s megfordítva: magyar cigányok is vándorolhattak, főként, ha az egyre nagyobb számban érkező oláh cigányok felkeltették bennük a vándorlás ösztönét. Mivel tehát nagyon ritkán tudunk különbséget tenni, ezért azt tartjuk helyesnek, hogy a következőkben általában „a” cigányokról beszéljünk, feltételezve, hogy az életmód mindkét mai csoport esetében hasonló volt, azaz tulajdonképpen csak időbeli különbség van közöttük. A források által bizonyítható csoportkülönbségekre természetesen mindig figyelmeztünk.

Kinézet, rasszjegyek, nyelvtudás

Forrásaink azt mutatják, hogy a befogadó környezet „ránézésre” is pontosan tudta és számon tartotta, hogy ki a cigány. 1756-ban például egy Zsigmond Sára nevű körözött személyről azt írták, hogy „*nemcsak cigány forma ábrázatú, de sőt valósággal cigány nemzet*”.¹⁷³ 1774-ben pedig egy oláh legényről azt írták, hogy „*fekete ábrázatú, mint a cigány*”.¹⁷⁴ Ez annyit jelent, hogy megkülönböztették a cigányokra jellemző rasszjegyeket. Ilyenek: a fekete bőr, szem, haj és arcszőrzet (sokszor sajnos mást sem tartalmaz a körözésben lévő személyleírás, mint ezeket a nyilvánvaló dolgokat), illetve a jellegzetes (vastag, széles, vagy hajlott) orr. Miután ez a kép általánosnak

¹⁷³ Somogy megyei Levéltár, Somogy vármegye nemesi közgyűlésének iratai: 1756. évi jegyzőkönyv, 961. p.

¹⁷⁴ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. III. nr. 270

mondható, feltűnő, ha mással találkozunk. 1757-ben például Sopron vármegye tömlöcéből több cigány rab is megszökött, s közülük ketten „vörhenyeges”, azaz vöröses arcúak, hajúak, bajszúak és szakállúak voltak,¹⁷⁵ 1761-ben pedig egy Kankó Mihály nevű cigányról derül ki, „nem igen barna... sárga, fodor hajú”.¹⁷⁶ Alább idézzük majd Jakob Glatz útleírását, amely szerint a letelepült miskolci zenész cigányoknak még a színük is megváltozott. A jellegzetes rasszjegyek eltűnésének–megváltozásának nyilvánvaló oka a keveredés (a fentebbi „valóságos cigány nemzet” menyecskének az ura, akivel együtt szökött, szőke, kék szemű, vörös bajszú székelyföldi magyar ember volt), amellyel bizonyosan ott kell inkább számolnunk, ahol nagyobb mértékű volt a letelepedés. A soproni börtönből szökött, nyilván a környékről való, vöröses cigányok pedig talán német cigányok lehettek, akiknek beszivárgásáról helytartótanácsi rendelet is említést tett.

A személyleírásokból kiderül, hogy a cigány férfiak rendszerint bajszot és szakállat viseltek. Hajukat szinte mindig cigányosan – ez a körözőlevelek szóhasználata! – viselték, azaz „vastag, lecsüngő fodrokban”;¹⁷⁷ volt olyan fekete hajú, aki haját „két csombókéba felfodorítva” viselte,¹⁷⁸ s volt olyan, akiről ezt írták: „jó szál sugár ifjú legény... az haja elől üstökébe van fonva, bosszú, kondor fekete haja, hátrul le van eresztve hosszúra...”¹⁷⁹

A körözőlevelek szólnak a cigányok nyelvtudásáról is. Úgy látszik, mindegyikük beszélt környezetének a nyelvét, de sokszor fontosnak tartották megjegyezni, hogy „a magyar szót czigányosan ejti”.¹⁸⁰ Számunkra pedig az is nagyon lényeges, hogy szinte kivétel nélkül beszélték a cigány nyelvet.

A körözötteknek – és persze az összeírtaknak is – volt nevük, mégpedig vezeték- és keresztnévük; a kételemű névadás nem sokkal korábban vált általánossá a nem cigányok között is. Erős azonban a gyanúnk, hogy ezek a teljes nevek sokszor csak az iratok kedvéért születtek. Fennmaradt például egy körözés, amelyet egy erdélyi templom kirablásával gyanúsított, magukat az „oláh hegyekben” meghúzó cigányok ellen adtak ki: mindegyiküknek van

¹⁷⁵ Somogy megyei Levéltár, Somogy vármegye nemesi közgyűlésének iratai: 1757. évi jegyzőkönyv, 1367. p.

¹⁷⁶ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. II. nr. 145.

¹⁷⁷ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. II. nr. 145.

¹⁷⁸ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. III. nr. 278.

¹⁷⁹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. IV. nr. 294.

¹⁸⁰ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. II. nr. 145.

keresztény neve (Mihály, Veronika, stb.) és mellette cigány neve is (Mila, Gendra vagy Sukra, Veverka, Hana).¹⁸¹ Egy Berki Krisztina nevű cigánylányról a körözés megemlíti, hogy „a cigányok ezzel a szóval: Berki Kita” nevezik.¹⁸² Nagyon valószínű, hogy a cigányoknál máig szokásban lévő belső nevek jó része a XVIII. században vezetéknevként rögzült. Fel kell végül hívni a figyelmet arra, hogy az összeírásokban szereplő cigány neveket mindig azon a nyelven írták le, amelyik a környezet nyelve volt: szláv környezetben szláv neveket, magyar környezetben magyar neveket, román környezetben román neveket, német környezetben német neveket olvashatunk (vezeték- és keresztneveket egyaránt). Ez a jelenség ismét csak azt bizonyítja, hogy nem ezek számítottak a cigányok valódi neveinek.

Az erdélyi sátoros taxás fiskális cigányok vezetékneveit vizsgáló kutatás¹⁸³ forrásadatokkal bizonyítja, hogy milyen gyakori volt a cigányok között a névváltoztatás; ezt II. József 59 pontos „rendelete” is igyekezett ezt szigorúan tiltani. Ami pedig az összeírásokban felbukkanó, hivatalos neveket illeti, ezek legtöbbször vagy mesterségre, vagy szellemi és testi tulajdonságra, vagy társadalmi helyzetre, vagy származási helyre utalnak, de gyakoriak a néprévből és a becenévből való nevek is.

A cigány nyelv(ek) legkorábbi emlékei

Itt kell megemlíteni egy fontos ténnyt. Az eddigi kutatások szerint a magyarországi cigány nyelv egyetlen régi emléke (sőt, talán egész Európa legrégebbi cigány nyelvemléke) az 1639-ben készült Kájoni kódex két dala.¹⁸⁴ Pedig a levéltári források, s köztük az összeírások egyik legnagyobb – és eddig messze nem kiaknázott – haszna, hogy a cigány nyelv korai emlékeit őrzik. Ezek az emlékek a vezetéknevek – pontosabban az ilyen funkciót ellátó eredeti cigány nevek. Az előzőekben már láttuk a Bongó név felbukkanását egy 1585-ben kelt adománylevélben; ez a név minden bizonnyal azonosítható a 'görbe' jelentésű *bango/ bangi* melléknévvel. S ha ez így van, akkor pillanatnyilag ezt a szót minősíthetjük a legkorábbi cigány nyelvemléknek. Fontosak lehetnek azonban a későbbi adatok is. Somogy vármegye

¹⁸¹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. II. nr. 149.

¹⁸² B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. II. nr. 182.

¹⁸³ Zsupos Zoltán, 1993. 333–336. p.

¹⁸⁴ Hajdú András, 1955. 482–486. p.

1768. évi összeírásában¹⁸⁵ a következő, nyilvánvalóan a cigány nyelvből¹⁸⁶ levezethető nevekkel találkozunk: Dilinó (*dilo* 'bolond'), Murdaló (*murdel* 'megdögleszt'), Csoré (*chorro* 'szegény'), Dudoma (*dudum* 'tök'), Káló (*kalo* 'fekete'). Ezek a vezetéknevek olykor még nyelvtani jelenségeket is őriznek: így például Torna vármegye 1768. évi összeírásában két olyan cigányaszszonnyal is találkozunk, akinek neve nőnemű melléknév (Lali a *lalo/lali* 'vörös' szóból), míg a férfiak vezetékneve: *Lalo*.¹⁸⁷ Talán ugyancsak melléknevek rejlenek az olyan névpárokban, mint a *Nanu – Nani*, vagy a *Kurtyu – Kurtyi*. Ezek magyarázata azonban további kutatásokat igényel.

A cigány csoport

Eddig a cigány emberről volt szó, mint egyénről: most ejtsünk szót ugyancsak róla, de már mint csoportja, belső közössége tagjáról. A dolgunk most sem könnyű, mivel szintén olyan területről kell beszélnünk, amely nem érdekelte forrásaink létrehozóit, s amelyet ha esetleg észre is vettek, nem is nagyon értettek.

Vezetők: vajda és törvénybíró

A társadalmi szervezetet vizsgálva alapvető kérdés, hogy egy-egy közösségnek volt-e vezetője, akit választottak, vagy akit saját ambíciói állítottak a csoport élére? A cigányok esetében ennek megítélése nem is olyan egyszerű dolog. A kutatás egyik vonulata¹⁸⁸ kerekén tagadja hogy lettek volna, vagy lennének ilyen vezetők.

Közép-Európában való megjelenésüktől kezdve (15. sz.) elterjedt a köztudatban az a tévhit, hogy az egyes cigány csapatok vajdájuk vezetése alatt állnak. E hit terjesztői kezdetben bizonyára maguk a cigányok voltak... A cigány nyelvben a vajda szó ismeretlen, kölcsönszóként sem vették át. Egyetlen olyan eredeti cigány szó sincs, amely vezetőt, főnököt, család- vagy nemzetséglőt jelölne. A cigányok

¹⁸⁵ Somogy megyei Levéltár, Somogy vármegye 1768. évi közgyűlési jegyzőkönyve, 371–399. p.

¹⁸⁶ Rostás-Farkas György – Karsai Ervin, 1991.

¹⁸⁷ Tóth Péter, 1994. 22. és 26. p.

¹⁸⁸ Vekerdí József, 1974. 18–19. p.

között nincs semmiféle vezetői méltóság... A cigányok tökéletes osztály nélküli társadalomban élnek, a csoporton belül abszolút demokrácia uralkodik, nem ismernek maguk között semmiféle vezetőt, sem választási, sem örökési, sem életkori vagy tekintélyi alapon.

Vajdaválasztásról azonban a korai néprajzi irodalom is tud. Grellmann írja a következőket:¹⁸⁹

A cigányok kiemelnek a maguk köréből személyeket, akiket vezetőiknek tekintenek és előkelő szláv címmel vojvodáknak vagy vajdáknak nevezik őket... Általában mindenki választható, aki olyan családból származik, amely ősei között vajdával büszkélkedhet. Az ilyenek között is annak van azután többnyire előnye, aki jobban öltözött a többinél, aki nem szegény, testmagasságban felülmúlja a többieket és amellet elérte már élete delét... Arról viszont nincs biztos ismeretünk, hogy meddig terjed hatalma alárendeltjei felett. Természetesen különbséget kell tenni az állam által esetleg reáruházott valamilyen hatalom, az önmagának tulajdonított hatáskör, és az övétől a hagyomány alapján kapott jogok között.

Talán ez az utolsó mondat rejti a megoldás kulcsát: az ellentmondás a ráruházott hatalom, az önmagának tulajdonított hatáskör és a hagyomány alapján kapott jogok között. Nehéz lenne ugyanis egyértelműen kijelenteni, hogy nem voltak vajdák, amikor a forrásaink teli vannak ennek a rangnak a legkülönfélébb okokból való említéseivel: láttuk, hogy rendeletek törölték el a vajdai tisztet, hogy az összeírások állandóan visszatérő kérdése, hogy a cigány a vajdának, vagy a falusi bírónak van-e alávetve, hogy az összeírások (főleg a koraiak) nem egyszer kitették a név mellé ennek a tisztségnek a nevét, stb. Véleményünk szerint nem az a kérdés tehát, hogy voltak-e vajdák, hanem inkább az, hogy minek köszönhették ezen tisztüket és melyek voltak a feladataik?

Forrásaink alapján úgy látszik, hogy valóban a környezetnek, a bármilyen szintű hatóságoknak volt elsősorban szüksége vajdára, akire rábízhatták az adó beszédését, akitől segítséget várhattak az intézkedéseik során és akit bizonyos fokig felelőssé is tehettek a csoport viselkedéséért. Ez az oka annak,

¹⁸⁹ Mezey Barna (szerk.) 1986. 58–59. p.

hogy számos olyan oklevelet ismerünk, amelyekkel a hatóságok – főleg a vármegyék – cigány vajdákat neveztek ki (ezek természetesen nem azonosak az úgynevezett fővadjai kinevezésekkel, hiszen – mint láttuk – a fővadják nem cigányok voltak és ez a tiszt javadalom-számba ment). Nógrád vármegye főispánja például 1715-ben semmisnek nyilvánítja a korábbi vétkes (megszökött a beszedett adóval) vajda kinevezését, 1720-ban pedig megerősíti „hivatalában” az alispán által kinevezett vajdát.¹⁹⁰ A vármegye szabott feladatot is a vajdának: eszerint az engedetleneket, káromkodókat, settenkedő lopókat és szegényt embert károsító gonosztevőket meg kellett büntetniük, vagy a megyei törvényszék, az alispán elé kellett állítaniuk, az elszökött cigányokat pedig, ha elfoghatták, ismét a saját hatalmuk alá hajthatták.

Cigány vajda XVIII. századi ábrázolása.

¹⁹⁰ Szomszéd András, 1987. 185–186. p.

Ez volt tehát a vajdára „ráruházott hatalom” – a problémák pedig akkor következtek be, ha a vajda ennek a hatalomnak a birtokában elkezdett „hatáskört tulajdonítani önmagának”. A vajda és csoportja közötti összetűzésekre nem egy példát tudunk említeni forrásaink alapján. Így Nógrád vármegyében 1741-ben egy nagy csapat cigány követte a megyei tisztikar elmenő Mihályt, a füleki sereg vajdáját, teli panasszal ellene: senkinek sem adott becsületet, a szegényekből csúfot űzött, mindenkit szidalmazott és sokakat bántalmazott, sőt az adót is „vastagon szedte”.¹⁹¹ Az ezt követő vizsgálat során kiderült, hogy nem is a cigányok választották meg vajdának, ők csak elfogadták a vármegye által egy évre szóló kijelölést, de azzal a feltétellel, hogy egy Mátyás nevű öreg cigány „tanácsadója legyen neki”. Ezt a Szász Mátyást akarták aztán a továbbiakban „öreg és fő” vajdájuknak (az akaratnyilvánításuk pedig olyan, mintha választás lenne, amelyet azonban a hatóságnak meg kellett erősíteni). – Egy másik példa a Somogy megyei Plucz (Pulucz) vagy Sípos György vajda esete.¹⁹² Őt 1715-ben cigányok panaszára ítélte el a vármegye bigámiáért, illetve azért, mert pénzért vagy ajándékért házásította össze vagy választotta el a csapatába tartozókat. Az ellene szóló tanúvallomásokot olvasva az a benyomása támad a kutatónak, mintha a házasítás-szétválasztás valami „hagyomány alapján kapott jog” lett volna – tehát a fentiek harmadik eleme – és a probléma abból fakadt, hogy e tekintetben tulajdonított magának nagyobb hatáskört a vajda azáltal, hogy ajándékot követelt érte. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy voltak a vajdának olyan jogai, amelyek semmiképpen sem származhattak a külső hatóságoktól (a vásáron való lopás engedélyezése, ezért részesedés a lopott holmi értékéből). Ha pedig nem a külső hatóságtól származott, akkor valószínűleg hagyomány alapján kapott jog volt, hiszen senki nem lázadott ellene. – Mindenesetre biztos, hogy sokkal több adatra van szükségünk a kérdés eldöntésére.

Az utóbbi perben viszont felbukkan egy fogalom: az egyik tanú, a 75 esztendőes Mezei Márton neve mellett azt olvashatjuk, hogy ő „a cigányok törvénybírája”. Ha ezt összevetjük a fentebbi nógrádi adattal, amely szerint a nem kívánt vajda mellé tanácsadónak akartak tételni egy öreget (akit ké-

¹⁹¹ Szomszéd András, 1987. 186–187. p.

¹⁹² Somogy megyei Levéltár, Processus magistratuales, I. index, nr. 2.

sőbb aztán öregvajdájuknak is megválasztottak) a cigányok, akkor arra kell gondolnunk: mégis csak létezhetett olyan tisztség, amelyre az életkor, a tapasztalat, vagy az irántuk megnyilvánuló bizalom tett alkalmassá bizonyos személyeket.

Csoportok, kapcsolatok

A történész feladata lenne, hogy megpróbálja megtalálni a ma körvonalazható foglalkozási, nyelvi, nemzetségi¹⁹³ vagy bármilyen más csoportoknak az előzményeit. Erre tettünk is kísérletet fentebb a három nagy nyelvi csoporttal (a magyar, az oláh és a beás cigányokkal), illetőleg ezen belül bizonyos foglalkozási csoportokkal (fafaragók, rézművesek) kapcsolatban. Ami azonban a többit illeti, éppen úgy a sötétben tapogatózunk, mint annyi más esetben, hiszen a források itt is szűkszavúak, csaknem némák. Egyelőre meg kell tehát elégednünk azzal, hogy ismertetjük a tárggyal kapcsolatba hozható adatokat.

Cigány tábor, 1818. Metszet Bright útleírásából.

A XVIII. század második feléig terjedő időszakból való forrásokban legtöbbször és legkövetkezetesebben a *sereg* szó bukkan fel, mint valamilyen

¹⁹³ Erdős Kamill, 1989. 47–49. p.

kisebb-nagyobb létszámú cigány csoportra alkalmazott fogalom. Használják kóborlókra és letelepedettekre (vagy inkább a kóborlás és letelepedés határán élőkre) egyaránt. Mindig magyar településnévvel együtt szerepel: így például XVIII. század eleji kezességlevél szerint a „kocsándi, szekszárdi és bicskei vajdák alatt lévő cigány seregek” álltak jót társaikért,¹⁹⁴ Vas vármegye kemenesaljai járásának 1768. évi cigányösszeírásában egyes – sajnos, nem mindegyik – családoknál a „rábaközi, intai, szécsényi, sárvári, kapuvári seregből való” megjegyzés szerepel,¹⁹⁵ Nógrád megyében 1741-ben füleki,¹⁹⁶ Somogy megyében 1715-ben mezőföldi seregről¹⁹⁷ esik szó – és még folytathatnánk. Nevezhettek el sereget földesurukról is (Kemenesalján Fesztetich Pál serege). Ezeknek a csoportoknak voltak vajdáik is. Az adatok korai volta miatt arra kell gondolnunk, hogy a „sereg” a kóborló cigányok egy nagyobb csoportja lehetett, s az ahhoz való tartozást – a kemenesaljai összeírás tanúsága szerint – egy ideig számon tartották azt követően is, hogy egy-két családonként szétszóródva és nyilván a hatóságoknak engedelmességgel letelepedtek. – A dolgot talán a következőképpen képzelhetjük el. 1768-ban a Veszprém megyei Szentkirály faluban¹⁹⁸ összeírtak egy cigány csoportot, amely nyilván vándorló volt és 13 családból állott; ebből hét családfő neve mellett Enying, egy családfő neve mellett Tolna, három családfő neve mellett Miszla és két családfő neve mellett Mezőkomárom szerepel, mint származási hely. Az utóbbiakkal kapcsolatban (a feleségeik neve alapján) viszont nagyon valószínű, hogy nőülés révén kerültek az enyingiekhez. Ezek földesura még nyilván Enyingen gróf Batthyány volt. Mármint, ha ezt a csoportot széttelepítették, vagy magától széttelepült, akkor az egyes családok bizonyos ideig számon tarthatták az enyingi eredetet, vagy a régi földesúr nevét – ez lehet talán a sereg elnevezésének az eredete. Az összeírt családok között biztosra vehető a rokoni kapcsolat, a viszonylag nagy létszám pedig arra utal, hogy nemcsak testvérek, hanem annál tágabb rokonság vándorolt együtt. A csoport összlétszáma ugyanis 52 fő volt (13 férj, ugyanennyi feleség és 26 gyerek). A felnőttek életkorát az összeíró nem jegyezte fel, így nem tudjuk, hány nemzedékről lehet szó.

¹⁹⁴ Tolna megyei Levéltár, Tolna vármegye nemesi közgyűlésének iratai: fasc. 11. nr. 56.

¹⁹⁵ Vas megyei Levéltár, Összeírások, 291. sz.

¹⁹⁶ Szomszéd András, 1987. 186. p.

¹⁹⁷ Somogy megyei Levéltár, Processus criminales, I. index, nr. 2.

¹⁹⁸ Veszprém megyei Levéltár, Veszprém vármegye közgyűlési iratai: 2/1768. sz.

Említettük a korábbiakban, hogy a XVII. századi urbáriumok egy-egy uradalomhoz sorolták a cigányokat. Feltűnő, hogy a XVIII. században is uradalmakhoz kapcsolódik egy-egy nagyobb csoport elnevezése (még ha ezek ideiglenes neveknek is látszanak). Az összefüggés nyilvánvalónak tűnik és azt kell feltételeznünk, hogy egy-egy korai vándorló csoport laza földesúri függésbe kerülvén, uradalmi központok környékén tartózkodott, majd a XVIII. századi rendelkezések eredményeképpen ezek a csoportok települtek szét a közeli falvakban.

Voltak azonban kisebb közösségek is. Ha egy csoport élelemkeresés vagy menekülés miatt útra kelt, akkor a létszáma a seregénél mindig alacsonyabb. 1778-ban például egy Novák János nevű cigányt köröztek, aki 68 éves volt és négy felnőtt (ebből egy családostól) fiával vándorolt; kompániáját négy szekér alkotta.¹⁹⁹ Ugyanebben az évben Jován György vajda „*hat sátorokból álló compániájával*” kapott engedélyt vándorlásra.²⁰⁰ Ezek a csoportok tehát három nemzedéket és 4–6 családot jelentenek, kisebbet, mint a fent említett vándorló csoport – úgy gondoljuk, ez lehetett az irodalom által használt „kumpánia” megfelelője. Ha pedig a csoport tágabb volt ennél a nagyszülőt, gyerekeit és ezek eseteleges kiskorú gyerekeit magába foglaló csoportnál, akkor beszélhetünk seregről. – Mindez természetesen csak feltételezés, amelyet a még feltárássra váró adatok igazolhatnak vagy cáfolhatnak.

„Törvények”, szokások

Voltak-e, s ha igen, miféleké? Forrásaink ezen a területen is csaknem teljesen némák. A kutatást az is bonyolítja, hogy a kortársak, a források létrehozói úgy érezték: nincs közösség törvények-szokások nélkül, s talán ott is ilyeneket véltek látni, ahol valójában nem voltak. Egy Somogy vármegyei, vásári lopásokkal kapcsolatos perben tette fel az ügyész többször is a kérdést: „*És ez törvény volt nálatok?*” (Tudniillik, hogy az idegenből érkezett cigányasszonyok engedélyt kértek a helyi vajdától, hogy lopjanak, s a kapott engedélyért a lopott holmiból részesedést adtak.)²⁰¹ A vádlottak válasza

¹⁹⁹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. III. nr. 289.

²⁰⁰ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. III. nr. 289.

²⁰¹ Somogy megyei Levéltár, Processus magistratuales, I. index, nr. 385.

ugyan igenlő volt, mégsem állíthatjuk a dolgot „ősi szokásnak” – esetleg csak olyan újabbnak, amely a letelepedéssel járt együtt.

Két apró adatot hozhatunk fel azonban arra, hogy léteztek bizonyos normák, amelyek betartása kötelező volt a közösség tagjai számára. Egy Somogy megyei perből²⁰² kiderül, hogy bizonyos Kukacz nevezetű cigány, akit fajtalankodás miatt helyeztek vád alá, egyedül kóborolt sátrával. Ez anynyira szokatlan abban az időben, hogy fel kell tételeznünk: esetleg a közösség, amelyhez tartozott, zárta ki magából hajlamai miatt, s ez az oka annak, hogy egyedül maradt. – 1750-ben bizonyos oláh cigányokat azért zártak tömlöcbe Szabolcs vármegyében, mert megölték egy másik cigányt.²⁰³ A kihallgatott tanúk közül többen is vallották, hogy hallották, amikor a megölt cigány felesége azt kérdezte a gyilkos feleségétől: „*Ugyan mért nem adtál te nékem hírt, hogy meg akartok ölni bennünket, mivel atyámfia vagy?*” Erre a másik asszony így válaszolt: „*Azért nem adtam, hogy azt mondották, ha hírt adok, engem is megölnék.*” Ez a párbeszéd arra utalhat, hogy léteztek a cigányok között olyan, a közeli rokonságból fakadó kötelezettségek, amelyek betartását csak a haláltól való félelem akadályozhatta meg.

Család

A család nagyságára az 1768. évi összeírás bemutatásánál már utaltunk. A Somogy megyei összeírásból az tűnt ki, hogy családonként (háztartásonként) valamivel több gyereket írtak össze, mint felnőttet. Hasonló, de valamivel kisebb arány mutatkozik az egyetlen statisztikailag feldolgozott összeírásban is: Pest megyében a gyerekek aránya a felnőttekéhez képest 45,78 % volt.²⁰⁴ Családonként két gyerek: ez a szám rendkívül alacsonynak látszik a mai demográfiai adatok tükrében. Könnyű azonban okát adni. Egyrészt, a korszakban magas volt a gyermekhalandóság. Másrészt pedig, nagy a szóródás az egyes családok gyermekeinek a számát illetően: nem ritkák a 6–10 gyerekes családok, ugyanakkor igen sok a gyerektelen – aminek magyarázata a fiatal kor; tizenéves házastársakról van szó, akiknek ideje sem nagyon lehetett még a gyermekszülésre. Végül az összeírások csak az adott pillanat-

²⁰² Somogy megyei Levéltár, Processus magistratuales, I. index, nr. 160.

²⁰³ Sz-Sz-B. megyei Levéltár, Szabolcs vármegye törvényszékének iratai: fasc. 51. nr. 332.

²⁰⁴ Bódi Zsuzsa, 1992. 17. p.

ban a családdal élő gyerekeket regisztrálták, s azokra, akik már önálló családot alapítottak, csak igen ritka esetben utaltak – viszont éppen ezek a ritka utalások a bizonyítékai annak, hogy egy anyának és apának sokkal több gyereke is lehetett, mint amennyi velük élt kiskorúként az adott pillanatban.

Érdekes lenne látni, hogy a házasságkötések vajon mennyire mobilizálták a cigány társadalmat, hiszen a paraszti környezettel való házassági kapcsolat szolgálhatta a beilleszkedést és letelepedést, míg egy félig-meddig letelepedett egy vándorcigánnyal való házasság ismét a vándorlás irányába mozdíthatott el. Pillanatnyilag azonban csak véletlenszerű szórványadataink vannak arra nézve, hogy egyes csoportok, illetve a környezetük között ilyen szempontból volt némi átjárhatóság.

A források azt sugallják, hogy általában a férj csatlakozott felesége csoportjához, bár vannak ellenpéldák is. Ugyancsak az eddig feltárt források alapján látható, hogy az idős vagy beteg szülők a gyerekeik (főleg a fiaik) családjával maradtak, még ha a periratok tanúsága szerint nem is mindig volt súrlódásuktól, összezőrdülésektől mentes az ilyesfajta együttélés.

Foglalkozások

A hagyományosnak számító cigány foglalkozások dolga kulcskérdése a cigány történeti kutatásoknak. Két szempontból is az. Egyrészt, mert – mint láttuk – az egyes csoportok törzs-szerű elkülönülésének az alapja még ma is foglalkozási elkülönülés, amelyet némelyek az indiai kasztrendszer emlékének tartanak (de ha nem lenne is az, akkor is egészen bizonyosan igen régi eredetű jelenség); másrészt pedig a történésznek és a szociológusnak egyaránt az a tapasztalata, hogy a befogadott cigányok foglalkozásamegélhetési módja volt az oka a közöttük és a befogadó környezet közötti, lépten-nyomon tapasztalható konfliktusoknak.

Ennek a fontosságának megfelelően az alábbiakban minden, a forrásaink által körvonalazható foglalkozást külön kell tárgyalnunk, mégpedig úgy, hogy a hagyományosnak minősített megélhetési módokról szólunk részletesebben.

Ló tartás

A kóborló életmódnak köszönhetően a cigányok életében már a kezdetektől fogva minden bizonnyal nagy szerepet játszott a ló tartás, hiszen a szekereiket, amelyeken tulajdonképpen éltek, lovak vontatták. Azt is biztosra vehetjük, hogy nagyon korán megjelent a lovakkal való kereskedés, hiszen a szaporulat értékesítése kézenfekvő jövedelemszerzési mód lehetett. Tény ugyanis, hogy a cigányok egyik legkorábbi hazai említése arról tanúskodik, hogy lovat adtak el. Egy Hermanffy László nevű nemes írja a végrendeletében a következőket: azt a lovat, „melyet az egyiptomiaktól, vagyis cigányoktól vettem, hagyom Istóké szolgámnak, ez a ló szürke színű és a rúd mellé szokták fogni”.²⁰⁵ Azt pedig, hogy a XVII. századtól kezdve a lovak adásvétele, a lovak cseréje az egyik legfontosabb megélhetési módja volt a cigányoknak, források tucatjai bizonyítják. Lássunk ezek közül néhányat. Amikor 1607-ben Szombathely városa olyan ügyekben ítélezik, amelyek valamiképpen kapcsolatban vannak a cigányokkal, mindkét esetben szerepel a lovak adásvétele.²⁰⁶ Egy további érdekes bizonyítékot az a két esküforma tartalmaz, amely 1630-ból, illetve 1680-ból maradt fenn Zemplén vármegye levéltárában. Mivel joggal feltételezhetjük, hogy a hatóság olyan esküt várt el, amelyik biztosítja az igazmondást, ezért nagyon valószínű, hogy mindenki olyan dologra esküdött, amely igazán fontos volt a számára. A cigány esküformák szerint pedig a két igazán fontos dolog, amelyet az esküt tévő személy kockáztat, amennyiben nem az igazat mondja, az a lopásban és a (ló)cserélésben való siker. A részletesebb 1680. évi esküszöveg²⁰⁷ a következőket tartalmazza:

... soha se lopásban, se cserélésben és semminémű dolgaimban szerencsém ne legyen, sőt első cserélésben az lovam csudává váljon és számárrá legyen ...

Arra is van adatunk, hogy Győr városában az 1740-es években kiszáradt lófejre – nyilván lókoponyára – kellett helyeznie a lábát annak a cigánynak, aki esküt tett.²⁰⁸

²⁰⁵ Mezey Barna (szerk.) 1986. 56. p.

²⁰⁶ Benczik Gyula – Dominkovits Péter, 1993. 26. és 39. p.

²⁰⁷ Hógye István, 1984. 45. p.

²⁰⁸ Bana József, 1993.

Ugyancsak nagyon korán megjelenik azonban a lovakkal való kereskedés mellett és azzal nyilvánvaló összefüggésben a lólopás; a fentebb hivatkozott szombathelyi adatok mellett erre – többek között – Szepes vármegye 1624-ben hozott statútuma a bizonyíték, amely szerint a cigányok ellopják a lakosok lovait és Lengyelországba viszik azokat eladni.²⁰⁹ A XVIII. századtól megszaporodó büntető törvényszéki iratok között szerinte az országban lépten-nyomon találkozunk olyan perekkel, amelyekben lopással vádolnak cigányokat, illetve azzal, hogy az általuk eladott vagy cserélt lovak lopottak voltak. Ezek közül jellemző esetként itt csak két olyan pert említünk, amely Kassa város bírósága előtt folyt. 1748-ban egy Janó (Simkó János) nevű cigányt vádoltak meg azzal, hogy lopott lovakat cserélt: ő azonban be tudta bizonyítani, hogy egy Irota faluban (Borsod vármegye) lakó, Estók nevű cigánytól cserélte azokat a Sáros megyei Budamér faluban, s mivel erről az utóbbi cigányról az illetékes borsodi szolgabíró azt jelentette, hogy már korábban is elkövette a lólopás vétkét, ezért a vádlottat a bíróság felmentette.²¹⁰ 1757-ben pedig a kassai törvényszék azért ítélte halálra több cigányt is, mert Hanusfalván (Szepes vármegye) elloptak három lovat, amelyeket később más lovakra cseréltek.²¹¹

Hogy a lólopás és a lovakkal való kereskedés a kortársak szemében milyen szorosan összetartozott, azt a cigányok lótartását tiltó korai városi és vármegyei statútumok²¹² mellett ékesen bizonyítja, hogy a központi kormányzatnak a cigányügyet szabályozó rendelkezéseiben az 1760-as évektől kezdve – amint azt már láttuk – központi helyen áll ugyanez a tiltás. E rendeletek természetesen – szintén láttuk – több célt is szolgáltak: a lopásoknak és a lopott állatok értékesítésének a megakadályozása mellett a lovaktól, mint a kóborlás eszközeitől és a vásárlátogatások indokaitól is meg akarták fosztani a cigányokat. A túlságosan merev végrehajtásuk azonban ártatlanoakat is sújtott: már letelepedett, paraszti munkából vagy kézműves mesterségekből élő cigányokat, illetve olyanokat, akik valóban kereskedtek lovakkal,

²⁰⁹ Mezey Barna (szerk.) 101. p.

²¹⁰ Kassa város levéltára, Causae civiles et criminales, nr. 142.

²¹¹ Kassa város levéltára, Causae civiles et criminales, nr. 302.

²¹² Például Debrecen 1667-ben és 1689-ben, Szabolcs vármegye 1750-ben, Pozsony vármegye 1758-ban adott ki ilyen rendelkezést (Mezey Barna (szerk.) 1986. 102–103. és 106–107. p), Zemplén vármegye pedig 1760-ban (Gyergyói Sándor, 1990. I. köt. 43. p.) – és még folytathatnánk.

vagy szakértelmükkel szolgálták az ilyesfajta kereskedést. Ez utóbbira példa egy Horváth Ábrahám nevű karcagi cigány esete, aki az ottani lakosoktól hitelen és megbízással átvett lovakkal járta a pesti, debreceni és kecskeméti vásárokat, amíg Miskolcon el nem vették tőle azokat, jóllehet levele volt az állatokról, ő maga pedig a kun kerület adófizető cigányai közé tartozott.²¹³ A törvényhozók javára legyen mondva, hogy – mint láttuk – gyorsan észrevették a merev értelmezés képtelenségét: a Helytartótanács által kibocsátott könnyebbítő rendeletek mellett megemlíthetjük itt Fejér vármegye 1764-ben hozott statútumát, amely a házzal bíró cigányoknak engedélyezte a ló-tartást,²¹⁴ illetve Borsod vármegye 1784-ben kelt rendelkezését, amely megengedte, hogy a szántást maguk végző cigány jobbágyok mellett a kovács mesterséget űzők is tarthassanak lovat.²¹⁵

Az enyhítéseknek köszönhetően a már letelepedettnek minősített cigányok között is előfordult szórványosan a lócserelés, amelyet úgy tűnik, a hatóságok eltűrték egészen addig, amíg a lopás gyanúja fel nem merült. Hejőbába község (Borsod vármegye) előjárósága például 1778-ban bizony-ságlevelet állított ki egy Rézműves Mátyás nevű helybeli cigány jó magaviseletéről, aki a bátyjától adósság törlesztése fejében kapott egy lovat, „*az melyet vásárookban cserélgetvén, így szerzegetett magának valamely pénzecskét, mivel hogy portióját mind avval kereste, de igazán lovat nem lofván*”. A bizony-ságlevél kiadására egy per kapcsán volt szükség, amelynek irataiból²¹⁶ szemléletesen kiderül, hogy miben állott ez a „lócserelés”, mint a cigányok megélhetési módja. Eszerint a perbe fogott Rézműves Mátyás a kérdéses lovat elcserélte egy fekete lóért és kapott még három máriást, majd ezt a fekete lovat eladta 13 máriásért egy Balogh Dávid nevű cigánynak. Balogh Dávid ezt a lovat másfél hónapig tartotta, majd a miskolci áldozói vásáron elcserélte egy negyedfű pej lóért, amelyet aztán tíz forintért és egy máriásért eladott ugyanabban a vásárban; a haszna tehát körülbelül öt forint lehetett. – Ez a Balogh Dávid cigány egy másik lovat is cserélt Rézműves Mátyástól: egy pej lovat egy fehér lóért, s ezt a pej lovat ugyanazon a miskolci vásáron hat alkalommal cserélte tovább (először egy fakóért, ezt egy sárgáért, ezt egy nagy feketéért,

²¹³ B-A-Z. m. Lt. IV. 501/b. XI. I. 114.

²¹⁴ Heiczinger János, 1978. 177–178. p.

²¹⁵ Tóth Péter, 1989. 66. p.

²¹⁶ B-A-Z. m. Lt. IV. 1501/b. Sp. XV. nr. 26.

ezt egy kis feketéért, ezt pedig egy rossz lóért, amelyet végül 6 forinton adott el); a haszonról azonban itt nem beszélt.

Végeredményben azt kell tehát látnunk a rendelkezésre álló, nem túlságosan nagy számú és véletlenszerű dokumentumok alapján, hogy a cigányoknak az igen régtől fogva kimutatható lótartása és lovakkal való kereskedése nehezen illeszthető be a termelőmunka fogalmába. Feltételezhetjük, hogy a lótartás a kóborló életmód szükségszerű velejárója volt, a lovakkal való kereskedés pedig talán a szaporulat kézenfekvő értékesítéséből alakult ki és gyorsan összekapcsolódott a lólopással, illetve a lopott állatoknak a nyilván a felismerhetőség elkerülése végett a lehető legtávolabb (nem ritkán külföldön) történő értékesítésével. A lókereskedelem kisebb haszonnal jár, de veszélytelenebb formája a csere, ahol a haszon forrása a ló tényleges vagy látszólagos feljavítása lehetett, együtt azzal, hogy a cigányok a környezetükhöz képest nagyobb szakértelemmel rendelkeztek. A tényleges feljavítás sem jelentett azonban egyebet, mint a környezet egyszerű élését (nincs például tudomásunk arról, hogy a cigány földet művelt, vagy legelőt bérelt volna annak érdekében, hogy esetleg kereskedelmi mennyiségben lovat tartson). Más szavakkal: a cigányok XVIII. századi vagy azelőtti lókereskedelme nem más, mint a kóborló életmód kézenfekvő velejárója. Ezt az állítást egyértelműen bizonyítja, hogy a magyar cigányok (romungrók) körében meg is szűnt a letelepedéssel egy időben, s csak akkor éledt újra, amikor megjelent egy új kóborló csoport: az oláh cigányoké.

A történeti adatokból levonható ezen következtetések nem mondanak ellent a modern szociálintropológiai kutatásoknak. Ezek egyértelműen leszögezik, hogy a cigányok maguk nem tenyésztettek lovat, hogy a cigányok „alkuszok” és nem „termelők”, hogy a lovakkal való kereskedésük voltaképpen közgazdaságtani anomália²¹⁷ – és még folytathatnánk. Forrásaink jellegéből következően természetesen nincs módunk a cigány lótartás-kereskedés „mágikus” voltának, a ló szimbolikus jelentőségének a megfigyelésére,²¹⁸ különleges voltát azonban e források történetileg is jól bizonyítják.

²¹⁷ Stewart, Michael Sinclair, 1994. 140, 142. és 150. p.

²¹⁸ Stewart, Michael Sinclair, 1994. 142–146. és 202–203. p.

Kovácsolás

A fémek megmunkálását – és ezen belül is elsősorban a kovácsolást – a szakirodalom a legősibb cigány mesterségek között tartja számon.²¹⁹ Való igaz is, hogy magyarországi felbukkanásuk első pillanatától fogva összekapcsolódik a cigányok neve a vasművességgel: a kovácsolás mellett a fegyverkészítéssel és hasonló munkákkal. Ugyanerről árulkodnak a XVIII. századtól kezdve megszorodó levéltári források is. A két legjellemzőbb esete az ezekben a forrásokban való megjelenésüknek az, hogy a szolgáltatásaikat igénybe vették (erre számtalan példát találhatunk a városi számadáskönyvekben, amelyekből kiderül, hogy cigányoktól vették a szögeket,²²⁰ vagy cigányokkal csináltatták a városháza ajtaira a sarokvasakat²²¹), vagy pedig az, hogy a hatóságok védelmezték a cigányokkal szemben az ugyancsak vasmunkákkal foglalkozó céhek – például a lakatosok – érdekeit.²²² Mindez kétségbevonhatatlan bizonyítéka annak, hogy a befogadó közösségek részéről valóságos igény mutatkozott a cigány fémművesek, főleg a kovácsok munkája iránt. Az igényt elismerték a letelepedést és a szabályozást célzó központi rendelkezések is, aminek következtében a kovácsolás egyike lett az elfogadott-megengedett cigány mesterségeknek. Ebből fakad, hogy az 1760-as évek végétől rendszeressé váló, a rendelkezések végrehajtásának az igazolására szolgáló törvényhatósági összeírásokban a felnőtt cigányok foglalkozásaként az esetek többségében a *faber* (kovács, de általában más, a fémek megmunkálásával foglalkozó mesterember) meghatározás szerepel.

Az összeírások adatainak a kritika nélkül való elfogadása és egyoldalú értelmezése indította arra a kutatók egy részét,²²³ hogy bizonyítottan vegyék: a *faber* foglalkozású cigányok valóban ebből a mesterségből is éltek. Ezek a kutatók százalékosan kiszámolják a „keresők” foglalkozását és kijelentik, hogy a betelepülő cigányok „azonnal elhelyezkedtek a két hiányszakma valamelyikében” (a másik a muzsikálás). – Nem szólva arról, hogy mennyire megtévesztő és anakronisztikus az ilyen és hasonló modern terminusoknak a használata, adatok tömege bizonyítja, hogy az összeírások keletkezésének

²¹⁹ Rostás-Farkas György – Karsai Ervin, 1991. 22. és köv. p. Stb.

²²⁰ Bódi Zsuzsa, 1992. 15. p. Kiss András, 1990. 894. p. Tóth Péter, 1993. 205. p.

²²¹ Tóth Péter, 1993. 205. p.

²²² Bodgál Ferenc, 1965. 524. p. Tóth Péter, 1993. 205. p.

²²³ Bódi Zsuzsa, 1992. 17. p. Kozák Istvánné, 1983. 108. p.

az időpontjában a beírt foglalkozás nem volt azonos a megélhetési móddal. Az alábbiakban lássunk néhány konkrét példát ennek az állításnak az igazolására.

Cigány kovács munka közben. Rajz a XIX. század első feléből.

Miskolc 1757 és 1773 között készült cigányösszeírásaiban nem egy alkalommal érezte szükségét az összeíró annak, hogy a *faber* szó mellett megjegyze: *miserabilis* (nyomorúságos), vagy *exilis* (hitvány) – joggal feltételezhetjük, hogy ezek a cigányok nem a megjelölt foglalkozásból éltek. Olyan eset is előfordul, hogy az egyébként kovácsként nyilvántartott cigány foglalkozásául az *aleator* (kockajátékos) szót írták be.²²⁴ Borsod vármegyének a cigányok szabályozása céljából 1784-ben készített tervezetéből, mint láttuk, kiderül, hogy a cigány kovácsokra csupán a kisebb munkák (amilyen például a szántóvasak élezése) elvégzése érdekében volt szükség és főleg azért, „*mi-vel a szegény adófizetőnek nem lévén pénze, az újlakos kenyérrel vagy egyéb élelmiszerral*

²²⁴ Tóth Péter, 1993. 213–214. p.

is könnyebben megelégszik”.²²⁵ Ez a tervezet javasolja azt is, hogy az idegen cigány kovácsok beszivárgásának a megakadályozása végett tartsanak el a falvak egy cigány kovácsot. – A Tolna megyei Dorogon lakó, muzsikusként és kovácsként nyilvántartott cigányokról egy 1766-ban készült összeírás elmondja, hogy kéregetésből élnek; ugyancsak a felesége kéregetéséből élt az agárdi cigány kovács is.²²⁶ 1732-ben egy Abaúj vármegyei büntetőperben azért vették biztosra a kihallgatott tanúk azt, hogy a két megvádolt, egyébként kovácsszerszámokkal is rendelkező cigány tolvaj volt, mert „*egyéb keresetek nem lévén sem kovácsolásból, sem másféle kézi munkájokból*”, nem is tudhattak volna másképpen megélni.²²⁷ 1792-ben a Torna vármegyei Hídvégárdón három család lakatos cigányt azért vette védelmébe a földesuruk, mert minden munkát pontosan olyan jól, de fele áron elvégeztek, mint ahogyan a Torna mezővárosban lakó lakatosok.²²⁸

E példák ilyen hosszas felsorolására azért volt szükség, hogy világosan lássuk: a cigány fémművesség és kovácsmesterség más, mint amelyet a nem cigányok gyakorolnak. Már az eddigi történeti és etnográfiai kutatások is összekapcsolták a cigányok esetében a kovácsmesterséget és a vándorló-kóborló életmódot, de elsősorban abból a szempontból, hogy a nyersanyag összegyűjtése és a piac felkutatása igényelte az állandó mozgást.²²⁹ Az általunk felsorolt adatok is ezt bizonyítják, illetve megerősítenek egy ki nem mondott, de egyértelmű következtetést: azt tudniillik, hogy a letelepedett cigányok valószínűleg nem tudtak megélni a kovácsmesterségükből. Mindehhez forrásaink alapján még azt is hozzátehetjük, hogy talán nem is az adott mesterség következménye a kóborlás-vándorlás, hanem megfordítva: a kóborló életmód következménye ez a mesterség, amely nem tette ugyan lehetővé önmagában a megélhetést, mintegy legalizálta azonban a vándorlást. A befogadó közösségek által valamilyen szinten igényelt és ezért a hatóságok által törvényesnek elismert kovácsmesterség – anélkül, hogy egy pillanatig is kétségbe vonnánk az ilyen foglalkozást űző cigány mesteremberek olykor igen magas szintű szakértelmét – forrásaink szerint többnyire csak indoka volt a kóborlásnak: nem véletlen, hogy éppen ezt tartották a törvényható-

²²⁵ Tóth Péter, 1989. 65–66. p.

²²⁶ Tolna megyei Levéltár, Tolna vármegye közgyűlési iratai, 1766. fasc. 4. nr. 713.

²²⁷ Kassai Területi Levéltár, Abaúj vármegye törvényszéki iratai, fasc. III. nr. 25.

²²⁸ Kassai Területi Levéltár, Torna vármegye iratai, szám nélkül.

²²⁹ Kozák Istvánné, 1983. 107. p.

ságok „álmesterségnek”. S mindezt ékesen bizonyítja a kovács – és általában a fémműves – mesterségnek a némely kutató²³⁰ által megfigyelt visszaszorulása a XVIII. század végén: a jelenségre ugyanis csak az életmód változása, a letelepedés adhat kielégítő magyarázatot.

Fémművesség

Jóllehet a megmunkálendő vas is fém, a kovácsolást mégis el kellett most választanunk a többi fém megmunkálásától, mivel úgy látszik, hogy ez utóbbival nem a magyar cigányok, a romungrók foglalkoztak, hanem az oláh cigányok egyes csoportjai – a feldolgozandó fémek közötti különbség tehát csoportok közötti különbségre is utalhat. A korábbiakban láttuk, hogy az kortársak által is oláhnak tartott cigányok egy része üstkészítéssel foglalkozott, tehát nyilván rézművesek voltak. Nagyon valószínű, hogy oláh cigányok voltak azok az „ötvös-míves” cigányok is, akik földesasszonyuk, báró Naláczy Józsefné engedélyével 1778-ban utaztak „szerte szélyvel nemes Hunyad és Zaránd vármegyékben életek keresésére”, azaz megélhetésük végett; a csapat hat sátorból állott és vajdáját Jován Györgynek hívták.²³¹ Ugyancsak oláh cigányok lehettek – a rác és cigány nyelv mellett oláh nyelven is tudtak – azok az ötvösök, akik „aranybul, ezüstbül gyűrűket öntöttek, de kivágni nem tudtak” és akik ellen 1779-ben adott ki körözőlevelet a Helytartótanács, azért, mert hamis pénzek készítésének a vádja merült fel ellenük: ők a Csanád vármegyei Tornya helységből szöktek el négy taligával és ugyanannyi lóval.²³² – Kérdés ugyanakkor, hogy melyik csoporthoz tartozhatott az a négy cigány, akik 1779-ben a Borsod megyei Alsózsoltáról indultak el azzal a céllal, hogy a szomszédos Gömör vármegyében fognak rézműves munkát végezni: a két férfinak, akik a körözőlevél szerint rézműves foglalkozásúak voltak és „rézművesi műszereket” is vittek magukkal, a neve (Berki Antal és Lakatos Balog György) ugyanis nem vall oláh cigány eredetre.²³³

A rézművességnek és ötvösségnek az oláh cigány nyelvi csoporthoz való biztos kötése tehát még további kutatásokat igényel.

²³⁰ Bódi Zsuzsa, 1982. 19. p.

²³¹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. III. nr. 289.

²³² B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. III. nr. 289.

²³³ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. IV. nr. 294.

Erdélyi üstfoldozó cigány a XVII. század végén.

Zenélés

A magyarországi cigányoknak a zenélés ugyancsak igen régi foglalkozása. Az erre vonatkozó első adataink a XV. századból származnak: eszerint 1489-ben Beatrix királynénak már voltak cigány kobzosai.²³⁴ Maradtak fenn töredékes utalások arról, hogy 1525-ben II. Lajos király, 1543-ban pedig Izabella királyné udvarában is húztak fizetést hegedűs cigányok.²³⁵ 1596-ban Zrínyi György írt Batthyány Boldizsárnak a pécsi bég foglyul ejtett cigány

²³⁴ Dömötör Sándor, 1934. 171. p.

²³⁵ Dömötör Sándor, 1934. 171. p.

muzsikusról, akik közül az egyiknek „*cimbaliomja vagyon, de nem fával veri, hanem az ujjaival kapdozza*”.²³⁶ 1599-ben Mihály vajda gyulafehérvári bevonulását ugyancsak cigány muzsikuskok tették még ünnepélyesebbé, amint azt a történetíró leírásában²³⁷ olvashatjuk:

...Ezek mögött síposok és furulyások tették még ünnepélyesebbé a zarnok bevonulását. Tíz citerás követte őket, abból a népségből, amelyet bolyongó egyiptomiaknak – köznyelven cigányoknak – neveznek; közvetlenül a vajda előtt ezek haladtak, a csupa barbársághoz képest nem is visszatetsző csoport: piszkozosan, fedetlen fővel, úgy, hogy egész testi megjelenésükön és viselkedésükön látszott a szolgai meghunyászkodás és önérzet nélküli féltékenység ...

Az eddigi kutatások alapján teljesen egyértelmű, hogy a zenélés a cigányok részéről *szolgáltatás* volt: nem saját népzenejüket játszották, hanem azt a zenét szolgáltatták, amelyet a mindenkori környezetük megkívánt tőlük. Egy kiváló etnográfus állapította meg, hogy „...*A cigányzenélés nem a magyar nép zenéjét, hanem csak a magyar miljót idézi, tehát csak közvetve magyar. A cigány nagytehetségű zenei interpretátor nemzetünk és népünk múltjában.*”²³⁸ Érdekes jelenség, hogy ez a foglalkozás csak a magyar cigányokra, az úgynevezett romungrókra volt jellemző, az oláh cigányok – ellentétben a lókereskedéssel és a fémművességgel – sohasem gyakorolták és nem is gyakorolják azt, jóllehet zenei tehetségük szintén nagy.

A XVIII. századból fennmaradt források, elsősorban az összeírások adnak teljes képet arról, hogy mennyire elterjedt volt a magyarországi cigányok között a muzsikálás, mint foglalkozás. A Győr vármegyében 1768-ban összeírt 193 cigány családfő közül például 61 foglalkozott zenéléssel is, ami a férfi lakosságnak körülbelül 30 %-át jelenti. Hasonló (egy kicsivel talán nagyobb) volt Pest vármegyében is a muzsikus cigányok aránya.²³⁹ Mindezek alapján – bár még előtte vagyunk az 1768. évi országos cigányösszeírás feldolgozásának és kiadásának – feltételezhetjük, hogy az arány az egész országra jellemző volt, azaz minden harmadik cigány férfi muzsikus volt.

²³⁶ Dömötör Sándor, 1934. 172. p.

²³⁷ Szamosközy István, 1977. 260. p.

²³⁸ Dömötör Sándor, 1934. 177. p.

²³⁹ Bódi Zsuzsa, 1992. 17. p.

Feltűnő, hogy bár a muzsikálás egy nagyon is kézenfekvő ürügyet szolgáltatott a kóborlásra (gyakran találkozunk is a körözésekben elszökött zenész cigányokkal),²⁴⁰ a hatóságok mégis sokkal kevésbé próbálták tiltani és akadályozni, mint például a lovakkal való kereskedést. Így II. József király nevezetes rendelete is inkább enyhíteni látszik a szigorú törvényhatósági állásfoglalásokat (amelyek szerint a zeneszerszámok elkobzása és összetörése mellett keményen el kell tiltani a cigányokat ettől a foglalkozástól), mint szigorítani. Mindez számunkra annak az egyértelmű bizonyítéka, hogy a zenélés volt az a foglalkozás, amelyre a XVIII. századi – és a későbbi – befogadó társadalom a leginkább igényt tartott és amelyet meg is fizetett, s amely így önmagában is biztosította a zenész cigányok számára a megélhetést.

A muzsikus cigányok iránt igen nagy – olykor túlságosan is nagy – volt a kereslet, többek között a toborzó katonák részéről, akik nem is mindig akartak fizetni ezért a szolgáltatásért. Több ilyen tárgyú panasz maradt fenn a törvényhatósági levéltárakban, így például egy Vadászi Kozi nevű miskolci cigányé, aki 1781-ben a következőket íratta beadványában:²⁴¹

...A' mi pedig közelébb szorongat, a' verbuncus katonáknak kéntelen is szolgálnom kellett begedülésemmel. Ekkor szegény állapotomboz képest is magam dolgáboz nem láthatok, csak most Adventre hagytam félbe, ismét azt kívánják, azon szolgálatra előálljak... Különben is annak idejiben az uraknak is megkívántatik szolgálatom ...

Hasonló kérelmet²⁴² a miskolci cigányok már korábban szinte testületileg is előterjesztettek, s abban a következőket panaszolták:

... miolta az nemes vármegye kegyes rendelése szerint adandó katonaságnak kiállítására elkezdődött, éjjel és nappal mindenkor tanult muzsikáinkkal szorgalmatosan és hív szívrrel szolgáltunk, s ez jelen való óráig is szolgálunk. Mint-hogy pedig ez szoross szolgálatusunk miatt minden más lakadalmi keresetünktil elbúzáttatván, mind élelmünknek folytatásául megfosztattunk, mind pedig

²⁴⁰ Például B-A-Z. m. Lt. IV. 501/f. XXVIII. II. nr. 182.

²⁴¹ B-A-Z. m. Lt. IV. 501/b. XI. I. nr. 141.

²⁴² B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/b. III. I. nr. 1767.

portióinknak megszerzésére éppen alkalmatlanokká tettünk: arra való nézve instáljuk alázatossan a tekintetes nemes vármegyét, hogy eddig tett hív szolgálóinkat kegyes tekintetében révén, bennünket a portiónak terbe alól ha csak valamelly részben is, feloldozni s kivenni szokott kegyessége szerint méltóztatásék.

Hogy mi lett a kérvények eredménye, nem tudjuk: világosan mutatják azonban, hogy mekkora igény volt a miskolci cigányok muzsikája iránt.

*Verbunknak muzsikáló cigány cimbalmos. 1780 körül.
Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok.*

A források alapján teljesen egyértelműen állíthatjuk, hogy a zenét szolgáltató, muzsikus cigányok rétege volt az, amelyik – talán éppen a szolgálatása iránt mutatkozó igény következtében – már a XVIII. században megindult a letelepedés, a környezetébe való beilleszkedés útján. Miskolc város törvényszéki iratait vizsgálva például azt kell tapasztalnunk, hogy a cigányokkal kapcsolatos perek jellege egyetlen emberöltő alatt szinte teljesen megválto-

zik: az 1780-as években már nem őket perelik a jellegzetes cigány vétségek miatt, hanem ők pereskednek a környezetükkel és egymás között a disznó rosszul való kihereléséért, vagy egymás leboszorkányozásáért, stb. – éppen úgy, mint a többi miskolci lakos. Ennek a forrásokból kihámozható jelenségnek az igazolására álljanak itt a kortárs utazó²⁴³ szavai, aki a következőket jegyezte meg útleírásában a miskolci cigányokról:

...A miskolci cigányokat ballottam néhányszor játszani, s megvallhatom, a zenéjük rászolgál a megbecsülésre. Bár nem játszanak mindnyájan kottából, ennek ellenére mégis oly jól, hogy elfelejti az ember: tanulatlan zenészeket hallgat. Különös erősségük a magyar táncokban van, de a kesergőkben is mesterek. A miskolci cigányok minden táncmulatságban és minden olyan ünnepségen játszanak, amely a városban tartatik, s igen jól megfizetik őket, sőt tülekednek értük: innét a büszkeség, melyet náluk tapasztalunk, s mely kiderül öltözködésükből, étkezési és italozási szokásaikból, beszédmódjukból, járásukból és a másokkal szemben való egész viselkedésükből... Sokan már olyannyira ki is múvelődtek, hogy zavarban vagyunk: vajon valódi cigányokkal van-e dolgunk? Még fekete színük is észrevehetően megváltozott.

Dögeltakarítás

A korábbiakban láttuk, hogy – jobb híján egyelőre nevezzük így – bizonyos köztisztasági munkák elvégzését szinte megjelenésüktől kezdődően a cigányok végezték. Nemcsak Kolozsvár és Szeben város hóhérai kerültek ki közülük – a cigány hóhérok alkalmazását a Helytartótanács 1793-ban tiltotta el²⁴⁴ –, hanem ők pusztították el jutalom fejében a túlságosan elszaporodott kutyákat is.²⁴⁵ Amikor Nagybánya városa 1667-ben megtiltotta a kutyák tartását, azzal fenyegette meg a tulajdonosokat, hogy a cigányokkal fogja elpusztíttatni azokat az állatokat, amelyeken nem adnak túl két héten belül.²⁴⁶ Zemplén vármegye mezővárosaiban és községeiben a XVIII. században rendelettel szabályozták az ilyen munkákat végző cigányok feladatait, illetve az ezekért járó díjazást: a rendeletből az is kiderül, hogy a cigányok minden

²⁴³ Tóth Péter, 1993. 214. p.

²⁴⁴ Hógye István, 1984. 44. p.

²⁴⁵ Kiss András, 1990. 891–894. p. Szalay Béla, 1914. 92–93. p.

²⁴⁶ Mezey Barna (szerk.) 1986. 106. p.

bizonytal értékesítették az állati tetemek értékesíthető részeit, elsősorban természetesen a bőröket.²⁴⁷ Ez a bőrökkel való kereskedés olykor akkora méreteket ölthetett, hogy komolyan zavarta a tímár céhek érdekeit: így például 1777-ben Szepes vármegye tiltotta el statútumával az érdekelt mesterelemek kérelmére a cigányokat attól, hogy megnyúzzák a szerte a falvakban való kóborlásaik közben talált, járványban elhullott állatokat – mivel hogy rendszeresen ezt szokták tenni.²⁴⁸

Ez a fajta foglalkozás, jóllehet nyilván megvetette a környezet, valóban olyan volt, amelyre tényleges igény merült fel. Szigetvár katonai parancsnoka, Johann ab Huyn generális például 1715-ben még arra is hajlandónak mutatkozott, hogy adómérséklést eszközöljön ki a városban lakó és a magas adó miatt elköltözni akaró cigányok számára a vármegyétől. Levelében leírta, hogy azért van szüksége ezekre a cigányokra, mert minden esztendőben kétszer, sőt gyakrabban is kitisztítják a várost és a várat övező árkokat, az utcákról az összes szemetet elhordják, a kivégzések alkalmával pedig segítenek a hóhérokknak – olyan munkákat végeznek el tehát, amelyre sem a környékbeli parasztokat, sem a császári katonaságot nem kényszerítheti.²⁴⁹ Kolozsvárott pedig a köztisztaságáért felelős cigányok vezetője, akit nem túl hízelgően „büdöskirálynak” neveztek, 1730-ban már a város rendszeres fizetséget húzó alkalmazottja volt.²⁵⁰

Talán nem pusztán érdekesség, hogy bizonyos „erkölcsi köztisztasági munkát” is gyakran a cigányokkal végeztettek el. Így például a Somogy megyei Beled falu lakosainak a volt papjuk ellen 1758-ban tett vallomásából az derül ki, hogy a mondott pap méltatlan életet élt: asszonyokkal erőszakoskodott, rossz hírű személyek társaságában forgolódott, szégyent hozott a falubeliekre és megszeplősítette az egyházat. Vétkei miatt aztán a hívei „útnak igazították”, mégpedig olyan módon, hogy ládáját a helybéli cigányokkal vitették ki a faluból.²⁵¹

²⁴⁷ Hógye István, 1984. 44. p.

²⁴⁸ Lőcsei Állami Levéltár, Szepes vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek elenchusa, 118. p.

²⁴⁹ Somogy megyei Levéltár, Prothocollum antiquissimum, 306–308. p.

²⁵⁰ Kiss András, 1990. 894. p.

²⁵¹ Somogy megyei Levéltár, 1758. évi közgyűlési jegyzőkönyv, 292–297. p.

Famegmunkálás

Az egyes cigány csoportok megjelenésének a bemutatásánál láttuk, hogy az egyik oláh cigány csoportra, amelyet minden bizonnyal a mai beás cigányokkal azonosíthatunk, az volt a jellemző, hogy erdők szélén telepedtek le és fából különféle edényeket készítettek, a lakosok nem kicsiny hasznára. Ezek jelenléte elsősorban a Dunántúl déli részén, Baranya, Somogy és Tolna vármegyék területén mutatható ki a korszakunkban, de az összeírásokban felbukkanó jellegzetes nevek – például a *Tekenőcsináló* vezetéknev a Borsod megyei Disznósd és Sikátor falvak cigányösszeírásaiban²⁵² – azt sugallják, hogy másutt sem volt ismeretlen ez a foglalkozás. A XVIII. században azonban még nagyon elterjedt nem lehetett, mivel az összeírások névanyagában csak nagyon elvétve találkozunk arra utaló vezetéknevekkel. A famegmunkálásával, faedények készítésével foglalkozó cigányok tömeges megjelenése tehát a XIX. század első felére és közepére tehető.

Aranymosás

Az aranymosás az egészen korai időktől kezdődően az erdélyi cigányok egyik fő megélhetési volt. Összeírásaikkal, körülményeikkel a legkimerítőbben Zsupos Zoltán foglalkozott az utóbbi időkben; a tárgyat az ő munkássága²⁵³ alapján tekinthetjük át.

Az aranymosás az arany folyókból-patakokból való kinyerésének ősi módja volt. Régi leírások szerint

Az aranyász főleg vízáradások után kimegy folyója partjára, hosszú asztalát úgy állítja fel, hogy egyik vége magasra álljon a földtől, a másik vége pedig majd a földön fekküdjék; az így állított asztalra pokeróczyt terít; előveszi kapáját, kosarába fövenyt vesz fel a folyó partjáról, azt asztalára tölti; s addig tölti reá a vizet, míg a fövenyt lemossa. E sisiphusi munkát így folytatja egész nap. Mikor kedve kerekedik meglátni szerencsáját, pokeróczyát kimossa: s ekkor fövenyt, vas-, réz- és aranyport kap. Ezt elől nyitott szájú válaszó-teknőjébe teszi, s azt addig rázogatja, míg legelőbb kieregél a föveny, utána a vas-, utána a rézpor s legvégül ott

²⁵² B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/b. XI. I. nr. 119.

²⁵³ Zsupos Zoltán, 1988. 129–193. p.

marad néhány szem arany. Ezt aztán választóvízzel összefogja, s illető aranyváltójához viszi beváltás végett, mert okvetlen be kell adniok.

Az idézet 1853-ból származik, de a jezsuita tudós mineralógus, Fridvaldszky János száz esztendővel korábban is pontosan így írta le az aranymosó cigányok munkáját.²⁵⁴

A kincstár határozottan számított az aranymosó cigányok munkájára, ugyanakkor el akarta kerülni azt is, hogy az ilyen módon kinyert arany más-hová kerüljön. Ebből a célból 1747-ben törvénnyel szabályozták az aranymosók jogait és kötelességeit.²⁵⁵ A törvény 14 csoportba szervezte az ezen foglalkozást űzőket – körülbelül 50 család alkotott egy csoportot – és provizorukká (vagy fővajdájukká) Johann Georg Khnall-t tette meg. Az ő kötelessége lett felkutatni a csoportoktól elszökötteket, betaníttatni a csoportokhoz csapódó faeszköz-készítőket, ellenőrizni az aranymosók munkáját és megvédeni őket a földesurakkal szemben, kijelölni vita esetén az aranymosó helyeket, dönteni a kisebb ügyekben – és főleg gondoskodni arról, hogy mindenki beváltsa a mosott aranyat. A törvény szerint az ezekben a csoportokba szervezett cigányokat pontosan azok a jogok illették meg, mint a nem cigány aranymosókat; előírta ugyanakkor, hogy a földesurak birtokain csak addig tartózkodhatnak, amíg a munkájuk megkívánja. A csoportokhoz nem tartozó cigányoknak pedig megtiltotta az aranymosást.

Az erdélyi aranymosó cigányokról a legteljesebb összeírás 1783-ból maradt fenn. Eszerint Erdély 378 településén 1736 cigány család – ebből 50 családban özvegyasszony – űzte ezt a mesterséget, s volt 738 fiú is, aki már dolgozhatott. Legtöbbjük az Erdélyi Érchegységet magába foglaló Hunyad és Alsó-Fehér vármegyében élt.

Úgy látszik, hogy az aranymosás nemcsak a cigányoknak jelentett többé-kevésbé biztos megélhetést, hanem a kincstárnak is jelentős jövedelmet. Nyilván ezért kellett gondoskodni a csoportok létszámának a feltöltéséről és ezért részesültek kiváltságokban azok, akik mintegy „főfoglalkozásban” űzték ezt a mesterséget. És nyilván ez az oka annak, hogy a hatóságok Ma-

²⁵⁴ Fridvaldszky Johannes, 1767. 32–36. p.

²⁵⁵ Mezey Barna (szerk.) 1986. 74–75. p.

gyarországon is meg akarták honosítani a cigányok aranymosását. Korának nagy polihisztora, Bél Mátyás írja Moson vármegyéről szóló művében:²⁵⁶

A megye tisztségviselői nem gondolkodtak helytelenül, amikor a kőszáló és lopásból élő kóbor népséget, amelyet általában cigánynak hívnak, erre a munkára akarták szoktatni. Így ugyanis azon kívül, hogy a henye élettől és lopástól elvonnák őket, valami hasznot is jelentenének azoknak, akiknek a területén most hársziákhöz hasonlóan kóborolnak.

Talán ennek az elképzelésnek a valamilyen mértékű megvalósulását jelenti az a híradás, amelyik a cigányok csallóközi aranymosásáról szól.²⁵⁷

A forrásokat értékelve úgy gondoljuk, hogy a cigányok – és természetesen bárki más – aranymosása nagyon is jellegzetes gyűjtögető foglalkozás volt, amely azonban bizonyos szempontból különbözött más gyűjtögetésektől: részint, mert igen nagy munkabefektetést igényelt, részint pedig, mert nemcsak az azt űzők számára járt viszonylag biztos jövedelemmel, hanem a kitermelt aranyra vonatkozó beváltási kötelezettség következtében az állam számára is bevételt jelentett. Ráadásul az aranymosók munkája nélkül a folyók által sodort arany is teljes egészében veszendőbe ment volna.

Jóslás és varázslás

Az alábbiakban még foglalkozni fogunk ezzel a megélhetési móddal, mint a „faluzás” (mendikáció) egyik jelenségével. Így most csak azokat a vonatkozásait tárgyaljuk, amelyek nem feltétlenül tartoznak ahhoz.

Láttuk, hogy a cigányok Európában való megjelenésüktől kezdve varázslók hírében álltak, olyannyira, hogy nevüket is ezzel a hittel összefüggésben kapták. Ezen híruk Magyarországra is elkísérte őket. Úgy látszik, a cigányok tettek is annak érdekében, hogy ilyesfajta híruk megmaradjon és erődödjön. Legalábbis erre utal egy 1778-ból való Abaúj vármegyei per, amelynek során öt abaújkéri cigányasszonyt azzal vádolták, hogy mérgezett pálinkával megölték a falu bíróját. Az ekkor kihallgatott tanúk szerint az egyik vádlott azzal dicsekedett, hogy „*ragyon olyan botja, hogy ha azt a botot magánál hordja, a törvény*

²⁵⁶ Bél Mátyás, 1985. 42. p.

²⁵⁷ Heiczinger János, 1978. 194. p.

*meg nem fogja, és hogy fíve is volna néki olyan, hogy nem félbet ő semmitül semmit.*²⁵⁸
– A kassai seborvos egyébiránt nem találta nyomát a mérgezésnek és a gyanús szerről is, ami az asszonyoknál talált dobozban volt, kiderült, hogy csak törökbors (piper Turcicus).

*Tenyérből jósoló cigányasszony.
Kajetan W. Kielisinski rajza 1841-ből.*

A cigányok jóslása és a varázslása nem a saját hiedelemvilágukban gyökerezik, hanem kifejezetten szolgáltatásnak minősíthető, amelyet a környezetük igényelt. Mégpedig a környezetnek egy jól körülhatárolható része, akikről például Arany János ad szinte szociológiai pontosságú felsorolást *A bajusz* című versében,²⁵⁹ amikor arról ír, hogy a faluba megérkező cigány csapat kinek ajánlhatja fel ilyen típusú szolgáltatásait:

²⁵⁸ Kassai Területi Levéltár, Abaúj vármegye levéltára, Törvényszéki iratok, fasc. 7. nr. 19.

²⁵⁹ Arany János Összes költeményei, 1973. I. kötet, 258—259. p.

*Hol lakik dús özvegyasszony,
Kit jó móddal megkoppasszon?
Melyik háznál van eladó
Sári, Panni, Zsuzsi, Kató,
Ki legény után bolondul?
Mert az a jövendölést
Megfizeti ám bolondul!
Kinek esett holmi kára
S van szüksége prófétára...
Ki szeretne gazdagodni,
Könnyű módon pénzhez jutni:
Ásni onnan, hova nem tett:
Vagy ha tett is
A letett kincs
Időközben elszelentett?*

Fő helyen áll tehát e szolgáltatások közül a szerelmi varázslás, amelyet gyakran igényelt a cigányok részéről a környezet. Így például 1728-ban egy Istenadta-lelkű Judit nevű csobajai cigány asszonyt azért ítélte a szabolcsi törvényszék korbácsra és a vármegyéből való kiűzetésre, mert ez egy Gönczi Erzsók nevű leány kérésére – aki egy Szabó Jankó nevű kocsiszt magához akart hódítani és vele magát elvetetni akarta – egy gombolyagot készített, amelyet a leány kellő módon el is ásott a lóganéjba, ámde ezen nyers fonalból való gombolyag miatt a kiszemelt legény elkezdett dagadni és dagadása csak akkor lohadt le, amikor a cigány asszony kiásta és oldozni kezdte a gombolyagot.²⁶⁰ 1787-ben hasonló eset miatt állt Miskolc város törvényszéke előtt egy helybéli cigány asszony: neki egy férjet kellett varázsolással rábírnia arra, hogy újra rá merje bízni tékozlónak mondott feleségére az elzárva tartott keresményét. A férj panasza szerint a fiatal cigány asszony a következő „mesterséggel” érte volna el célját: a feleségtől elkért szerszámokkal gödröt ás, beleteszi az ugyancsak elkért ruhákat, fölöttük tüzet rakva megfűstöli azokat. Ámde az átvett ruhadarabokat – összesen csaknem 20 forint értékben – eladta részint egy ruhakereskedőnek, részint pedig a piacon,

²⁶⁰ Schram Ferenc, 1970. II. kötet, 318–321. p.

majd mindenféle rossz rongyot megégetett és azt állította, hogy azok a füstölés közben véletlenül elégett ruhák maradványai.²⁶¹

A XVII. század utolsó éveiben egy kecskeméti asszonynak, aki a Törökországban lévő ura miatt aggódott, olykor tyúktojás, olykor csiga segítségével több alkalommal is azt jósolta egy helybéli cigány asszony – akinek neve sem volt, a források csak úgy emlegetik, hogy a „Czigány János néne” –, hogy az ura jó egészségben van. A tanúvallomásokból az is kiderül, hogy ezenkívül értett az elveszett pénz felkutatásához, elásott pénz megtalálásához és varázslással azt is el tudta érni, hogy a születendő gyermek fiú legyen, illetve, hogy gyermektelen nőnek gyermeke szülessék – ez utóbbiért az egyik tanú szerint „*eleget is bordott holmi adományt*” egy neki hitelt adó asszonytól.²⁶² Egy másik, 1686-ban ugyanezen cigány asszony ellen folytatott perből az is kiderül, hogy egy kárvallott asszonynak azt tanácsolta: egy békát elevenen töltsön meg kölessel, majd főzze meg fazékban és a kára megtérül.²⁶³

Csupa olyan dologban ígértek segítséget a kiszolgáltatott embereknek tehát a varázsló cigány asszonyok, amelyek rendkívül fontosak voltak a korabeli emberek számára. És bár az eddig feltárt perek száma viszonylag csekély, az igény általános voltát jól mutatja egy 1802-ben kelt helytartótanácsi rendelet, amely Abaúj vármegyéből származó panaszok alapján olyan cigányokra hívta fel a figyelmet, akik szerencsemondás és elrejtett kincs felfedezése ürügyén szerte az országban kóborolnak és az egyszerű embereket becsapják.²⁶⁴

²⁶¹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 1501/b. (Miskolc város levéltára, büntetőperes iratok), IX. nr. 527. – Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a cigány asszony azzal védekezett: a panaszos felesége bízta meg őt bizonyos jutalék fejében a ruhaneműek értékesítésével. Ez akár valóban így is történhetett, hiszen illenék a férj által a tékozló feleségről felvázolt képhez. Szempontunkból azonban nem az igazság kiderítése a fontos, hanem az a tény, hogy egy cigány asszony vádolható volt efféle „mesterséggel”, illetve, hogy a vádat a törvényszék komolyan vette, tehát hihetőnek tartotta.

²⁶² Schram Ferenc, 1970. II. kötet, 458–459. p.

²⁶³ Iványosi-Szabó Tibor, 1996. 129. p.

²⁶⁴ Torna vármegye levéltára, Salamon Pál levéltáros által kigyűjtött iratok.

Új foglalkozások a XIX. századtól

A vándorló-kóborló életmód és az ahhoz kapcsolódó hagyományos foglalkozások tiltása együtt járt új foglalkozások megjelenésével. Már a XVIII. század közepén gyakran találkozunk olyan adatokkal, amelyek szerint a cigányokra a faluközösségek az állatok őrzését bízta, s a cigány ménespásztornak,²⁶⁵ kondásnak,²⁶⁶ ökor- vagy borjúpásztornak,²⁶⁷ stb. rendes konvenciót – megegyezés szerinti járandóságot – fizettek. Elvértve akad csak olyan, aki jobbágy lett, sokan viszont zsellérek, aki kétkezi munkából élnek, azaz napszámosok. A XIX. század első felének az összeírásai aztán teljes képet adnak az új foglalkozásokról. Ekkor találkozunk először vályogvetőkkel és kosárfonókkal, valamint madzagkötőkkel, kefekötőkkel és meszelőkészítőkkel – ez a két utóbbi jellegzetes női foglalkozásnak számított.²⁶⁸

Az áttekintés végett az alábbiakban nézzük meg, hogy 1838-ban egy megye egyetlen járásában: Borsod vármegye miskolci járásában milyen mesterségek fordultak elő. Eszerint volt téglágető, téglavető, muzsikus, urasági kályhafűtő, kovács, lókupec, fódozó, tapasztó, kovács, rostacsináló, „ócska ruha áruló”, sármíves, napszámos, madzagáruló, lakatos, pálinkaházi munkás, kerülő, csikósbojtár, nadrágkészítő, madzagcsináló, meszelőkészítő, zsendelyszög-húzó, zsendelyszög-kereskedő, vályogvető, halász, sertéskereskedő, kolompár, szegverő és rézműves; néhányan pedig obsitból és kéregetésből éltek.²⁶⁹ Azaz elmondhatjuk, hogy valamennyi cigánynak volt valamilyen foglalkozása, de az ezekből a foglalkozásokból származó jövedelmek meglehetősen esetlegeseknek látszanak és nehéz elképzelni, hogy biztosították a megélhetést.

²⁶⁵ B-A-Z. megyei Levéltár, Sajószentpéter mezőváros jegyzőkönyvei, II. kötet, 168. p. (Szövegét lásd a Függelékben.)

²⁶⁶ Szomszéd András, 1987. 167. p.

²⁶⁷ Tóth Péter, 1994. 18. p.

²⁶⁸ Szomszéd András, 1987. 176–177. p.

²⁶⁹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/e. 2900/1838. sz.

A faluzás, mint a megélhetési módok közös nevezője

Ezalatt sok nép ment oda, hogy megcsodálja a herceg feleségét, aki tudott jövendőt mondani. És azt is megmondta, hogy az illető mire viszi az élete folyamán, kit szeret, hány gyermeke lesz, jó vagy rossz lesz-e a felesége és más efféléket. Nagyon soknak megmondta az igazságot és akik odamentek jóslatni, kevesen mentek el úgy, hogy meg ne lopták volna őket. Az asszonyok bementek a városba, a fellegrárba, betolakodtak a lakásokba, néhányan elmentek a boltokba és kinézték, hogy a következő alkalommal majd mit lopnak el.²⁷⁰

...Vallották, hogy tegnap múlt egy hete, délutáni 3 órakor hét eszméletlen cigány asszonyok a' polai helység bírójának udvarában béjöttek, kik közül öten itt fogva vannak; hárman közüllök a szoba ajtóra állottak, a negyedik egy bottal csattogatott az udvarban és a tanúknak figyelmeket magára vonta, az ötödik pedig a tanúktól kéregetett, a hatodik pedig az utcza felől állott, és ezen fortélyok közben anélkül, hogy a tanúk észrevették volna, a hetedik a szobába bécstűszott és nyitó vassal egy ládát felnyitott és belüle nevezetes summa pénzt elrablott. – A tanúk a' sok cigány asszonyokon keresztül vergődvén, a' szobába bementek és tapasztalták, hogy a pénzes ládárul a rajta volt lábos a földre letéttett; tüstént a ládának egyik felét emelintették és azt könnyebbnek lenni tapasztalták, mint előbb volt; tüstént a gazdáért szaladtak és haza hívták, aki haza érkezvén, tapasztalta, hogy a ládából nevezetes ezüst és papíros pénzek hibáztak. Tüstént ötöd magával a tolvajok után elsieltet és minap azokat sokad magokkal megbajtotta: hetvenegy forint ezüst pénz visszakerült, 129 forint pedig nem. A tanúk a cigányokra reá ismertek...²⁷¹

A fentebbi két idézet időben több, mint négyszáz esztendő és térben is legalább kétszer annyi kilométer választja el egymástól, a tartalmi hasonlóság mégis teljesen nyilvánvaló. Mindkét részlet abba a módszerbe enged bepillantást, ahogyan a cigányok (elsősorban a cigányasszonyok) anyagi javakra tettek szert. S mivel a módszer – mint látjuk – évszázadokon keresztül nem változott, joggal kijelenthetjük róla: megélhetési mód, „foglalkozás” volt, ha a környezet lehetővé tette a gyakorlását.

²⁷⁰ Heiczinger János, 1978. 159. p.

²⁷¹ Zala megyei Levéltár, törvénytárszék iratok, 1831. fasc. 30. nr. 93.

Nagyon is a tudatában vagyunk annak, hogy milyen veszélyes területre érkezünk ezzel az állítással. Tény azonban, hogy a régi feljegyzések – legyen szó bár krónikákról, út- és országleírásokról, vagy más jellegű írásművekről – soha nem feledkeznek meg arról, hogy ne szóljanak a cigányok tolvajlásairól; tény, hogy a felsőbb rendelkezések szinte mindegyike annak érdekében keletkezett, hogy a cigányokat dolgos életre kényszerítse és így a lopásról leszoktassa; tény továbbá, hogy a cigányok elleni büntetőperек túlnyomó többségét tolvajlás miatt indították a hatóságok; s végül tény, hogy a 'cigány' szó a magyar és egyáltalán a legtöbb európai nyelvben a 'tolvaj' szinonimája. Ezekkel a tényekkel bármit lehet tenni, csak egyet nem: nem szabad hallgatással elmenni mellettük. Azzal pedig, hogy tudomásul vesszük e tényeket, sőt beszélünk róluk, egyáltalán nem az a szándékunk, hogy valamiféle „cigány bűnözés” történeti gyökereit kutassuk – már csak azért sem, mert semmi ilyesmiben nem hiszünk. A kutatónak, így a történésznek is kötelessége a tények magyarázata – ennek a kötelességünknek akarunk most eleget tenni. Magyarázatra pedig azért is szükség van, mert meggyőződésünk szerint az eddigiek nem kielégítőek.

Azok a szerzők ugyanis, akik megpróbáltak szembenézni ezzel a ténnyel, általában két magyarázattal szolgáltak. Az egyik szerint²⁷²

...A cigányok befelé fordulása úgy nőtt, ahogy nőtt a velük szembeni meg nem értés. Védekező fegyver hiányában minden nem cigányban ellenséget láttak, s csak furfanggal tudták megszerezni az anyagi lét alapjait. Igyekeztek a meglévő törvényeket kijátszani, egyik napról a másikra éltek. Mivel munkát sehol sem kaptak, rá voltak kényszerülve a lopásra is.

Más szavakkal: a mindenkori befogadók ellenséges magatartása (előítélete) az oka annak, hogy a cigányok „furfangos szerzésre” és lopásra kényszerültek. – A másik vélemény típus szerint a cigányoknál azért nem alakult ki a „szigorú értelemben vett” magántulajdon fogalma, mivel az együtt élő családok esetében szoros volt a rokonsági kapcsolat, erős volt a közösségtudat, a szerszámok és az eszközök közösek voltak – ez tehát az oka a magántulajdon elleni gyakori vétségnek.²⁷³

²⁷² Rostás-Farkas György – Karsai Ervin, 1992. 73. p.

²⁷³ Diósi Ágnes, 1988. 25–26. p. Szegő László, 1983. 88. p.

Mi ezekkel a véleményekkel szemben azt állítjuk, hogy forrásaink tanúsága szerint a lopás nem morális és nem is szociális probléma a cigányok esetében, hanem életmód kérdése. Fentebb a foglalkozásoknak szinte mindegyikéről sikerült kimutatni, hogy gyűjtögető jellegűek voltak. Másrészről azonban a gyűjtögetés a természeti környezetben, s másrészről a társadalmi környezetben: ez az utóbbi csak a hulladékok összegyűjtését engedte meg, minden másra a tulajdon elleni bűnnek tartott és szigorúan büntetett. Ha pedig valamiről lemondott, akkor azért legtöbbször ellenszolgáltatást kért és kapott. Igazából az az érdekes, hogy a cigányok vagy nem adtak ilyet, vagy adtak, de az nem volt *reális* ellenszolgáltatás. Az első esetet nevezzük tolvajlásnak, a másodikat pedig korabeli terminussal mendikációnak vagy faluzásnak.

Táborozó cigányok. Rajz a XIX. század első feléből.

Fontosnak tartjuk felhívni a figyelmet arra, hogy a *mendikáció* kifejezés ebben az esetben nem koldulást jelent. A magyar szó ugyanis olyan jelentést tartalmaz, ami nincsen feltétlenül benne az eredeti fogalomban: a nyomor vagy az egészségi állapot miatti elesettséget. Az eredeti jelentésnek jobban megfelelne a „kéregetés”-nek való fordítása, de szerencsére a korabeli forrásokban felbukkan erre a fogalomra egy még szemléletesebb kifeje-

zés: a *faluzás*. Ezt a szót maguk a cigányok is használták és nem csak a faluról-falura, házról-házra járást és kéregetést értették rajta, hanem például a vásárokon való csoportos lopást is.²⁷⁴ Ebben az értelemben a befogadó környezetet jelentő *falu* az a helyszín, ahol a cigányok összegyűjtik, ami szükséges a számukra: vagy úgy, hogy adnak ellenértéket (zenélés, kovácsozás, edényjavítás, fa- és egyéb termékek eladása, később ház körüli munkák elvégzése, stb.) vagy nem adnak ellenértéket (tolvajlás, a fölösleges dolgok – például az állati tetemek – összegyűjtése), vagy adnak ellenértéket, de az nem valóságos (varázslás, jóslás).

Fentebb már láttuk, hogy a lótartást és lókereskedelmet modern antropológiai kutatások közgazdasági anomáliának minősítik – s lényegében ugyanezt mondhatjuk el a faluzásról is. A közelmúlt egyik fontos szociológiai művében a következőket írja a szerző: a cigányasszonyok leértékeléskor olcsó edényeket vesznek, s ezeket nemcsak házhoz szállítják, hanem pénz helyett legtöbbször élelmet kérnek értük, ami a parasztnak is megéri – eddig a dolog rendben is lenne, hiszen kölcsönös előnyökön alapuló, szintiszta kereskedelemnek látszik. Csakhogy: a cigányasszony a kapott tyúkot hirtelen megfordítja, amitől az elkábul; erre elvágja a nyakát és mutatja, hogy nem folyik a vére, tehát dög; majd kap egy élő tyúkot az edényért és „szívességből” magára vállalja, hogy a dögöt elviszi és útközben valahol eldobja.²⁷⁵ Így az egy tyúkot érő edényért két tyúkra tesz szert – ez pedig minden, csak nem a szó szoros értelmében vett kereskedelem. S ez az, amit (itt legalábbis részben) nem reális ellenértéknek nevezünk.

A nem valódi ellenértékre, s egyúttal ennek a megélhetési módnak a *tényleges foglalkozás* voltára eddigi gyűjtéseink alapján talán a legszemléletesebb példa Cigány Melákné esete, aki ellen 1752-ben indított büntetőpert Bihar vármegye magisztrátusa.²⁷⁶ A perben felvett tanúkihallgatási jegyzőkönyvek szerint ez a cigányasszony Berettyóújfaluban két házba is betért és felajánlotta az otthon talált asszonyoknak, hogy megtalálja a portán elrejtett kincseket. Igen figyelemre méltó, ahogyan a háziak bizalmát megnyerte: az egyik helyen kért és kapott egy fekete tyúkot és egy pénzdarabot, amelyet azonnal a tyúk torkába dugott és persze elvitte magával a tyúkot; a másik

²⁷⁴ Somogy megyei Levéltár, Processus magistratuales, I. index, nr. 385.

²⁷⁵ Diósi Ágnes, 1988. 157. p.

²⁷⁶ Bihar vármegye levéltára, Törvényszéki iratok, nr. 54.

helyen pedig ázni kezdett és felmutatott egy penészes pénzt, mintha éppen ott és akkor találta volna, ezzel is bizonyítani akarván a képességeit. Az ilyen módon „megtalált” pénzből mind a két helyen hagyott egy-egy darabot, azaz az utasítással, hogy vasárnap el kell azt vinni a templomba és fel kell ajánlani Isten nevében. Nyilván így akarta még jobban megnyerni a háziak bizalmát – és így akart időt is nyerni magának, mert állítása szerint addig a kincset nem lehet felvenni, amíg a felajánlás nem történik meg. Azzal is bizalmat ébresztett, hogy volt egy eszköze a kincs meglátására és megtalálására, „*amely mintegy kisdud tányér nagyságú, sárga vala és fényes markolatja lévén*”. A háziak mindkét helyen hittek is neki és minden odaadtak, amit csak kért: az egyik helyen például ezüsttel varrott nyakravalót, patyolat ingvállat, gyöngyös tűt, párnahuzatot, lepedőt, inget, lábravalót, egy font borsot, kendert és lent, vaját, készpénzt, új zsákot, szűnyoghálót – összesen körülbelül 24 forint értékben (amely összeg, mint fentebb láttuk, három-négy olyan ló értékével volt egyenlő, amilyeneket a cigányok a vásárokon csereberéltek). Elásott kincs természetesen nem volt, a cigányasszony másnapra elszökött és csak véletlenül fogták el Debrecenben. Ámde a története alapján bátran állíthatjuk, hogy faluzásnak ez a formája valóban *mesterség* volt: aki gyakorolta, rendelkezett a megfelelő eszközökkel (és nem csak tényleges szerszámokkal, hanem lélektani eszközökkel is: épített áldozatainak a kincs utáni vágyára, biztos szemmel mérte fel vallásos és babonás voltukat), s megélhetési módot (nem is akármilyet) jelentett a számára.

Megvoltak természetesen a mesterségbeli fogásai és egyéb szabályai a vásárokon és más helyeken való tolvajlásnak is. Egy 1754-ben, Somogy vármegyében lezajlott perből tudjuk például, hogy az illet csoportosan és egymással együttműködve követték el, a tolvaj cigányasszonyok előzetesen engedélyt kértek az illetékes vajdától és ezért részt is adtak nekik a zsákmányból, ők maguk pedig a vásár idejére „álruhába” (magyar ruhába, mint ők maguk mondták) öltöztek.²⁷⁷

A faluzás minden formáját az tette igazán veszedelmessé az emberek és a hatóságok szemében, hogy a cigányok általában tömegesen vettek részt benne. A módszerről fennmaradt szemléletes leírások közül kettőt fentebb már idéztünk; egészítsük ki most ezt egy harmadikkal. 1830-ban kelt az a szolgabírói jelentés, amely a következőket mondja el: egy 30 főből álló ci-

²⁷⁷ Somogy megyei Levéltár, Processus magistratuales, I. index, nr. 385.

gány csapat érkezett Zemplén vármegyéből 4 szekérrel és 10 lóval Abaúj vármegyébe, s ott néhány faluban „*nagy számmal berobantak, és a házban lévőket körülfigyván, mindenféle kérésekkel, kártyahányásokkal, szerencsemondásokkal*” zaklatták, s figyelmüket lekötve, amit lehetett, elloptak.²⁷⁸

Mindezek után azt kell megmagyaráznunk, hogy miért tartjuk a faluzást a cigány megélhetési módok – jobb híján ezt a szót használva – „közös nevezőjének”. Az előbbieken talán eléggé meggyőzően sikerült kimutatni, hogy a cigányokra jellemző megélhetési módokban (tudatosan használva ezt a szót a „mesterség” helyett) egy valami a közös: és ez a *gyűjtögetés*. Gyűjtögetés útján (és ellenszolgáltatás nélkül) tettek szert a kovácsok az újra feldolgozható hulladék nyersanyagra, a famunkát végzők a feldolgozandó faanyagra, a lótartók a lovak takarmányára, az aranyosok az aranyra, s általában mindenki az elhullott állatok húsára és egyéb hasznosítható részeire. Az összegyűjtött dolgok egy részét felélték, más részét pedig – hozzáadva a kovács, a rézműves, a teknővájó, a lovakat cserélő, stb. senki által kétségre nem vonható szakértelmét – a befogadó társadalom tagjainál értékesítették. A kínálat azonban minden bizonnyal egyes területeken meghaladta a keresletet (Borsod vármegye II. József-kori szabályozását elemezve láttuk, hogy egy falu aligha tartott el egynél több cigány kovácsot, s azt is csak azért, mert lényegesen olcsóbban dolgozott, mint a nem cigány kovács) – ahol nem haladta meg, ott nem is találkoztunk konfliktussal (eddig nem került elő például aranyosó vagy teknővájó ellen indított büntetőper). A fentebb felsorolt gyűjtögetési területek kizárólag a *természeti környezetre* terjedtek ki, ami ellen senki nem emelt kifogást, amíg konkrétan nem sértett érdekeket (mint például, ahogyan fentebb láttuk, a miskolci kovácsokét, vagy a Szepes vármegyei tímárokét). Volt azonban egy másik terület is, ahol a cigány gyűjtögetett: ez pedig a *társadalmi környezet*. Az itt folyó gyűjtögetést nevezzük tolvajlásnak. Ezt azonban nem csupán nem engedték, hanem igen szigorúan, olykor mértéken felül is büntették. Oka volt továbbá a bizalmatlanság – szélsőséges formájában: az előítélet – kialakulásának. Ezt kikerülni két módon lehetett: részint a vándorlással-kóborlással (s itt visszacsatolás mutatkozik a gyűjtögetéshez: kimutatható ugyanis, hogy ez az életmód igen nagy területet igényel), hiszen az új környezet talán kevésbé bizalmatlan; részint pedig bizonyos ellenszolgáltatások felkínálásával (itt pedig a megélhetési

²⁷⁸ Kassai Állami Levéltár, Abaúj vármegye levéltára: törvénytörvényi iratok, fasc. 41. nr. 21.

módokhoz mutatkozik visszacsatolás: csak így magyarázható ugyanis, hogy miért minősítették egyes cigányok vagy cigány csoportok esetében a kortársak „álmesterségeknek” még a tényleges szakértelmet megkívánó megélhetési módokat is – ezek ugyanis nyilván csak ürügyül szolgáltak arra, hogy beljebb kerüljenek a parasztporta kapujánál). Az ellenszolgáltatás lehetett tényleges, vagyis olyan, amelyet a környezet igényelt és megfizetett (ilyennek minősítjük a muzsikálást és utóbb a ház körüli munkák – amilyen a tapasztás, a meszelés – elvégzését); de lehetett nem valóságos is: mint fentebb láttuk, ilyen a jóslás, a varázslás. Ez utóbbiak is sokszor csupán a portára-házba való bejutás ürügyéül szolgáltak. A nem valóságos ellenszolgáltatás ismét csak magától értetődően csatolódik vissza a kóborláshoz: az embereket általában csak egyszer lehet „átverni”, tehát mindig új áldozatokat kell keresni. A tényleges ellenszolgáltatástól viszont egyenes út vezet a letelepedésig: aki letelepedett, az ellenőrizhető, s nem is tart az ellenőrzéstől, mivel valóban ad igényelt és elismert értéket; mással aligha magyarázható a muzsikus cigányok rétegének a konkrétan tapasztalható, de történetileg is bizonyítható leválása a cigányság tömbjéről – sőt, nyilván így nyer értelmet az úgynevezett „rendes cigány” képze is.

A modern szociológia is valami hasonlót állít a cigányok fentebb vázolt megélhetési módjáról. Michael Stewart idézi – jóllehet teljesen nem fogadja el – azt a véleménye szerint több szerzőnek a cigány gazdasággal foglalkozó írásában is feltűnő gondolatot, mely szerint a nem cigányok a cigányok természet adta erőforrásai, akiket az utóbbiak ugyanúgy aknáznak ki, mint ahogyan más népek a természeti erőforrásokat.²⁷⁹ Érdeemes pedig ezt a gondolatot továbbvinni, mert elvileg levezethető belőle minden cigány foglalkozás. Szintén ő állapítja meg, hogy „a cigányok által büszkén emlegetett és kifejezetten sajátjuknak érzett munkák közé tartozik a gyűjtögetés, a koldulás, az üzletelés és a lopás.” Majd hozzáteszi: „A gyűjtögetés és a szerzés más formái, a koldulás vagy lopás között nem húzódik éles határvonal.”²⁸⁰

Meggyőződésünk szerint ez az a háló, amelyen – a bevezetőben alkalmazott hasonlat mellett maradván – „a tények óceánjából” a történész által

²⁷⁹ Stewart, Michael, 1994. 24. p. Az általa e tekintetben hivatkozott szerzők: Piasere, Okely, Sutherland, Salo.

²⁸⁰ Stewart, Michael, 1994. 132. és 134. p.

eddig kifogott minden adat, vagy a segítségükkel rekonstruálható folyamat fennakad, azaz logikusan megmagyarázható.

Életmód

Tulajdonképpen ide tartoznának a fontossága miatt külön kezelt megélhetési mód is – miután azonban azt már alaposan áttekintettük, az életmódnak csak egyes részterületei maradtak hátra. Természetesen ezek is lényeges célpontjai a kutatásoknak, hiszen sokszor önmagukban is választ adhatnak a kérdésre: ki a cigány?

Lakás

A vándorló és a letelepedett (vagy letelepedőfélben lévő) cigányok között a legkézenfekvőbb módon úgy lehetett különbséget tenni, hogy a hatóságok megnézték: miben laknak? Vándorló volt, aki sátorban vagy kunyhóban, letelepedett pedig, aki szilárd házban – ha az előbbieket elégették és lerombolták, az utóbbiak építését pedig megparancsolták, a hatóság emberei úgy gondolták, eleget tettek a rendeleteknek.

Sátrakról, kunyhókról nem tartották érdemesnek megemlékezni a forrásaink. Hogy voltak ilyenek, azt inkább csak a megsemmisítésükről szóló jelentésekből tudjuk. Somogy vármegye strázsamestere jelentette büszkén például 1769-ben,²⁸¹ hogy

Valahol új polgároknak kályhás szobájok nem lévén, levágattam, ahol peniglen konyha pallásában fogyasztást tapasztaltam, az újpolgárokat megcsapattam, úgymint Csokonyában. Köröshgyen egy gunyhót levágattam, Bálványoson kettőt...

Ezek a kunyhók faágakból készültek, mint – ahogyan fentebb láttuk – a famunkából élő, erdők szélén megtelepedett somogyi cigányok kunyhói. Sátorkarókról, ponyvákról – amelyek biztosan sátrak alkotórészei voltak – a XVIII–XIX. századi periratok tesznek elvétve említést.

²⁸¹ Somogy megyei Levéltár, Somogy vármegye közgyűlésének iratai: 1769. évi jegyzőkönyv, 1802. p.

Ami a házakat illeti, nem járhatunk messze a valóságtól, ha azt gondoljuk: ezek valószínűleg csupán a később már akár fényképekről is ismert putrikat idézték. Fentebb láttuk, hogy a „nem kályhás ház” – vagyis ahol nem volt kemence vagy valamilyen más fűtőalkalmatosság, hiszen a recens kutatásokból is ismert, hogy a cigányok a putri előtt, a szabad ég alatt sütnek-főznek – még tulajdonképpen kunyhónak számított, tehát a hatóság köteles volt lerontani. II. József „ajánlásgyűjteményének” a Borsod megyei végrehajtásából láttuk, hogy a megyei tisztségviselők az 5 méter széles, 10–12 méter hosszú, szobából, konyhából és kamarából álló házat tartották ideálisnak a cigányok számára (és már akkor is felmerült a hatóságban az igény, hogy e házak legyenek egyformák); kérdés azonban, hogy valóban épültek-e ekkora házak? Értékük mindenesetre kicsi volt: 1786-ban például Budai Mátyás Miskolcon 24 forintért adta el a házát – és tudjuk, hogy ekkortájt egy öl kő alapú vályogfal értéke 2,5 forint volt.²⁸²

Barabás Miklós: Vándor cigány telep. 1860 körül.

²⁸² Tóth Péter, 1993. 213. p.

Bármennyire is azt akarták a hatóságok a XVIII. században, hogy a cigányok házai a települések belsejében, a lakosok házával egy sorban épüljenek, ilyesmire kevés példa akad a forrásainkban. Az elkülönülve lakásnak nem feltétlenül előítéletes okai voltak: szerepet játszhatott ebben az is, hogy a cigány kovácsok tűzveszélyes mesterséget folytattak és ezért – miként a fazekasok – csak a város szélén, a házaktól távol lakhattak. Így az utcák végén találkozunk a cigányok házaival: Miskolcon például a XVIII. század közepén a Felső Újváros utca végén 2, az Újsoron 1, a Fábián utca végén 5, a Czikó utca végén 1 és a Pecze patak mentén 1 házat laktak; volt viszont 3 cigányház a főutcának számító Piacz utcán is, mivel földesuruknak ott volt fundusa.²⁸³

Ruházkodás

A cigányok öltözködése ugyancsak állandó tárgya a rendszabályozásra, vagyis az életmódbeli különbségek megszüntetésére irányuló felsőbb utasításoknak és törvényhatósági rendelkezéseknek. Amit a hatóságok a rendeletekkel *általában* el akartak érni, a következő volt: 1. a cigány férfiak ne úgy öltözködjének, mint a magyar nemesek, hanem úgy, mint a parasztok; 2. a cigány nők ne „nemzeti” viseletükben, azaz egy szál lepedőben (amit az egyik forrásunk ’köczöle’ néven nevez) járjanak, hanem öltözzenek úgy, mint a parasztasszonyok; 3. a cigány gyerekek ne járjanak meztelenül vagy csaknem meztelenül. – Mindebből egyértelműen kitűnik, hogy a cigányokra jellemző öltözködést teljesen meghatározta a nem és az életkor. Ez a jelenség ma is megmutatkozik például abban, hogy a cigány férfiak gyorsabban veszik át a ruhadivatot,²⁸⁴ mint az asszonyok; illetve abban, hogy a gyerekeket a felnőttek önmaguknál igénytelenebbül öltöztetik.

Ami az öltözködést *konkrétan* illeti, a környezet a cigányok ruházatát kezdettől fogva nagyon kevésre becsülte. Amikor például 1536-ban Bakics Pál a katonáiról ír Thurzó Eleknek, helyzetüket azzal illusztrálja, hogy „*mivel nem tudunk fizetni nekik, annyira bitványok és rongyosak, mint a fáraók [cigányok]*”.²⁸⁵ És jóllehet a XVIII. század közepétől megszorodó személyle-

²⁸³ Tóth Péter, 1993. 213. p.

²⁸⁴ Vekerdi József, 1974. 24. p.

²⁸⁵ Bessenyei József, 1994. 114. p.

írások alapján más kép látszik kibontakozni, az igénytelenséget itt is valószínűsíthetjük annyiban, hogy a „színpompás” ruhák jó része biztosan nem volt új és jó állapotú (láttuk, hogy rendelet tiltotta meg a ruhadarabok uraktól való koldulását, s nyilván nem a még viselhető ruháiktól szabadultak meg az urak). De vegyünk szemügyre néhány cigányembert, ahogyan leírták őket.

Az öltözet minden bizonnyal alkalmazkodott a környezet divatjához. Az Erdélyből, román környezetből származó cigányok kék köpönyegben vagy mentében, kék nadrágban, telekes bocskorban, „erdélyi hosszú fekete bárány kucsmában” jártak.²⁸⁶ Ugyanilyen környezetből elszökött cigányokról azt is leírták, hogy „oláh ruhát viselnek” és mezítláb járnak.²⁸⁷ A magyar környezetből valókon mindig csizma volt, sokszor sarkantyúval, valamint fekete kalap, fehér ing, színes, sujtásos nadrág.²⁸⁸ A ruházat összképe olykor valóban színpompás volt. Az 1761-ben elszökött Kankó Mihályé például így nézett ki: felül sima rézgombos és sárga zsinóros zöld dolmány, veres és zöld csíkos lajbi, sárga zsinórral és sujtással kihányt kék francia nadrág, sárga, sarkantyús csizma.²⁸⁹ Az 1747-ben Veszprém megyében körözött négy cigány fontosabb ruhadarabjai ezek voltak: világoskék mente rókaprémmel, vörös nadrág, hosszú, zöld kalap nyestprémmel, sárga csizma, fekete fátyol nyakkravaló; kék mente rókaprémmel, kék-tarka pruszlik, világoskék nadrág, sárga sarkantyús csizma, vörös és fekete pántlikával díszített fekete süveg; világoskék rókaprémes mente, paszományos, világoskék nadrág, magas patkójú vörös csizma, zöld kalap nyestprémmel, fekete fátyol nyakkravaló; világoskék dolmány és nadrág, sárga csizma, fekete süveg.²⁹⁰ Hasonló leírásokat még bőven lehetne találni, bár tartozunk az igazságnak azzal hogy akadnak egyszerűbb öltözetű cigányokról szólók is. Ezek általában kék nadrágban és fürtös gubában jártak, mint az egyszerű parasztok.

Ékszerek a férfiak esetében nincsenek, az oly nevezetes ezüstmegnyakok is csak a XIX. században és oláh cigányoknál bukkannak fel. 1815-ben például egy Lakatos József nevű cigány mentéjén 18 teljes és 15 kisebb ezüst gom-

²⁸⁶ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. III. nr. 289.

²⁸⁷ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. II. nr. 149.

²⁸⁸ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. IV. nr. 294.

²⁸⁹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. II. nr. 145.

²⁹⁰ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. I. nr. 44.

bot számoltak össze 15 ezüst forint értékben: ez körülbelül 180 gramm tiszta ezüstöt jelentett.²⁹¹

A női viselet ugyancsak igazodott a környezethez. A magyarul köczölének nevezett egy szál lepedő csak a viselését tiltó rendeletekben fordul elő, a személyleírásokban nem. Ezt a ruhadarabot egyes kutatók az indiai nők jellemző viseletéhez, a színpompás szárihoz szokták hasonlítani – valószínűleg másról van azonban szó. Még a múlt század végén készült fényképeken is látni ugyanis olyan cigányasszonyokat és lányokat, akiknek meztelen felsőtestét csak egy lepedő- vagy ponyvadarab takarja félig-meddig. Tudjuk, hogy ezt nemcsak öltözködésre, hanem szállításra is használták: ez esetben pedig nem a szárival vethető össze, hanem a pontosan ugyanilyen funkciót ellátó, úgynevezett karossal. A *karossz* a gyűjtögető életmódot folytató népek asszonyainak jellegzetes holmija. A Kalahári-sivatag környékén élő kung asszonyok például „egy olyan, bőrből készült holmit viselnek, ami részben ruházatul, részben pedig szállítóeszközként szolgál; ebben tartják a terméseket, gyökereket, bogyókat, valamint a csecsemőket is.” Az ugyanígy használt „köczöle” tehát éppen nem az indiai eredetre, hanem inkább az életmódra vall. – Magyar környezetben a nők viselete a férfiakéhoz hasonlóan színpompás volt: vörös öv, sárga szoknya, fehér vagy tarka kendő; vörös-tarka kötény, fehér kanavász lajbi, tarka szoknya, piros csizma;²⁹² zöld indás mintával díszített tarka szoknya és kötény, fekete köpeny, piros csizma, aranyos főkötő.²⁹³ Általában azonban az a jellemző, hogy a cigány nők inkább fejkendőt viseltek, mint főkötőt. Inkább az oláh cigányok esetében találkozunk főkötőkkel: a fentebb említett Lakatos József kumpániájánál például többet is lajstromba vett a hatóság, köztük egy olyat, amelyet 45 darab réz háromkrajcáros, egy ezüst 25 krajcáros és egy ezüst 7 krajcáros érme díszített. Szó esik „hajbéli apró gombokról is”, szám szerint 24 darabról, amelyek ezüsből voltak. Az asszonyok ékszereket is hordtak: fülbevalókat, vörös kövekből nyakláncot, úgynevezett kalárist.²⁹⁴

²⁹¹ Zala megyei Levéltár, Zala vármegye törvényszékének iratai, 1815. fasc. 5. nr. 3.

²⁹² B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. IV. nr. 294.

²⁹³ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. II. nr. 182.

²⁹⁴ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. IV. nr. 294.

Tárgyi környezet

A recens kutatás megállapította, hogy a cigányság tárgyi környezete rendkívül szegényes: sem a vándorlók, sem a putrikban lakók nem használtak bútordarabokat.²⁹⁵ Ez alól a jelenség alól egyedül az ágy a kivétel, amelynek használata a magyarországi és a balkáni paraszti kultúrában is csak későn vált általánossá.

Bár forrásaink nagyon keveset árulnak el ebben a tárgyban, érdekes módon megerősítik ezt az újabb megfigyelést. Egy miskolci perből tudjuk, hogy 1764-ben a Vadászi családnak a város Bábony felé eső végén lévő házában volt ágy.²⁹⁶ Ami kifejezetten feltűnő: a lóval-szekérrel vándorló cigányok esetében is tudunk arról, hogy volt tölgyfából készült ágyuk.²⁹⁷ A vándorlóakra ugyanis inkább az volt a jellemző, hogy számos párnát, vánkost és dunyhát tartottak a szekereken.²⁹⁸ Ruháikat, értékeiket, szerszámaikat a letelepedettek és a vándorlók egyaránt ládáiban tartották.²⁹⁹ A szerszámok sokfélék voltak. Fémműves oláh cigányoktól 1821-ben a következőket foglalták le és árverezték el: kalapácsokat, több üllőt (köztük úgynevezett szarvas üllőt, illetve 3 fontos egyenes üllőt) és ollókat.³⁰⁰ A vándorlók mindig vittek magukkal edényeket, például háromlábú vasfazekakat.

Az egyéb tárgyak közül említést érdemelnek a pipák, amelyek kifejezetten díszesek és értékesek voltak.³⁰¹

A vándorlók szekerei különfélék voltak. 1821-ben Körmend környékén ötöt koboztak és árvereztek el oláh cigányoktól, ezek között négy görbe oldalú könnyű szekér volt, egy pedig kis, egyenes oldalú szekér.³⁰² Értékük 20 és 30 forint között mozgott, az eljük fogott lovak értéke pedig 40 forint körül.

²⁹⁵ Vekerdi József, 1974. 24. p.

²⁹⁶ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 1501/b. sp. XV. nr. 18.

²⁹⁷ Zala megyei Levéltár, Zala vármegye törvényszékének iratai, 1815. fasc. 5. nr. 3.

²⁹⁸ Zala megyei Levéltár, Zala vármegye törvényszékének iratai, 1815. fasc. 5. nr. 3. 1821. fasc. 16. nr. 133. 1832. fasc. 33. nr. 47.

²⁹⁹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 1501/a. 1767. évi jegyzőkönyv, 455. p. Zala megyei Levéltár, Zala vármegye törvényszékének iratai, 1832. fasc. 33. nr. 47.

³⁰⁰ Zala megyei Levéltár, Zala vármegye törvényszékének iratai, 1821. fasc. 16. nr. 133.

³⁰¹ Zala megyei Levéltár, Zala vármegye törvényszékének iratai, 1815. fasc. 5. nr. 3.

³⁰² Zala megyei Levéltár, Zala vármegye törvényszékének iratai: 1821. fasc. 16. nr. 133.

*Sátra előtt dolgozó cigány kovács a szerszámaival.
Rajz egy XIX. század eleji kézíratos térképről. Győr város Levéltára.*

Vallás és hiedelmek

A cigányok vallása, hiedelemvilága azok közé a területek közé tartozik, amelyek szinte egyáltalán nem érdekelték a történész által használandó források létrehozóit: már csak azért sem, mert sem a vallás, sem a hiedelmek nem okoztak súlyos konfliktusokat a cigányság és környezete között, s mint annyiszor láttuk az eddigiek során is, források leginkább a konfliktusok miatt jöttek létre. Ebből viszont az következik, hogy tudásunk is nagyon hiányos ezen a területen.

Ami a recens antropológiai és etnográfiai kutatásokat, valamint a történeti kutatások egy részét illeti, ezeknek a cigányok indiai örökségét túlhangsúlyozó vonulata a hitvilág és a mai vallási élet számos elemének a gyökereit szintén Indiában keresi és véli fellelni, véleményünk szerint nem eléggé meggyőző érvek alapján.³⁰³ Egy másik nézet³⁰⁴ szerint

³⁰³ Rostás-Farkas György – Karsai Ervin, 1992. 19–20. p.

Az mindenesetre bizonyos, hogy önálló cigány vallás nincs és nem volt. Minden országban az ottani vallásrendszert követik, tehát a Balkánon részben görögkeletiek, részben muzulmánok, nálunk katolikusok vagy reformátusok (aszerint, hogy a faluban milyen templom van). A vallás nem játszik jelentős szerepet gondolkodásukban; gyakorlatilag kimerül a látványos egyházi szertartásokon (keresztelő, búcsú) való részvételben.

A történész feladata tehát az lenne most, hogy a rendelkezésére álló források – és csakis azok – alapján állást foglaljon a két nézet valamelyike mellett, vagy legalábbis valószínűsítse az egyiket. Ez a feladat pedig nemcsak a források szűkös volta miatt nehéz szinte a lehetetlenségig, hanem azért is, mert legtöbbször még abban sem lehetünk biztosak, hogy az adat vajon az illető cigányra vonatkozik-e, vagy pedig a környezetére? Egy példával illusztrálva a jelenséget: amikor 1736-ban Somogy megyében bizonyos erőszakotémlet miatt a göllei plébános kihallgatott egy Kukacz nevű cigányt, akkor ez a Kukacz cigány a következőképpen védekezett: „*az ő képiben lúdvérzők lettek volna, nem ő maga, kik aztat cselekedték...*”³⁰⁵ Ez a forrás minden más esetben adat lenne a lidércekben való hitre: itt azonban nemigen tudjuk eldönteni: vajon a megvádolt cigány maga *hitt-e* a lidércekben, vagy csak olyan védekezést talált ki, amelyről azt *hitte*, hogy a környezete a legkönnyebben *elhiszi* neki?

Itt szeretnénk egyértelműen leszögezni azt is, hogy a cigány varázslási-jövendőmondási perek és egyéb iratok nem a cigány hitvilágnak a forrásai, hanem éppen ellenkezőleg: a mindenkori befogadó környezet hiedelemvilága ismerhető meg belőlük, hiszen – amint azt fentebb bizonyítottuk – a jóslás és varázslás megélhetési mód volt, sikere pedig a becsapottak hiszékenységén múlt.

Ha szigorúan a forrásokból indulunk ki, akkor a már említett németalföldi utazó, Jakob Tollius az első, aki ha csak egyetlen mondat erejéig is, de foglalkozik a cigányok vallásával. Ezt mondja 1687-es utazásáról írott levelében:³⁰⁶

³⁰⁴ Vekerdi József, 1974. 30–31. p.

³⁰⁵ Somogy megyei Levéltár, Processus magistratuales, I. index, nr. 160.

³⁰⁶ Tollius, Jakob, 1700. 201. p.

Görög vallásúaknak állítják magukat, amikor a keresztények uralma alatt vannak; egyébként pedig pogányok, vagy – ahogyan mondani szokták – vallás nélküliek: nincsenek ugyanis istenszobraik. Tisztelnek azonban egy istenséget, de pogány szertartás szerint.

Hogy mi lehetett ez a cigányok által pogány módon tisztelt istenség, arról sajnos hallgat az utazó. Ami azonban megjegyzésének az első felét illeti (tudniillik, hogy a cigányok „hosszas gondolkodás nélkül” olyan vallásúak, amilyen a környezetük), ez tökéletesen megegyezik a XIX. század eleji megfigyelésekkel³⁰⁷ és a fentebb idézett kutatói véleménnyel is, amely szerint környezetük vallásrendszerét követik. A történeti források is ezt az álláspontot igazolják. Egyenesen feltűnő ugyanis, hogy a XVIII. század hatvanas éveitől megszorodó összeírások szerint – ha ezek kíváncsiak voltak a vallásra – a nagyrészt katolikus lakosságú Győr vármegyében összeírt cigányok gyakorlatilag valamennyien római katolikusok, Bihar vármegye románok lakta településein csak oláh vagy görögkeleti, magyarok lakta településein pedig csak református vallású cigányok éltek – és még folytathatnánk. Tulajdonképpen bátran állíthatjuk, hogy ha abból a századból csak a cigány-összeírások maradtak volna fenn, segítségükkel tökéletesen rekonstruálni lehetne a korabeli Magyarország vallási (és ezzel összefüggésben etnikai) térképét. – Ugyanezekben az összeírásokban azonban nagyon elvétve, de lehet találkozni azzal a jelenséggel is, hogy egy családon belül a férj és a feleség vallása nem azonos. E valóban szórványadatok talán utalhatnak arra, hogy éppen ez az az időszak, amikor egyes személyek életében már esetleg kezdett nagyobb szerepet játszani a vallás. E feltételezésnek apró, de igen érdekes bizonyítéka egy per, amely a XVIII. század közepén zajlott Szabolcs vármegye törvényszéke előtt. A hatóság szektaalapítás vádjával öt tiszadobi személy ellen indított eljárást, akiknek egyike cigány volt. A vizsgálat irataiból kiderül, hogy a vádlottak valójában nem szektát alapítottak, hanem hitéletüknek – reformátusok voltak – a puritánus szellemben való megújítására és gyakorlására törekedtek azáltal, hogy összejöveteleiken a Bibliát olvasták és zsoltárokat énekeltek, de emellett az életüket is igyekez-

³⁰⁷ Ercsi Dániel, 1814. 114. p.

tek megjobbítani; gyülekezetüknek pedig az említett cigányember teljes jogú tagja volt.³⁰⁸

Ami a hiedelmeket illeti, a fentebb vázolt ok miatt ugyancsak nehéz helyzetben vagyunk, nem beszélve arról, hogy adataink is mennyire szórványosak. A recens etnográfiai kutatások szerint a cigány hiedelemvilágnak négy meghatározó eleme: Isten, az ördög, a kísértet és a boszorkány.³⁰⁹ E lények közül az ördögben való hit – és a tőle való rettegés, ami ma is jellemző – történetiségét ha szokatlan forrással is, de bizonyítani tudjuk. Egyik múlt századi történetírónk egy anekdotát jegyzett fel, amely magyar fordításban a következőképpen hangzik:³¹⁰

A magyaroknál nevezetes a lászólófalvai Ördög család is, amely egyik, szolgabíróvá választott tagja elé amidőn a cigányok egy kérelmet akartak terjesztetni, előbb sokáig tanakodtak: vajon ezzel a rettenetes 'ördög' szóval kell-e, hogy megszólítsák? Végre hosszabb tanakodás után elhatározták, hogy inkább a számukra kellemesebb 'Fekete uram!' elnevezéssel fogják megszólítani. Ő pedig azt mondta, hogy nem Feketének, hanem Ördögnek nevezik. »Úgy, úgy, tekintetes uram, de mink oly rútul nem akartunk sóllani, csak Fekete uram!«

Eddig az anekdota: úgy gondoljuk, ékesen szól a környezet azon megfigyeléséről, hogy a cigányok annyira félték az ördögtől (és ennek megfelelően hittek is a létezésében), hogy még a nevét sem szívesen mondták volna ki.

A másik természetfölötti lény, amelyben bizonyíthatóan hittek már a XVIII. században is a cigányok, a boszorkány. Ez nem is annyira a pillanatnyilag rendelkezésünkre álló, kiadott boszorkányper-gyűjteményekből derül ki, amelyekben egyébként feltűnően kevés a cigányok ellen indított per, ráadásul ezek is más jellegűek, mint a többi. A cigányasszonyokat ugyanis főképpen olyan varázslások-jóslások miatt vádolták, amelyekre a környezetük kérte őket: ezek tehát – mint fentebb láttuk – a megélhetési módhoz kapcsolódó „szolgáltatások” voltak, tehát semmiképpen sem sorolhatóak a valódi cigány hiedelmek közé, de az iratok sem mondhatók igazi boszorkánypereknek. Van azonban két per, amely nem illeszkedik ebbe a sorba. Az

³⁰⁸ Sz-Sz-B. megyei Levéltár, IV. 1/b. fasc. 42. nr. 84.

³⁰⁹ Vekerdí József, 1974. 32–34. p.

³¹⁰ Szirmay Antal, 1804. 120. p.

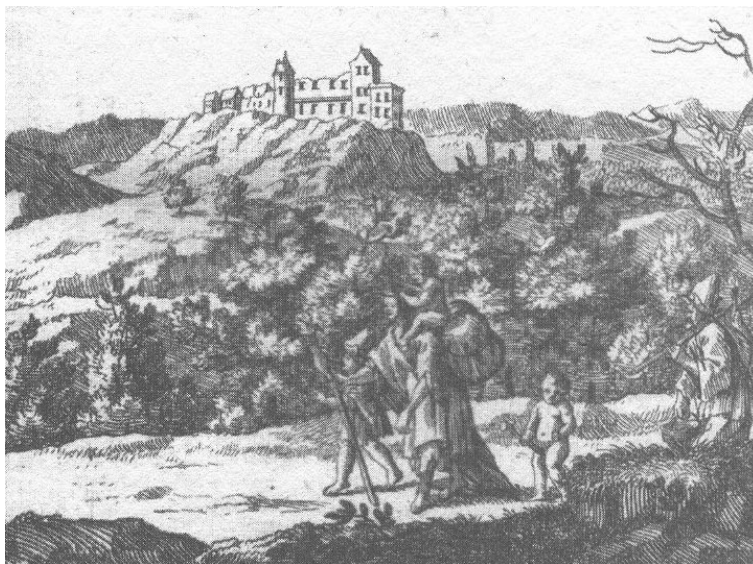
egyiket 1750-ben indították Hódmezővásárhelyen Horváth, másképpen Ontó Mihály és felesége, Linka Mária ellen,³¹¹ s bár a vádlottakat nem nevezik az iratok cigányoknak, mégis nagyon valószínű, hogy azok voltak: Linka Máriát például több tanú is „Tekenyősné”-nek mondja és a tanúknak is nem kis része cigány. Szempontunkból egyébként éppen ez az utóbbi jelenség a fontos: annak bizonyítéka ugyanis, hogy egyrészt a mondott időszakban a cigányok valóban hittek a boszorkányok létezésében, másrészt pedig ezen, a tanúvallomások alapján igen pontosan körvonalazható hitük semiben sem különbözött a környezetük által a boszorkányokról, illetve az ezek tulajdonságairól alkotott képtől. – A másik, egyelőre kiadatlan perirat³¹² egy Freklím Éva nevű fiatal bátaszéki (Tolna megye) cigánylány kihallgatási jegyzőkönyve 1782-ből. A lány tulajdonképpen önmagáról állítja, hogy boszorkány, kihallgatói pedig (furcsa szerepcsere) azt akarják bizonyítani, hogy képzeli, amikor ilyeneket állít. A jegyzőkönyv alapján valóban az a benyomásunk, hogy pszichésen nincs minden rendben vele. De ez talán nem is véletlen: maga mondja ugyanis a vallomásában önmagáról, hogy *„...esztendőmnek számát nem tudom, Dunaszentgyörgyön születtem, hanem mint más újpolgár gyermekek, nevelésre Bátaszékre adattam, pópista vagyok.”* Azaz áldozata annak a Mária Terézia által kiadott rendelkezésnek, amely szerint a cigánygyerekeket el kell venni a szüleiktől és ki kell adni parasztcsaládokhoz nevelésre; ezt a környezetéből kiszakított leányt nyilván nagyon megrázta a tragédia. Lelki sérülése is oka lehetett, hogy annyira könnyen és teljesen átvette környezetének a boszorkányokkal kapcsolatos hiedelmeit. S itt hangsúlyozzuk az *átvételt*, mert a felsorolt jelenségek azt igazolják, hogy a cigányok boszorkányhite nem speciális, hanem részleteiben is megegyezik a környezetük hasonló hiedelmeivel: olyannyira, hogy bátran állíthatjuk, ennek a hiedelemnek a hiánya vagy megléte a környezethez való asszimiláció mértékét is mutatja. Ezt az állítást érdekes módon igazolják például a Miskolc mezőváros levéltárában fennmaradt periratok: az derül ki ugyanis belőlük, hogy míg a XVIII. század első felében jellegzetes „cigánypercek” (lólopás, stb.) folytak a törvényszék előtt, addig a század utolsó harmadának a peréi már alig különböznek a többi lakos pereitől, s az asszonyok „le is boszorkányozzák”

³¹¹ Schram Ferenc, 1970–1982. I. köt. 280–297. p.

³¹² Tolna megyei Levéltár, Bátaszék mezőváros iratai.

egymást.³¹³ Márpedig a miskolci cigányok gyors beilleszkedését, mint fentebb láttuk, a kortársak is észrevették.

Mindössze ennyi tehát – és ez is „másképpen” –, amit a cigányok vallásáról és hiedelmeiről a történész a források alapján elmondhat.

Vándorló cigány család a XVII. század végén.

³¹³ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 1501/b. XIII. nr. 343.

ÖSSZEFOGLALÁS

Ha röviden össze akarnánk foglalni mindazt, amit forrásaink a feudális kori Magyarországon élő cigányokról elárulnak, akkor két kulcsszó kívánkozik kiemelésre: az egyik a *vándorlás*, a másik pedig a *letelepedés*.

A vándorlók

Az országba évszázadokon keresztül beszivárgó cigányok vándorlók voltak. Ezek űzték a hagyományosnak mondott cigány foglalkozásokat: a lovakkal való kereskedést, a fémművességet, szolgáltatták a muzsikát, illetve folytatták a gyűjtögető életmódot, amit faluzásnak nevezünk. Talán kijelenthetjük, hogy a Balkánról, illetve Havasalföld és Moldva felől egyaránt vándorló csoportok érkeztek Magyarországra évszázadokon keresztül; ez annyit jelentene, hogy a későbbi (és így forrásokban gazdagabb) korszakok oláh cigányainak életmódja alapján a korábban érkezettek életmódja is rekonstruálható. Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy folyamatos spontán letelepedéssel számolhatunk, amelynek mértékét azonban jelenleg még csak felbecsülni sem nagyon lehet. A vándorló cigányok voltak azok, akik hagyományos életmódjuk (vagy inkább megélhetési módjuk) következtében sokszor kerültek konfliktusba a környezetükkel; e konfliktusok következménye a velük szemben való szigorú fellépés és végső soron az előítélet.

A vándorlás és a letelepedés határán élők

Ha jobban meggondoljuk, forrásaink túlnyomó többsége azokról a cigányokról vall, akik a XVIII. században a vándorlás és letelepedés határán éltek. A rendeletek már megfosztották, vagy legalábbis igyekeztek megfosztani őket a vándorlás eszközeitől: a lovaktól, eltiltották a vándorlásra okot adó, hagyományos foglalkozásokat és újak – elsősorban a földművelés – felvételét erőltették, állandó lakásokat építtettek velük, bízva abban, hogy mint a magyar vagy más paraszt, ragaszkodni fognak majd a házakhoz. Az egyre szigorodó rendeletek és ellenőrzés dacára olykor erősebbnek bizonyult bennük a hagyományos életmód iránti vágy, s emiatt szintén elég gyakran kerültek konfliktusba a hatóságokkal, jóllehet a környezet kultúrájából már számos elemet átvettek. A reájuk vonatkozó források bőven tar-

talmazhatnak a hagyományos (tehát még vándorló) társadalmukra vonatkozatható adatokat, amelyeket azonban a forráskritika segítségével kell elválasztani a lassan-lassan megváltozó viszonyaikra utaló adatoktól.

A letelepedettek

„*Ex respectu honesti status et conditionis e serie Zingarorum exmissi*” – vagy magyarra fordítva: tisztességes helyzetük és állapotuk miatt a cigányok sorából kivételtettek.³¹⁴ Borsod vármegye 1797-ben készült egyik cigányösszeírásában olvasható négy sajkóvámosi cigány család neve és adatai mellett ez a – legalábbis véleményünk szerint – kulcsmondat, amely nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy az illetők rendelkezettek jellegzetes cigány rasszjegyekkel, anyanyelvükként beszélhették a cigány nyelvet, lehetett minden ősük cigány, ők mégsem számítottak többé az összeírók szemében cigányoknak, azon egyszerű oknál fogva, mert *nem úgy éltek*. A probléma – tudniillik, hogy ki a cigány? – ismerős a szociológiai kutatásokból is. A történész számára azonban ez a mondat egyben súlyos fenyegetés: azt is jelentheti tudniillik, hogy a forrásokban a cigányságnak csak egy rétegével találkozunk, a vándorlókkal és a félig letelepedettekkel – vagyis azokkal, akik cigány módon éltek; akik a környezetükkel való konfliktusaik révén bekerültek a forrásokba és ezáltal a történelembe – de miféle történelembe? A cigányok története ugyanis nem lehet azonos *konfliktusaik* történetével.

A fontossága miatt latinul is idézett mondat arra utal, hogy a környezetébe beilleszkedett cigány beilleszkedése által éppen a *cigányságát* veszítette el. Kikerülhet ezáltal a cigány történelemből is? Hisszük, hogy nem. A jövő kutatásának a tárgya kell, hogy legyen a „*nemcigány cigány*”. Vajon mi lett a sorsa például annak a szigetvári cigánynak, aki már 1754-ben azért nem vett részt a vásáron, mert a saját szőlejét művelte?³¹⁵ Vagy annak a fiatal Vajda Györgynek, akit 1741-ben azért tartóztattak le, mert néhány magyar nemes-sel és jobbággal együtt, azok társaként puritánus eszméket vallott?³¹⁶ Vagy annak a két cigány gyermeknek, akiknek neve, mint deklinistáké, a nagykanizsai gimnázium 1774–1776 közötti anyakönyveiben olvasható, s akik kö-

³¹⁴ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/e. 444/1797. sz.

³¹⁵ Somogy megyei Levéltár, Processus magistratuales, I. index, nr. 385.

³¹⁶ Sz-Sz-B. megyei Levéltár, IV. 1/b. fasc. 42. nr. 84.

zül az egyik 1775-ben „újpolgár”, a következő évben azonban már „Hungarus”³¹⁷ És mi lett a sorsa a kemencei perben³¹⁸ emberevéssel vádolt és kivégzett cigányok kiskorú gyerekeinek, akiket az ország másik végén helyeztek el jobbágyoknál-iparosoknál, s akik már soha többé nem szökhettek vissza a szüleikhez?³¹⁹ Ezeknek a felsoroltaknak nagyon jó esélyük volt a teljes beilleszkedésre, hiszen a vonatkozó adatok egyértelműen arra mutatnak, hogy vagy ők távolodtak el spontán módon a hagyományos környezetüktől, vagy erővel és visszavonhatatlanul elszakították őket attól. Sorsukat, leszármazottaik sorsát valószínűleg jól nyomon lehetne követni az anyakönyvek alapján akár napjainkig is. És valószínűleg az ilyesfajta mikrokutatások jelentik az egyetlen lehetőséget annak bizonyítására, ami most még csak pusztán feltételezés: tudniillik, hogy hazai történetük során nagyon sokan szakadtak le szinte észrevétlenül a cigányságról és olvadtak be szinte teljesen megkülönböztethetetlenül a környezetükbe.

Cigányok és környezet – az előítélet történeti előzményei

Nem lenne teljes semmiféle összefoglaló, ha nem ejtenénk szót a ma is lépten-nyomon tapasztalható előítéletek történeti előzményeiről. Ezt a tárgyat az eddigiek során igyekeztünk több-kevesebb sikerrel kerülni. Ennek oka, hogy a történeti forrásoknak a bevezető részben bemutatott jellege nagyon nehezé teszi annak eldöntését, hogy egy-egy adat vajon előítéletre vonatkoztatható-e, vagy sem? Egy konkrét példával szemléltetve a dolgot: az emberevéssel vádolt Hont vármegyei cigányok esetében a rendelkezésre álló forrás – ezt a pert szokás az előítélet legtipikusabb megjelenésének mondani – a beismerő vallomások sorozata és az ezek alapján kiszabott ítélet. Ez a *történeti tény* – ettől viszont maga az eset még egyáltalán nem biztos, hogy *igaz*. A beismerő vallomások létrejöttét számos olyan körülmény meghatározhatta, amelyeket már soha nem lesz lehetőségünk megismerni. Márpedig pontosan ezektől a körülményektől függ a lényeg, tudniillik, hogy milyen mértékű előítélet játszott szerepet egyáltalán a per megindításában és az egyéb mozzanatokban.

³¹⁷ Zala megyei Levéltár, VII. 52. (A nagykanizsai ferences gimnázium anyakönyvei), 56, 62. és 68. fol.

³¹⁸ A per részleteit lásd Mezey Barna (szerk.) 1984. 124–134. p.

³¹⁹ Zala megyei Levéltár, Számadási iratok, sz. n.

Magának az előítéletnek a meghatározása sem könnyű. Nem végezte el ezt például az a dokumentumgyűjtemény sem, amely eddig a cigányok történetére vonatkozó legtöbb forrást közölte.³²⁰ Megkísérelte viszont az előítélet létrejöttének az okait feltárni. Eszerint

A cigányokról a lakosságnak – de még a kormányzati szerveknek, a helyi hatóságoknak is – minimális információja volt. A legkézenfekvőbb ismeret volt, ami külsőségként rögzíthető: a ruházkodás, a viselkedés, foglalkozások, egyáltalán: az életmód... Az egyszerű külső szemlélő számára a kumpániákból hiányoztak az akkori kor elfogadott értékei.

Bátran kijelenthetjük: ez a megállapítás így egyszerűen nem igaz. A lakosság egyáltalán nem „minimális információkkal” rendelkezett a cigányokról, hiszen együtt éltek velük. Van adatunk cselédéről, aki este, munka után a cigányok sátrához járt dohányozni,³²¹ vannak adataink arról, hogy a nem cigányok ismerték a cigány nyelvet és megértették a cigányok egymás közötti beszélgetését,³²² összeírások tanúskodnak párkapcsolatokról cigányok és nem cigányok között.³²³ Az akkori korszak elfogadott értékei sem csak az „egyszerű külső szemlélő” számára hiányoztak a cigányokból, hanem mindenki, az egész környezet számára. S ami a legfontosabb: az életmód nem „külsőségként rögzíthető” valami volt, hanem nagyon is kézzelfogható, a cigányság, mint fogalom lényegéhez kapcsolódó valóság, amely gyökeresen különbözött a környezet életmódjától. Emlékezzünk csak vissza: „cigánynak lenni” a múltban, sőt a jelenben is tulajdonképpen annyit jelent, mint „cigány módon élni”. Ezt az életmódot elítélni, megváltoztatni akarni, vagy egyszerűen csak leírni, mint tapasztalati tény – semmiképpen sem mondhatjuk előítéletnek. Nem látjuk tehát be, hogy ha valamelyik forrásunk létrehozójának egyszerűen csak rossz véleménye van a cigányokról – vagyis

³²⁰ Mezey Barna (szerk.) 1987. 119. p.

³²¹ Heves megyei Levéltár, Heves vármegye törvényszékének iratai: Permásolatok, I. kötet, 326–332. p.

³²² Kassai Területi Levéltár, Abaúj vármegye levéltára, Törvényszéki iratok, fasc. 7. nr. 19. és Sz-Sz-B. megyei Levéltár, Szabolcs vármegye törvényszékének iratai: fasc. 51. nr. 332.

³²³ Ilyennel például a jászkun kerület 1768. évi cigányösszeírásában találkozhatunk.

az előbbiek szerint a cigányok életmódjáról –, miért kellene azt feltétlenül előítéletnek minősíteni?

Ennek az ellenszenvnek az oka ugyanis legtöbbször vélhetőleg a konkrét tapasztalat, amely általánosítható; az analógia pedig az emberi megismerés egyik útja. A probléma akkor lép fel, amikor az általánosítás úgy történik, hogy annak semmi köze a konkrét, eseti tapasztalatokhoz. Pusztán ez az, ami előítéletnek nevezhető. Fenti példánkkal élve: ha a kemencei perben törvénykező vármegyei bírák úgy hozták meg az ítéletüket, hogy *a cigányok annyira mások, hogy tőlük minden kétféleképpen még az emberevés is* – akkor ez bizony előítélet a javából. De van az előítélet megnyilvánulásának egy talán még jellemzőbb esete. 1739-ben például a Heves vármegyei Heves helységben egy Vona nevű embernek eltűnt valamennyi pénze. Amikor ezt hajnalban észrevette, azonnal lármát csapott és elfogatta a falu mellett sátorozó cigányokat³²⁴ – sem benne, sem pedig a vele lévő emberekben nem merült fel még csak véletlenül sem, hogy a tolvajlást más is elkövethette. Véleményünk szerint ez a tipikus előítélet.

A sokat emlegetett dokumentumgyűjtemény a kemencei per mellett csak két másik példát hoz fel a feudális kori előítélet bemutatására, illetve a megtelepedést szorgalmazó királyi (helytartótanácsi) rendeletek preambulumaiban véli felfedezni az előítélet csírát, mivel bennük „*minden jó szándék ellenére áttetszik a prejudicium*”.³²⁵ A két felhozott példa Oláh Miklós XVI. század közepi leírása a simándi cigányokról, valamint Istvánffy Miklós nem éppen kedvező véleménye Lippai Balázsról, s bennük az előítélet „*a túláltalánosított [következésképp téves] megállapítás*”.³²⁶ Talán lehetett volna jobb példákat is választani. Az Oláh Miklós által leírt embereket csupán a múlt századi tudományos kutatás azonosította a cigányokkal. Istvánffy pedig kortársa, talán személyes ismerőse lehetett Lippainak; róla mint saját politikai ellenfele, Bocskai István egyik emberéről ír. Cigányokra vonatkozó megjegyzése csupán egy toposz, amely még évszázadokkal később is felbukkan az országleíró irodalomban. Igaz, hogy ha valami, akkor a toposzok kritikátlan átvétele a valódi „túláltalánosítás” – előítéletnek azonban túlzás lenne nevezni, hiszen abban a korban ez általánosan bevett írói módszer volt. Ami pedig a

³²⁴ Heves megyei Levéltár, Heves vármegye törvényszékének iratai: Permásolatok, I. kötet, 326–332. p.

³²⁵ Mezey Barna (szerk.) 1986. 120. p.

³²⁶ Mezey Barna (szerk.) 1986. 120–122. p.

rendeletek preambulumaiban az előítélet csíráinak a felfedezését illeti, ezzel sem érthetünk teljesen egyet. A korábbiakban részletesen ismertettük, hogy mit tartalmaznak a rendelkezéseknek ezek a bevezetései és úgy gondoljuk, hogy semmi másról nem szólnak, csak a rendelet szükségességét mondják el a felvilágosodás szellemében, a korszakra jellemző módon (és nem utolsósorban a lépten-nyomon tapasztalható valóság alapján). Ez még nem előítélet, s nem is annak csírája – inkább akkor kellene előítéletről beszélnünk, ha azt tapasztalnánk, hogy a rendeletek végrehajtói nem tesznek különbséget cigány és cigány között.

*Arany János rajzai a Nagydai cigányok főbőseiről
a mű kéziratából.*

A bevezetésben már hangsúlyoztuk, hogy forrásaink létrehozóira olykor kézzelfoghatóan jellemző az értetlenség és az érdektelenség. Talán akkor járunk el a leghelyesebben, ha csak annyit szögezünk le: ennek a két fogalomnak a jelenléte teremti meg egyáltalán a lehetőséget az előítélet megszületésére. A cigányok ugyanis *valóban mások*, tehát lehetetlen, vagy legalábbis nagyon nehéz megérteni őket. Ráadásul ez a másság olyan, hogy a korabeli értékrend

szerint *nem is igen tarthatott igényt az érdeklődésre*, olyan másság, hogy kérdés: egyáltalán meg akarta-e abban a korszakban valaki is érteni őket? S ahol megvan a lehetőség, ott előbb-utóbb nyilván az előítélet is megjelenik, hiszen ennek oka az érthetetlen – vagy érteni nem akart – másság. Erre példa a hírhedt kemencei eset. A kutató feladata pedig csakis az lehet, hogy forrásai – és csakis a forrásai – alapján megismerje, megértse és legfőképpen másokkal is megértesse ezt a másságot, annak reményében, hogy beteljesedjenek e szavak: „*Talán jogos a reményünk, hogy ha a többségi társadalom megismeri a cigányok évszázados történetét, etnikai-kulturális örökségünket, talán könnyebb lesz a »másságot« elfogadtatni, egymáshoz közelebb kerülni.*”³²⁷

³²⁷ Rostás-Farkas György – Karsai Ervin, 1992. 122. p.

Levéltári források

Bár egy felsőoktatási jegyzethez nem lenne feltétlenül szükséges, az állítások ellenőrizhetősége miatt élni kellett a hivatkozásokkal a levéltári források esetében is. A kutatott levéltárakról az alábbiakban adunk áttekintést.

- Magyar Országos Levéltár: elsősorban a középkori oklevélgyűjteményt (Dl: Diplomatikai levéltár és Df: Diplomatikai fényképgyűjtemény) használtuk. Emellett kutatásokat végeztünk az *Urbaria et conscriptiones* (UetC) anyagában, illetve áttekintettük a magyarországi és erdélyi Királyi Könyveket (Libri Regii, az előbbiek a Magyar Kancellária, az utóbbiak a Gyulafehérvári Káptalan fondjában találhatóak). E két sorozat legújabbán cd-romon is hozzáférhető.
- Területi levéltárak: mivel a felsőbb rendeleteket a Helytartótanács vagy bármilyen más kormányzati szerv minden helyhatóságnak elküldte, elvileg ezek minden vármegyei levéltárban fellelhetőek. Belőlük a legteljesebb gyűjteményt Borsod vármegyének a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár (B-A-Z. m. Lt.) őrizetében lévő anyagában alakították ki a régebbi rendezések során, így kézenfekvő volt ezt használni. Emellett kutatásokat végeztünk a történeti vármegyék közül Vas, Zala, Somogy, Tolna, Szabolcs, Nógrád, Heves, Zemplén, Bihar, Veszprém, Abaúj és Torna levéltáraiban (e két utóbbi vármegye anyaga a Kassai Területi Levéltárban található), végül Szepes vármegye Lőcsén elhelyezett levéltárában; e kutatások speciális levéltári fondokra (jegyzőkönyvek, igazgatási típusú iratok, összeírások, törvényszéki iratok) terjedtek ki. Az ugyancsak a területi levéltárak őrizetében lévő városi és mezővárosi levéltárak közül Kassa, Miskolc és Sajószentpéter levéltáraiban folytattunk átfogóbb kutatást.

A feltárt és felhasznált dokumentumokra a szokásos módszerrel hivatkoztunk. A vonatkozó forráskiadási szabályzatoknak megfelelően jártunk el azoknak a magyar nyelvű iratoknak az átírásában, amelyek közreadását fontosnak ítéltük.

Irodalom

- Achim, Viorel
2001. Cigányok a román történelemben. Budapest
- András Sámuel
1789. Elmés és mulatságos anekdoták. Bécs
- Balogh Ödön
1991. A cigányok megjelenése, letelepítése Kiskunfélegyházán. In: A Kecskeméti Katona József Múzeum Közleményei, 5. 57–62. p. Kecskemét
- Bana József
1993. Rendszabályok és engedmények. Győr város cigánypolitikája a XVIII. században. Kisalföld
- Bartal Antonius
1901. Glossarium mediae et infimae Latinitatis regni Hungariae. Lipsiae
- Bartl Antal – Veress Ignác
1864. Latin-magyar szótár. Pest
- Benczik Gyula – Dominkovits Péter
1993. Szombathely város jegyzőkönyveinek regesztái I. Szombathely
- Benda Kálmán
1939. Almásy Ignác jászkun főkapitány rendelete 1782-ből a cigányok viseletéről. Ethnographia–Népelet, 167–168. p.
1971. Révay Péter ajánló levele Gáspár vajda és népe számára. Ethnographia, 425–426. p.
- Bessenyei József
1994. Enyingi Török Bálint. Budapest
- Bél Mátyás
1968. Heves megye ismertetése 1730–1735. Fordította Soós Imre. Eger
1985. Az újabkori Magyarország földrajzi–történeti ismertetése. Moson vármegye. Mosonmagyaróvár
- Bodgál Ferenc
1965. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányok fémművessége. Ethnographia, 521–546. p.
- Bod, Petrus
1767. Dictionarium Hungarico-Latinum. Cibinii

- Bodó Béla
 1987. Cigányok a XVIII. századi Szabolcs vármegyében. Krónika, új folyam, I. évf. 167–186. p. Pécs
- Bódi Zsuzsa
 1992. Magyarországi cigány összeírás a 18. században. Phralipe, III. évf. 15–20. p.
- Carr, Edward Hallett
 1993. Mi a történelem? Budapest
- Csongor Anna – Szuhay Péter
 1992. Cigány kultúra, cigánykutatások. In: Budapesti Könyvszemle, 4. évf. 235–245. p.
- Csontos János
 1877. Adalék a magyarországi cigányok történetéhez. Századok, 454–456. p.
- Diósi Ágnes
 1988. Cigányút. Budapest
- Dömötör Sándor
 1929. Cigányadomáink. (Anyagösszefoglalás.) Ethnographia, 82–106. p.
 1934. Mióta muzsikusok Magyarországon a cigányok? Ethnographia, 156–178. p.
- Elek György
 1991. A karcagi cigányság a 18. században. Jászkunság, XXXVII. évfolyam, 5. sz. 42–45. p.
- Enessey György
 1798. A' tzigán nemzetnek igazi eredete, nyelve, történetei. Komárom
- Engel Pál – C. Tóth Norbert
 2005. Királyok és királynék itineráriumi (1382–1437). Budapest
- Ercsi Dániel
 1814. Statistica. Debrecen
- Erdős Kamill
 1989. Cigánytanulmányai. Szerkesztette: Vekkerdi József. Békéscsaba
- Fehértói Katalin
 1987. A középkori cigány helynevek és személynevek. Névtani Értesítő, 12. szám, 5–17. p.

- Fraknói Vilmos
1877. II. Lajos király számadási könyve. Magyar Történelmi Társaság, XXII.
Budapest
- Fraser, sir Angus
1996. A cigányok. Budapest
- Fridvaldszky Johannes
1767. Minerologia magni principatus Transylvaniae. Claudiopoli
- Gilsenbach, Reimar
1997. Weltchronik der Zigeuner. Teil I: Von den Anfängen bis 1599.
Studien zu Tsiganologie und Folkloristik 10. Frankfurt am Main
- Gyergyói Sándor
1990. Kirekesztéstől a beilleszkedésig. I–II. kötet. Debrecen
- Hajdú András
1955. A Kájoni Kódex egyik cigánynyelvű dala (1639). Ethnographia,
482–486. p.
- Heiczinger János
1978. Fejezetek a cigánykérdés alakulásáról. Fejér megyei történelmi évkönyv, XII. 153–251. p. Székesfehérvár
- Hőgye István
1984. Adatok a Zemplén megyei cigányság XVII–XVIII. századi történetéhez. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 22. 39–47. p. Miskolc
- Huizinga, Johan
1997. A történelem formaváltozásai. Budapest
- Istvánfi, Nicolaus
1758. Historia regni Hungariae post obitum gloriosissimi Matthiae Corvini regis. Viennae, Pragae et Tergestii
- Iványosi-Szabó Tibor
1993. Adatok a cigányok kecskeméti történetéhez (1596–1850). In: Bács-Kiskun megye múltjából XII. 7–55. p. Kecskemét
1996. A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei I. Kecskemét
- Jakab Elek
1888. Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez. Budapest

- Jakus Lajos
 1992. Cigányvajdák privilégiumai. *Honismeret*, XX. évfolyam, 5. sz. 20–22. p.
- József főherceg
 1895. Az ónodi várhoz tartozó cigány jobbágyok összeírása. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 121–123. p.
- Kiss András
 1990. Források és adatok a kolozsvári cigányok XVI–XIX. századi történetéhez. *Korunk*, 1990. 7. sz. 888–896. p.
- Kolumbán Samu
 1903. A cigány a székely nép felfogásában. *Ethnographia*, 141–147. és 383–392. p.
- Kovács János
 1895. A cigányok Szegeden. *Ethnographia*, 187–198, 280–288. és 388–393. p.
- Kovalcsik Katalin – Réger Zita
 1995. A tudomány mint naiv művészet. In: *Kritika*, 1995. február. 31–34. p.
- Kozák Istvánné
 1983. A cigányok a társadalmi munkamegosztásban. In: *Cigányok, honét jöttek, merre tartanak?* 102–122. p. Budapest
- Lakatos Menyhért
 1991. A cigányság törzsi és nemzetségi kérdései. In: *Nemzetiség – identitás. A IV. nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai.* Békéscsaba – Debrecen
- Lehoczky Tivadar
 1881. Adatok a magyar cigányok történetéhez. *Századok*, 152–154. p.
 1894. Új adat cigányaink történetéhez. *Századok*, 1894. 827–828. p.
- Márki Sándor
 1890. Aradmegye cigányainak történetéből. *Ethnographia*, 442–447. p.
- Melich János (szerk.)
 1912. *Calepinus latin-magyar szótára.* Budapest
- Mezey Barna (szerk.)
 1986. *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985.* Budapest

- Mészáros László
 1975. Bács-Kiskun megye cigányságának történetéhez. In: Bács-Kiskun Megye Múltjából, I. 133–168. p. Kecskemét
 1976. A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez. Századok, 474–489. p.
- Móro Mária Anna
 1978. Mária Terézia cigány rendeletei és a Baranya megyei cigány összeírások. In: Baranyai Helytörténetírás, 205–301. p. Pécs
- Mróz, Lech
 2001. Dzieje Cyganów-Romów w Rzeczpospolitej. Warszawa
- Nagy Pál
 1998. A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában. Kaposvár
- Rostás-Farkas György – Karsai Ervin
 1991. Ősi cigány mesterségek és foglalkozások. Budapest
 1992. A cigányok története. Budapest
- Schram Ferenc
 1970–1982. Magyarországi boszorkányperek I–III. kötet. Budapest
- Soós István
 1994. Cigányok. In: Együtt élő népek a Kárpát-medencében. 203–217. p. Budapest
- Stewart, Michael
 1994. Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. Szociálpolitikai Értesítő. Budapest
- Süttő Szilárd
 2003. Az Anjou-Magyarország alkonya. I–II. kötet. Szeged
- Šalamon, Pavol
 1992. Cigáni v Abovskej a Turnianskej stolici v období osvietenstva. In: Neznámi Rómovia. 73–78. p. Bratislava
- Szabó László
 1961. Mária Terézia 1760/61-es cigányrendelete a Jászságban. Jászkun-ság, 125–131. p.
- Szalay Béla
 1914. Czigánytörténeti adatok. Ethnographia, 89–93. p.
- Szamosközy István
 1977. Erdély története. Fordította: Borzsák István. Budapest

- Szerémi György
1961. Magyarország romlásáról. Monumenta Hungarica V. Budapest
- Szirmay, Antonius
1804. Hungaria in parabolis. Budaë
- Szomszéd András
1987. A nógrádi cigányság története az összeírások tükrében. In: A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, XIII. 157–207. p. Salgótarján
- Szuhay Péter
1995. Cigány kultúra. A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. BUKSZ, 329–341. p.
- Taylor, Anne-Christine
1994. A történelem megértési modelljei. In: A kulturális antropológia eszméi. Budapest
- Tollius, Jakob
1700. Epistolae itinerariae. Amstelodamii
- Tomka Miklós
1983. A cigányok története. In: Cigányok, honnét jöttek, merre tartanak? 82–101. p. Budapest
- Tóth Péter
1989. Borsod vármegye tervezete a cigányok szabályozására 1784-ből. In: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 26. 63–67. p. Miskolc
1993. Cigányok Miskolcon a 18. század közepén. In: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXX–XXXI. 205–215. p. Miskolc
1994. Cigányok a Kárpát-medencében a XVIII. században. In: Történeti és néprajzi tanulmányok, 45–57. p. Debrecen
1994. Kóborlás és letelepedés. (A magyarországi cigányok feudális kori történetéhez.) In: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Évkönyv, VII. 7–29. p. Miskolc
2000. A magyarországi cigányok története a feudalizmus korában. In: Kemény István (szerk.) A magyarországi romák. Változó világ, 31. [Budapest] 5–11. p.
2005. A varázsló cigány asszony a XVIII. században. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltári Évkönyv, XII–XIII. 55–68. p. Miskolc

Ujváry főhadnagy

1835. A' cigányokról. Társalkodó, 64. sz. 253–264. sz.

Vekerdi József

1974. A cigány népmese. Budapest

1982. A magyarországi cigány kutatások története. Folklór és etnográfia
7. Debrecen

Wlislóczki Henrik

1893. Cigányok. Pallas Nagy Lexikona, IV. kötet, 361–364. p.

Zsupos Zoltán

1988. Az erdélyi aranymosó cigányok 1783-as összeírása. Néprajzi Érte-
sítő, LXVII–LXX. 129–193. p.

1993. Az erdélyi sátoros taxás fiskális cigányok csoportszerveződése a
18. században. In: Cigány Néprajzi Tanulmányok 1. 38–43. p. Bu-
dapest

Tartalom

Bevezetés	3
Historiográfiai áttekintés	3
A cigányok történetének különös volta	9
A nem hagyományos források	11
A szociográfia és antropológia eredményeinek különös jelentősége a történeti kutatásokban	13
A „hagyományos” cigány történelem	14
A cigányok eredete és vándorlása	14
A cigányok megjelenése Magyarországon	18
A csoportok megjelenése, vándorlása	24
Életmódra utaló adatok	28
Cigányok a három részre szakadt országban	32
A királyi Magyarország cigányai	32
A hódoltsági területek cigányai	35
Cigányok az önálló Erdélyben	40
Cigányok a felvilágosodás korában	45
III. Károly cigánypolitikája	45
Mária Terézia cigánypolitikája	48
II. József cigánypolitikája	55
A törvényhatóságok feladatai	58
Az etnográfiai érdeklődés kezdetei	60
Cigány politika 1790–1849	61
A központi kormányzat cigánypolitikája	62
A „cigánykérdés” az országgyűlések előtt	64
A törvényhatóságok cigányokkal kapcsolatos feladatai	67

A magyarországi cigányság társadalomtörténete	69
Történeti statisztikai-demográfiai vázlat	69
Korai összeírások	70
Az 1768. évi összeírás	72
A rendszeres összeírások időszaka (1773–1785)	72
A késői összeírások	73
A cigány csoportok	76
Német cigányok	77
Oláh cigányok	77
A török cigányok	79
„A” cigányok	80
Kinézet, rasszjegyek, nyelvtudás	81
A cigány nyelv(ek) legkorábbi emlékei	83
A cigány csoport	85
Vezetők: vajda és törvénybíró	84
Csoportok, kapcsolatok	88
„Törvények”, szokások	90
Család	91
Foglalkozások	92
Lótartás	93
Kovácsolás	97
Fémművesség	100
Zenélés	101
Dögeltakarítás	105
Famegmunkálás	107
Aranymosás	107
Jóslás és varázslás	109
Új foglalkozások a XIX. századtól	113
A faluzás, mint a megélhetési módok közös nevezője	114
Életmód	121
Lakás	121
Ruházkodás	123
Tárgyi környezet	125
Vallás és hiedelmek	127

Összefoglalás	133
A vándorlók	133
A vándorlás és a letelepedés határán élők	133
A letelepedettek	134
Cigányok és környezet – az előítélet történeti előzményei	135
Levéltári források	140
Irodalom	141